

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Irodalomtudományi Doktori Iskola
A 17–19. század magyar és francia irodalma Program

Burján Monika

**A fordításról való gondolkodás története
Magyarországon
1787 és 1883 között**

PhD értekezés

Témavezető:
Dr. Penke Olga
tanszékvezető egyetemi docens

SZEGED, 2003

TARTALOM

Bevezetés.....	3
Előzmények: A fordításról való gondolkodás Magyarországon a XVI. századtól a XVIII. század utolsó negyedéig.....	9
Batsányi János: az első szintézis	
A szoros fordítás regulái: irányelvek gyakorló fordítóknak.....	39
D'Alembert bölcs tanácsainak követője: Péczeli József.....	54
A sisakos, pajzsos „jeles” fordító: Rájnisi József.....	59
Kazinczy Ferenc: a fordítás zsákutcaja.....	67
„Hozzáfogtam fordításához, hogy bennem vérré váljon”.....	68
„A gondos fordítás mind a nyelvnek igen sokat használ, mind az ízletet sikeresen képzi”.....	70
„Én fordításimban egyedül artistának kívánok lenni”.....	71
„Nékem semmi fordításod nem tetszik” (Kazinczy vitája Földi Jánossal).....	75
„Meg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak”.....	79
„Széltében élek mindaddig az idegen szókkal”.....	81
„Minden Origináljaink,... nem érnek annyit, mint a közpszerű, s nem éppen rossz fordítások”.....	84
„annál jobb a fordítás, minél hívebb”.....	86
„Azoknak mindenike úgy készült, hogy a nagy seregnek ne tessen”.....	90
„Van egy neme a fordításoknak, mellyben a Nyelv és Ízlés barátja nem a fordítás nyelvét olvassa, hanem az eredeti munkáját”.....	93
„Akkor midőn én éltem, talán legokosabb volt fordítani”.....	98
Toldy Ferenc: változó álláspontok.....	104
Az előélet: Toldy a (megbíralt) fordító.....	104
Toldy fordításelméleti nézete a Pyrker-vita során.....	110
A szemléletváltás első jelei.....	113
A műfordítás elveiről, 1843.....	115
A fordítás szerepéről.....	126
Műfordítói elmélet és gyakorlat a szabadságharc utáni évtizedekben.....	131
Elvi-módszertani kérdések a Shakespeare-fordítás kapcsán.....	131
Szász Károly akadémiai székfoglalója a műfordítás kérdéseiről.....	136
Brassai Sámuel: Még is valami a fordításról, 1861.....	143
Márki József: Műfordítás és műfordítmány, 1866.....	146
Radó Antal: A magyar műfordítás története 1772-1831, 1883.....	148
Heinrich Gusztáv: A műfordítás elméletéhez, 1883.....	150
Záró gondolatok.....	156
Felhasznált irodalom.....	160

***„Mert mondjanak bármit is a fordítás elégtelenségéről,
ez volt s marad a legfontosabb s legiszteletreméltóbb
dolgok egyike az egyetemes szellem világában.”***

(Goethe, Levél Thomas Carlyle-nek, 1827. júl. 27.)

BEVEZETÉS

A magyar irodalom története elválaszthatatlan a fordítás történetétől: a XVI. század végéig csaknem valamennyi magyar nyelvű irodalmi mű egy idegen nyelven született alkotás fordítása vagy adaptációja, s a XVII–XVIII. század magyar nyelvű irodalmának döntő többsége is fordítás. Már e régebbi századok fordítói is szükségesnek tartották, hogy a fordítási tevékenységgel kapcsolatos nézeteiket, álláspontjukat megismertessék az olvasókkal, ehhez többnyire a fordításokat bevezető előszavak szolgálták számukra eszközül. A XVIII. század utolsó negyedétől kezdve literátoraink egyre világosabban látják, és ezért egyre nyomatékosabban hangoztatják a fordításnak a nyelv fejlesztésében, a tudományok terjesztésében, s ezzel a nemzetnek az európai műveltséghez való felzárkózásában betöltött feladatát. Ennek következtében a magyar irodalmi-tudományos életben egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a fordítási tevékenység által felvetett kérdések.

A fordításnak a nemzeti művelődésben játszott vitathatatlanul elsőrangú szerepe és rendkívül gazdag hazai múltja ellenére a fordításirodalom, s különösen a fordításról való gondolkodás története meglehetősen elhanyagolt területe, mondhatnánk mostohagyermek a magyar irodalomtörténet-írásnak (vagy kritikátörténetnek). Néhány rövidebb-hosszabb lélegzetű tanulmány mellett mindössze egy összefoglaló jellegű munkát találunk, Szabó Edének *A műfordítás* című kötetét, amely több mint három évtizeddel ezelőtt jelent meg, s ma már legfeljebb a könyvtárak polcain vagy kitartó antikváriumi böngészés során bukkanhatunk rá. A nagyközönségnek szánt, s így a tudományos munka kritériumait (jegyzetapparátus, bibliográfia, stb.) nélkülöző mű első részében a szerző a fordítás általános kérdéseit tekinti át, szemléletes példák sorával illusztrálva egy-egy problémakört, míg az „egyszempontú dióhéj-irodalomtörténetnek” keresztelt második részben tömören-vázlatosan bemutatja hét évszázad magyar fordítástörténetének legfontosabb fejezeteit, utalva arra, hogy nem a tudományos rendszerezés, s még csak nem is a műfordítás történetének feldolgozása volt a célja, holott világosan látja, hogy mindez elodázhatatlan adóssága irodalomtörténet-írásunknak: „Noha a magyar műfordítás-irodalom mind a múltban, mind a jelenben kimagasló eredményekkel büszkélkedhet, mindmáig hiányzik egy olyan összefoglaló, eligazodást nyújtó könyv, melyből az érdeklődők megismerhetnék a műfordítás elvi és gyakorlati kérdéseit, vázlatos történetét, kiváló fordítóink múltbeli és mai »hálátlan«

munkáját” – írja 1968–ban.¹ Mintegy tíz esztendővel korábban Dobossy László is azt hangsúlyozta egy a fordításnak szentelt cikkében, hogy „...mielőbb el kellene végezni a magyar fordítás-irodalom teljes történetének [...] a kritikai összefoglalását s általában a fordításesztétika hazai eredményeinek rendszerezését.”² A hiányra való figyelmeztetés, a feladat elvégzésének sürgetése ellenére az elmúlt években sem történt igazán nagy áttörés sem egyik, sem másik területen.

Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a helyzet nemzetközi viszonylatban sem sokkal jobb, ám ez sem mentségünkre, sem megnyugtatóra nem szolgálhat. A XX. századi fordításelméleti jellegű munkáknak csak meglehetősen kis hányada foglalkozik a történeti aspektussal, s rendkívül kevés a kifejezetten a fordításelméleti gondolkodás történetének szentelt mű. Mi állhat e jelenség hátterében? Az egyik ok kétségkívül abban rejlik, amit egy francia fordításelméleti szakember, Georges Garnier a következőképpen fogalmaz meg: „L’observateur d’aujourd’hui est parfois tenté de croire que la réflexion théorique qui est menée sur la traduction est un phénomène nouveau qui daterait de ce siècle-ci. C’est une vue simpliste, qui n’est pas sans en rappeler une autre, selon laquelle la linguistique serait née avec Saussure.”³ Vagyis a történeti szempontok figyelmen kívül hagyása sokszor arra vezethető vissza, hogy a traduktológia mai művelői egészen egyszerűen nem, vagy csak rendkívül felületesen ismerik a korábbi évszázadok fordításelméleti gondolkodását reprezentáló dokumentumokat, és ezért arra a hibás következtetésre jutnak, hogy a XX. század előtt nem is létezett fordításelmélet.⁴ Ehhez a téves felfogáshoz a fordításelmélet nagyjainak az olyan nem igazán megalapozott kijelentései is hozzájárultak, mint például Georges Mounin, aki a *Les problèmes théoriques de la traduction* című, sokáig alpműnek számító könyvében azzal a sommás ítélettel intézi el mindazt, amit a múltban a fordítással kapcsolatban írtak, hogy az nem más, mint empirizmus. „Les noms de Cicéron, d’Horace, [...] de Croce, de Gide, ébauchent à peine la bibliographie des écrivains, qui, presque toujours à propos d’autre chose, ont donné leur opinion sur la traduction. Mais dans les meilleurs, ils proposent ou codifient des impressions générales, des intuitions personnelles, des inventaires d’expérience, et des recettes

¹SZABÓ, 1968, 5-6.

²DOBOSSY, 1957, 452.

³GARNIER, 1985, 14. [A mai megfigyelő olykor hajlamos azt hinni, hogy a fordításról való elméleti gondolkodás új jelenség, ebben a században keletkezett. Ez az egyszerűsítő nézet egy másikra emlékeztet, mely szerint a nyelvészet Saussure-rel született meg.] (Saját fordításom. Az idegen nyelvű szövegeket a továbbiakban is – hacsak külön nem jelzem – saját fordításomban közlöm a lábjegyzetben.)

⁴Németh G. Béla egy néhány évvel ezelőtt a fordítás kérdéseiről rendezett konferencia zárószavában igen szellemesen hívja fel a figyelmet ugyanerre a jelenségre: „Kár lenne abba a látszatba esni, mintha azt hinnénk, a spanyol méhpempőt Paul de Man meg mi fedeztük föl. Fölfedezték azt már jó néhányszor.” = KABDEBŐ, 1998, 410.

artisanales. En rassemblant, chacun selon son gré, toute cette matière, on obtient un empirisme de la traduction, jamais négligeable, certes mais un empirisme.”⁵ A tekintély véleményét azután többen átvették, hangoztatták, ezzel is gátolva a fordításelmélet-történeti kutatásokat. A probléma abban gyökerezik, hogy a régebbi korokból származó nézetekre, kijelentésekre, elméleti összegzésekre XX. századi tudományelméleti kritériumokat próbálnak alkalmazni, ami nyilvánvalóan értelmetlen dolog. Ugyanakkor egy modern tudományos szemléletű vizsgálódásnak és az arra épülő elméleti elgondolásoknak nem lenne szabad teljesen elhatárolódnia, mi több tudomást sem vennie arról, amit az elmúlt évszázadok során a fordításról – még ha mai mércével mérve „tudománytalanul” is – mondtak. Ebben a kérdésben a francia Antoine Berman véleményével értek egyet, aki azt vallja: „La constitution d’une histoire de la traduction est la première tâche d’une théorie moderne de la traduction. A toute modernité appartient, non un regard passéiste, mais un mouvement de rétrospective qui est une saisie de soi.”⁶ Mint ahogy egyetlen tudomány sem teheti meg, hogy semmibe veszi a múltban felhalmozódott tapasztalatokat, a fordításelméletnek is fel kell dolgoznia a fordításról való gondolkodás történetének dokumentumait, rendszerezve és egymással összevetve a fordításról gondolkodók nézeteit, feltárva a köztük lévő összefüggéseket, feltérképezve a hatásokat, s e nézetek kialakulásában szerepet játszó kulturális, esztétikai, irodalompolitikai, stb. tényezőket. A fordításelmélet – a fordításról való mai gondolkodás – nem nélkülözheti a történeti szempontot.

Elválasztható-e egymástól a fordításirodalom történetének és a fordításról való gondolkodás történetének vizsgálata? A kettő között nyilvánvalóan szerves kapcsolat van, hiszen a fordítási tevékenységre, annak egy-egy aspektusára vonatkozó elvi megjegyzések igen sokáig a fordításokhoz kapcsolódó paratextusokban jelentek meg. Mindamelllett úgy gondolom, ez mégiscsak egy önálló terület, amelynek feldolgozása a tulajdonképpen fordításirodalom-történettől függetlenül történhet. Szabó Ede is úgy vélekedett említett művében, hogy a szétszórtan található elméleti megnyilatkozások összegyűjtése, elemzése *külön kötetet* érdemelne.⁷ Kritikatörténetünk ezen fehér foltjának eltüntetése valóban egyre sürgetőbb feladattá válik, hiszen az idő múlásával a könyvtárak alagsoraiban porosodó-foszladozó forrásokhoz (melyek többsége sokszor

⁵MOUNIN, 1963, 11-12. [Ciceró, Horatius, ..., Croce, Gide neve épp hogy csak megkezdte azon írók sorát, akik – csaknem mindig valami más dolog kapcsán – kifejtették véleményüket a fordításról. De még a legjobbak is általános benyomásokat, személyes intuíciókat, tapasztalatok listáját vagy gyakorlati fogásokat javasolnak vagy szentesítenek. Ha összegyűjtjük – ki-ki tetszése szerint – mindezt az anyagot, a fordítás empirizmusát kapjuk, amely sosem elhanyagolható, de mégiscsak empirizmus.]

⁶BERMAN, 1984, 12. [Egy *modern* fordításelmélet legelső feladata egy fordítástörténet megalkotása. Minden modernséghez hozzátartozik a visszapillantás – nem múltbafordulás –, amely önmaga megértését szolgálja.]

⁷Vö. SZABÓ, 1968, 341.

csupán egy-egy példányban fennmaradt sajtótermék) állományvédelem címén olykor már a kutatók is nehezen férnek hozzá. Tanulságos ebből a szempontból egy XIX. századi fordításelméleti dokumentum, nevezetesen Szász Károly *A műfordításról* című értekezésének példája, amely 1859-ben látott napvilágot a kis példányszámban megjelenő Magyar Sajtóban, s már néhány évtizeddel később fellelhetetlen volt, amint erre egy másik fordításelméleti értekező, Heinrich Gusztáv utal 1883-ban.⁸ Nekünk, XXI. század eleji kutatóknak nagyobb szerencsénk van, mert egy-egy rongyos példányt még ebből a folyóiratból is találhatunk, azonban ez a példa az adatok feldolgozása mellett az adatok mentésének szükségességére is figyelmeztet. A magyar fordításelméleti gondolkodás történetének megírása mellett (sőt leginkább azzal egyidejűleg) rendkívül hasznos volna egy fordításelmélet-történeti szöveggyűjtemény kiadása, amely válogatást nyújtana a kor jelentős, de nehezen hozzáférhető dokumentumaiból, megmentve őket attól, hogy végképp feledésbe merüljenek.

Dolgozatomban a magyar irodalomtörténet mintegy százéves periódusának, a XVIII. század végétől a XIX. század végéig terjedő időszaknak a fordításról vallott nézeteit, elvi–elméleti megnyilatkozásait (ahol ez lehetséges a külföldről érkező hatások bemutatásával), esetenként ezen álláspontok ütközéséből eredő vitákat kívánom megvizsgálni. Az elemzett időszak határait két fordításelméleti mű megjelenési dátuma alkotja: Batsányi fordításról szóló értekezésének első változatáé (1787), illetve Heinrich Gusztáv *A műfordítás elméletéhez* című tanulmányáé (1883). Batsányi írása vitathatlanul mérföldkő a fordításról való gondolkodás magyar történetében: ő az első olyan magyar szerző, aki a fordításról összefüggően, önálló tanulmányban – tehát nem egy konkrét fordításhoz kapcsolódó paratextusban – értekezett. A XIX. században a hangsúly végképp áttevődik a fordításelméleti kérdések kapcsán az előszóról más műfajokra: egyre gyakrabban cikkek, fordításkritikák, és az esetek többségében – nemegyszer vitaindítónak is szánt – értekezések keretében kerülnek kifejtésre a fordításelméleti nézetek. Annak a tudata, hogy a fordítás a magyar nemzet fejlődésében milyen alapvetően fontos szerepet játszik, az egész századot áthatja, s a fordítással illetve annak speciális területével, a műfordítással (a magyar nyelvnek ez az egyedülálló kifejezése is ennek a kornak a szülötte) kapcsolatos állásfoglalások az irodalmi életben egyre nagyobb nyomatókat kapnak, s mind gyakrabban irodalmi intézményeink keretein belül, „hivatalos” színezetben jelentkeznek: így a Kisfaludy Társaság közgyűlésein elhangzó előadásokban, elnöki megnyitókban és székfoglaló beszédekben. Ilyen székfoglaló beszéd a Heinrich Gusztáv által írt értekezés is, amely az általam vizsgált periódust lezárja. Választásom azért esett erre a dokumentumra, mert újra felveti a

---

⁸HEINRICH, 1883, 161.

fordítás alapkérdéseit, amelyekre Batsányiéval voltaképpen teljesen megegyező válaszokat ad. A korszakot határoló két szerző mai fordításelméleti kifejezéssel élve „sourcier” álláspontot képvisel, ami azt jelenti, hogy a fordítástól a forrásnyelvi szöveg tartalmi és formai elemeinek minél teljesebb visszaadását várják. Az őket egymástól elválasztó száz év azonban a lehető legkülönbözőbb nézeteket veti fel, vagy éppen veti el, majd karolja fel újra, a művelődéspolitikai törekvések illetve az esztétikai-kritikai szemlélet alakulásával párhuzamosan, illetve ezek függvényében. Nemegyszer egy-egy szerző életművén belül is tanúi lehetünk ilyenfajta fluktuációnak: legszemléletesebben ez Kazinczy és Toldy esetében mutatkozik meg, akiknek – Batsányi mellett – egy-egy teljes fejezetet kívánok szentelni.

Értekezésem a következőképpen épül fel: A fenti indokok alapján kijelölt intervallum fordításelméleti megfontolásainak elemzése előtt egy fejezetben összefoglalom az előzményeket, a XVI. század elejétől (ebből az időből származnak a legelső fordítással kapcsolatos megnyilatkozások) a vizsgált korszak kezdetéig. Az előzményeknek a dolgozat terjedelméhez képest talán egy kicsit hosszúnak tűnő bemutatását egyrészt a fordításról való gondolkodás folyamatának-folyamatosságának szemléltetése szempontjából tartottam feltétlenül szükségesnek, hiszen a fordítási tevékenységet csaknem kezdetektől fogva végigkíséri a róla való gondolkodás, s ez – mint minden európai nép esetében – nálunk is a Szentírás anyanyelvre való átültetése körüli erőfeszítésekkel kezdődik. Másrészt úgy vélem, az előzmények rendszeres és időrendi áttekintése segít annak az elkerülésében, hogy esetleg újdonságként értékeljünk már több száz éve létező nézeteket. Ennek a fejezetnek a megírásához olyan munkákat használtam fel, amelyek ugyan nem a fordításelméleti gondolkodás történetével foglalkoznak, de érintenek a tárggyammal kapcsolatos kérdéseket is. Az általuk is tárgyalt dokumentumokat én alapvetően a fordításról való gondolkodás alakulásának kontextusában vizsgálom, javarészt mellőzve a hozzájuk nyilvánvalóan rendkívül szorosan kapcsolódó, de témámtól túl messzire vezető egyéb, pl. vallástörténeti aspektusok alaposabb körüljárását.

A dolgozat tulajdonképpeni tárgyát képező korszakot négy fejezetben mutatom be, amelyből az első három az említett „nagy” nevek azaz Batsányi János, Kazinczy Ferenc és Toldy Ferenc nézetei köré épül. Batsányi esetében vizsgálódásom fordításelméleti értekezésének három variánsára irányul⁹, amelyek elemzése során természetesen támaszkodom a korábbi kutatások – így Tarnai Andor, Szajbély Mihály

---

⁹A *Tóldalék* nyilvánvalóan csak tágabb értelmezésben tekinthető a Magyar Musa- és a Magyar Museum-beli cikkek változatának, hiszen Rájniss támadására válaszolva a fordítás általános elvei mellett a Milton-fordítás konkrét kérdéseivel is foglalkozik.

és Penke Olga – eredményeire is. Kazinczy és Toldy esetében nézeteik változását kísérem figyelemmel, megkísérelve feltárni ezen változások okait; ehhez olykor ki kell térnem a nyelvújítás illetve az irodalomszemlélet tágabb összefüggéseire is. E három szerző fordításelméleti vonatkozású megnyilatkozásainak bemutatása mellett többekévvé részletesen utalok az általuk kiváltott reakciókra is, így több, a fordítás kérdésében véleményt nyilvánító szerző álláspontját is megismerhetjük és összehasonlíthatjuk. Az egyes fejezetek számos ponton kapcsolódnak egymáshoz, hiszen a tárgyalt szerzők nemegyszer hivatkoznak egymásra vagy éppen vitáznak egymással, még több évtized távlatában is. Az utolsó, a szabadságharc utáni korszak fordításelméleti dokumentumaival foglalkozó fejezet esetében viszont már nem látszott célszerűnek egyetlen névre alapozni, ugyanis ezt az időszakot inkább több hasonló terjedelmű és jelentőségű írás jellemzi, ezeket kronológikus rendben, külön alcímek alatt elemzem.

Dolgozatomban, bár igyekeztem a lehetőségre álló keretek között minél több forrást bemutatni, nem törekedhettem teljességre. Kimaradtak például – néhány kivételtől eltekintve – a korszakban rendkívül fontos szerepet játszó fordításkritikák, amelyeknek egy fordításelmélet-történeti monográfiában mindenképpen kiemelt figyelmet kell majd szentelni, hiszen a kritikusok implicit fordításelmélete, illetve nemegyszer nyíltan kifejtett elvi álláspontja ismerhető meg belőlük (ahogy ezt látni fogjuk például Toldy egy ifjúkori magyarításával kapcsolatosan). Természetesen egyetlen doktori értekezés még egy jól körülhatárolt korszak esetében sem elegendő arra, hogy felszámolja az összes hiányosságot, és feltérképezze a kritikátörténet ezen méltatlanul mellőzött területének egészét, azonban talán néhány fontos adalékkal hozzájárulhat egy majdani szintézishez. Munkámmal ez volt a célom.

ELŐZMÉNYEK:

A FORDÍTÁSRÓL VALÓ GONDOLKODÁS MAGYARORSZÁGON A XVI. SZÁZADTÓL A XVIII. SZÁZAD UTOLSÓ NEGYEDÉIG

A kereszténység latin kultúrájába bekapcsolódó Magyarországon a közigazgatás és az oktatás valamint az egyházi élet nyelve a latin. Ebből következik, hogy a tolmácsolás-fordítás gyakorlata – a latin nyelvű írás magyar élőbeszédre, és a magyar élőbeszéd latinra való átültetése – a literátusok (papok és nótáriusok) mindennapi munkájának szerves részét képezte évszázadokon keresztül. A jelentéstörténeti kutatások szerint a „magyaráz” szó eredetileg azt jelentette „magyarra fordít”, ami alatt a latin írásbeliséggel kapcsolatban lévő csoport feltételezhetőleg megkülönböztetés nélkül értette a szóbeli tolmácsolást és a latin nyelvű vallási szövegek értelmező magyarázatát. Ez a szótörténeti adalék szemléletesen érzékelteti egyébként a fordítás és a hermeneutika kapcsolatát: a fordítás kezdetben egy idegen nyelvű szöveg értelmének megvilágítását jelentette az anyanyelv segítségével.

A magyar irodalmi nyelv is fordítások révén születik meg, kezdetben szorosan a vallási élet területéhez kapcsolódva. Tudjuk, hogy az első nemzeti nyelven íródott szöveg, az 1200-as évek elejéről származó *Halotti Beszéd* is fordítás, melynek két része (a Beszéd és a hozzá kapcsolódó Könyörgés) két különböző fordítási módot képvisel: egy szabad, szinte emlékezetből történő, ezért a latin forráshoz inkább csak gondolatilag mint szövegezésében kötődő fordítási gyakorlatot, illetve a latin szöveget tekintélyként tisztelő, ezért azt szóról–szóra követni próbáló – s ezáltal idegenszerűségeiben bővelkedő – szoros fordítástípust. A magyar irodalom története még jó száz évig egybeesik a fordításirodalom történetével, hiszen valemennyi magyar nyelvű kódexünk is fordítás, amelyet egyfajta „közönségigény” hívott életre, mégpedig a latinul egyáltalán nem vagy csak alig tudó, ám a latin nyelvű vallásműveltségéből részesülni kívánó apácaközösségek magyar nyelvű vallási olvasmányok iránti szükséglete. Az ő számukra fordítottak le szerzetesek (rendszerint ugyanazon rend férfi tagjai) különféle vallási tárgyú szövegeket: bibliarészleteket, legendákat, szentbeszédeket, imádságokat.¹⁰

---

¹⁰Ezzel kapcsolatban lásd HORVÁTH, 1931, 126-131.

Így aztán nem véletlen, hogy a fordítási tevékenységre vonatkozó legelső megjegyzések is ilyen fordító szerzetesektől származnak.

A legelső fennmaradt fordítói megnyilatkozás még távolról sem teoretikus jellegű: a *Jordánszky-kódex* (1516–1519) fordítója mintegy kiszól az olvasóhoz, hogy számot adjon arról, miért hiányzik fordításából az eredeti szöveg egy része¹¹, aminek bizony nem egyéb oka van, mint az, hogy nem sikerült megbirkóznia a sok ismeretlen tárgy aprólékos leírását tartalmazó szövegrésszel. Ugyanez a fordító megkönnyebülten sóhajt fel, amikor Mózes könyvei tolmácsolásának a végére ér, majd előre mentegetőzik a fordítás esetleges hibái miatt, csakúgy, mint sok más „kollégája” Európa–szerte: a középkorban (s még jó ideig) alig akad előszó, amelyben a fordító ne panasználja fel, milyen rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdnie munkája során, s ne kérné az olvasó bocsánatát az abban előforduló hiányosságok, tévedések miatt¹². Ez az olvasóihoz személyes hangon forduló barát éppúgy névtelenségbe burkolózik, ahogy a szerzetes fordítók többsége, akik feltehetőleg azért tartózkodtak nevük megemlítésétől, mert azt világi hivalkodásnak vélték. Az első fordító, akinek neve saját közlése alapján vált ismertté, Nyújtódi András ferences szerzetes, aki a tövisi kolostorban élő húga számára fordítja le 1526-ban a *Székelyudvarhelyi-kódex* első részét alkotó Judit könyvét. Nyújtódi elsőse azonban nem csupán nevének felfedésében áll¹³, hanem abban is, hogy a magyar fordítástörténetben ő nyitja meg azon paratextusoknak a sorát, amelyekben a fordító – nemegyszer fordításelméleti álláspontját is tükröző – megjegyzéseket fűz elvégzett munkájához. Fordításának módjáról azt állítja, hogy azt „az derék Szentírásnak bötúje szerént” írta meg „az diáki bötúrról ez magyar nyelvre”¹⁴. A bibliai szövegek szó, sőt „betű szerinti” követésére való hivatkozás igen régi keletű: egészen az I. századig, alexandriai Philónig vezethető vissza.¹⁵ Philón tanácsolja elsőként, hogy a szent szöveg helyes értelmének, igazságának maradéktalan megőrzése érdekében a fordítók azt szó szerint, az eredeti szórendet megtartva – tehát a célnyelv sajátosságait tulajdonképpen figyelmen kívül hagyva – ültessék át más nyelvre.¹⁶ Az ókor egyes fordítói (pl. Rufinus) megpróbálták a legmesszebbmenőkig érvényesíteni ezt az

¹¹Mózes II.könyvének 25. fejezete után rögtön a 28. következik

¹²Vö. BALLARD, 1995, 85.

¹³Ezzel kapcsolatban Horváth János azt írja, hogy őt sem a becsvágy ösztönözte nevének megörökítésére, hanem azon helyzet szülte kényszer, hogy egyetlen személynek, saját húgának fordította és ajánlotta Judit könyvét, ellenben aki közönség számára fordít „megmarad a maga névtelen távoliségében”. Uo.

¹⁴Nyújtódi András záradéka Judit könyvének fordításához. = MADAS, 1992, 350. A többi idézet helye is ez.

¹⁵ Philón, a zsidó, görög filozófus (Alexandria, i.e.13 k.- i.sz. 54.)Az általa írt *Mózes élete* tartalmazza *Ariszteasz levelét*, amely a Tóra i.e 3. századi görög fordításának (*Szeptuaginta*) keletkezését meséli el. vö. BALLARD, 1995, 31.

¹⁶BALLARD, 1995, 36.

elvet, míg mások, így a Vulgatát fordító Szent Jeromos szerint a jó fordítónak arra kell törekednie, hogy ne szót szóval, hanem gondolatot gondolattal adjon vissza, s eközben ügyeljen a nyelvhelyességre, a jóhangzásra is. Szent Jeromos ezen nézete ellenére a középkorban hosszú ideig a szószerintiségre törekvő fordításmód uralkodott, amelynek eredményeképpen persze sok helyütt idegenszerűvé, sőt nemegyszer érthetlenné vált a célnyelvi szöveg. Ennek következtében Nagy Szent Gergely pápa idejétől megjelenik és erősödik az a szemlélet, amelyek elutasítja az effajta fordítási módot. 850-ben Anastasius Bibliothecarius VIII. János pápának írt levelében már azzal vádolja kortársait, hogy szószerinti fordításaikkal eltorzítják a nyelvet, s az olvasókat is elbizonytalanítják. Aquinói Szent Tamás pedig egyenesen azon a véleményen volt, hogy a szószerinti fordítások homályosságai is hozzájárultak az 1054-es egyházszakadáshoz.¹⁷ A szószerintiség gyakorlatának elutasítása ellenére a szó, sőt sokszor betű szerinti átültetés elvének hangoztatása a bibliafordításokhoz kapcsolódó paratextusokban, a ténylegesen követett fordítói módszertől függetlenül még jó ideig szinte kötelezően megjelenik: a fordítók egyfajta „garancialevélként” használják, hogy ezzel bizonyítsák az olvasónak, tolmácsolásuk során az isteni eredetű szöveg értelme nem csorbult, nem torzult, mindenben azonos maradt az eredetivel¹⁸. Erre szolgál Nyújtódinál is, hiszen valójában nem szó szerinti fordítást készít, ellenkezőleg: a szöveg értelmének minél teljesebb megvilágítása érdekében gyakran él a glosszázásra emlékeztető értelmező betoldásokkal¹⁹. Hogy az értelmi hűség megőrzését tekinti fő céljának, s ezt jóval fontosabbnak tartja, mint a nyelvi megfogalmazás milyenségét (amelynek maga is érezte az eredetihez képest kezdetlegesebb, rusztikusabb voltát), azt a hűgához intézett figyelmeztetése is szemlélteti: „Ne nézzed kedég, szerető húgom, ez írásnak az ő paraszt voltát, hanem az ő igaz értelmét kiből hamisat nem lelhetsz.” Eljárásának jogosságát a nagy fordító-előd példájával támasztja alá, hiszen Szent Jeromos „nemcsak az igéket igékre magyarázván, de az értelmet az igaz értelemre hozván” ültette át Judit könyvét „kaldeos nyelvről diáki nyelvre”.

Nyújtódi András a Judit könyvének záradékában olvasható megjegyzései alapján mindenképpen fontos helyet tölt be a fordításról való gondolkodás magyar történetében: ő az első fordítónk, aki az olvasó tudomására hozza, hogy egy idegen nyelvű szöveg

¹⁷Vö. BALLARD, 1995, 48-58.

¹⁸„A betű szerinti hűség elvére való hivatkozás – mint Lukácsy Sándor írja – arra hívta fel a figyelmet, hogy olyan szövegekről van szó, amelyet – értelmének gazdagsága és szentsége miatt – betű szerint kell (kellene, ha lehetne) fordítani.” Ugyancsak Lukácsynál olvashatunk arról, hogy még Pázmánynál is felbukkan a „bötű szerént való magyarság”-ra hivatkozás, ami „nem egyéb, mint copyright, a Magasságbéli szerzői jogának alázatos elismerése.” LUKÁCSY, 1990, 18, 19.

¹⁹Vö. TARNAI, 1984, 273. Ugyanitt írja Tarnai: „Máskülönben olyan jól tudta az explicatio és a fordítás közötti különbséget, hogy némely megjegyzését más színű tintával a lap aljára írta.”

magyarrá történő átültetése során milyen elvet követett, s választása helyességének igazolására – mint ahogy a fordítástörténet folyamán előtte és utána is sokan mások – egy tekintélyt idéz. Némi túlzással azt mondhatjuk, ez a ferences barát az első képviselője hazánkban annak a fordításelméleti álláspontnak, amely a tartalom pontos visszaadását előbbre helyezi a formai–stiláris hűségénél.

Ugyanebből az 1526-os évből származik a korszak másik jelentős – ugyancsak a vallási fordításirodalomhoz kapcsolódó – fordítói megnyilatkozása is: a Karthausi Névtelenként emlegett szerzetesnek az *Érdy-kódex*be foglalt beszéd- és legenda fordításokhoz csatolt latin és magyar nyelven írt két előszava. A szerző – a magyar irodalomban először – rendkívül tudatosan szól a felvállalt fordítói feladatról, világosan látja a nemzeti nyelven való írás jelentőségét. A fordítás három alapkérdése (miért? kinek? hogyan?) közül elsősorban az első kettőt érintő, a szakirodalom által mélyrehatóan elemzett szöveggel kapcsolatban most csak egy szótörténeti adalékot emelnék ki: a Karthausinál jelenik meg először a „fordít” ige, jöllehet még a mások által is használt „(el)változtat” igével váltakozva.²⁰ (Érdekes párhuzam, hogy a francia nyelvben ma is használatos *traduire* ige hozzátvetőlegesen ugyanebben az időszakban jelenik meg, s váltja fel az addig használt *translater* alakot.²¹)

Öt esztendővel a néma barát fordítói vállalkozásának befejezése után, Komjáthy Benedek tanítómester tesz pontot *Szent Pál leveleinek* magyarítása végére, amelyet a következő évben, 1533-ban Krakóban ki is adnak: ez az első teljes egészében magyar nyelvű nyomtatott könyv, amely tehát – fordítás. Komjáthy már nem, illetve elsősorban nem a Vulgatából, hanem Rotterdami Erasmus 1516-ban kiadott, az eredeti görög szöveg alapján készült Újszövetség fordításából dolgozik.²² A helyes „magyarság” érdekében – a korban a „magyarrá fordított változat”, „magyar nyelvű fordítás” értelmében használták ezt a szót²³ – „sok szent magyarázó doktorokat” olvasott, s amelyiknek magyarázatát „jobbnak, igazbnak s alkalmasbnak” találta, „azt írta s követte”. Komjáthy tehát már tudatos fordítónak látszik, aki tisztában van azzal, hogy a Szentíráshoz nem lehet „üres kézzel” közelíteni, a homályosabb helyek értelmének kibontásához szükség van a kommentátorok magyarázatára is.²⁴ Ő az első olyan magyar

²⁰Vö. TARNAL, 1984, 271. A Karthausi Névtelen művelődéstörténeti jelentőségéről lásd: BÁN, 1975. Horváth, 1931.

²¹BALLARD, 1995, 118., MESCHONNIC, 1999, 41. (Egészen pontosan a *traduire* igét 1539-ben használja először Robert Estienne humanista szótáríró és fordító, majd Etienne Dolet 1540-ben megalkotja a *traduction* és *traducteur* szavakat.)

²²Vö. HORVÁTH, 1957, 27.

²³TARNAL, 1984, 271.

²⁴Más kérdés, hogy az ajánlásban állítottak nem biztos, hogy megegyeznek a valósággal. Horváth János szerint például még nem sikerült kideríteni, hogy Komjáthy tényleg tanulmányozott-e „magyarázó doktorokat”, s ha igen kiket, az viszont kétségtelen, hogy a Szent Pál levelei „nem mindenestől Komjáthy

fordító, aki részletesebb fordítástechnikai megjegyzést fűz átültetéséhez: a „nagyobb és teljesb és könnyebb értelemnek okáért egy diák szót két avagy három magyar szóval kijelentettünk és nihol–nihol mű magunktul és jobb értelemért egy verset az vagy felet néhol többet es hozzá adtunk, kiket hogy a Szent Pál írásátul megesmerninek, két félholddal, kit parentézisnek hívunk, bérekesztettünk [...] azért mikor olvasandod az epistolát, és ez két félholdval berekesztett igiket látandod, megemlékezzél, hogy nem Szent Pálé, de mi magunktól adtuk hozzá jobb értelemért”.²⁵ Tiszteletre méltó elhatározás: igyekszik a fordított mű szövegétől világosan elhatárolni az eredetileg ott nem szereplő, de a teljesebb megértéshez nélkülözhetetlennek tartott magyarázatokat. Ugyancsak az értelem jobb megvilágítása érdekében alkalmazza – a kor retorikai szokása szerint – a szinonimákkal történő fordítást, amely eljárás az értelmező betoldásokkal együtt jócskán felduzzasztja az eredeti szöveget.

Egy másik nevezetes előszó – még mindig a XVI. században vagyunk – a bibliafordítóként is jeleskedő Pesti Gáboré, aki a Négy evangélium fordítását tartalmazó Újtestamentuma után 1536-ban kiadta Aesopus meséit tartalmazó kötetét is. A címlapon Horatius *Ars poeticájának* más országbéli fordítók által már eddig is gyakran idézett mondatát („*Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres*”) tüntette fel, megnyitva ezzel hazánkban is azoknak a hivatkozásoknak a sorát, amelyek ezen ókori szerző megfellebezhetetlen tekintélyével igyekeznek igazolni a szabad fordítás létjogosultságát. Érdekes, hogy az első fordító, aki a szabad fordítás védelmében Horatius fenti sorát idézte, nem más volt, mint maga Szent Jeromos.²⁶ S bár a XVI. századtól kezdve egyes szerzők (így például a francia Peletier du Mans 1555-ben, Pierre–Daniel Huet 1661-ben, egy Edward Sherburne nevű angol író–fordító 1702-ben) céloznak rá, hogy Horatius itt valójában az imitáció kapcsán ejt szót a fordításról, így ezt a (fél)mondatát nem szabad fordítási szabályként kezelni, még a XIX. században is számos fordító ezzel támogatja meg fordítási gyakorlatát.²⁷ Nyilvánvaló, hogy Pesti Gábor is mintegy cégérül tűzte az Aesopus–kötet címlapjára, egyértelműen jelezve „fordításelméleti” álláspontját. A mesék fordítása elé írt latin nyelvű előszavában egy olyan kérdést érint, amelyet már a Karthauzi Névtelen is felvetett: a nemzet

---

munkája, hanem korábbi fordítás (vagy fordítások) kiaknázásával készült compilatio.” vö. HORVÁTH, 1957, 29-30.

²⁵BITSKEY, 1998, 133.

²⁶Vö. BALLARD, 1995, 47.

²⁷Uo. 42-43. A magyar fordítástörténetben – tudomásom szerint – Somogyi Gedeon, a Kazinczy ellen irányuló *Mondolat* szerzője hívja fel először a figyelmet arra, hogy Horatiusnak e gyakorta idézett tanácsa nem a fordítóknak szól: „Horátiusnak azon tanácsa, [...] a’mit közönségesen mentségül fel szoktak hozni, senkit a’ szoros fordítástól el nem ijjeszthet: mert az éppen nem a’ *Fordítóknak*; hanem a’ *Görög Annálisokból* költsönzött *Dramák’ Iróinak* szól, – lásd HORÁT. Poétikáját, a’ 92.1.” = SOMOGYI, 1819, 51.

dicsőségének fordítással való szolgálatát. Pesti ugyanakkor már egy világi szöveg, egy ókori klasszikus fordításával kívánja a haza dicsőségét öregbíteni, s egyúttal a „régibölcsek tudományával” övéinek „mind nyelvét mind szellemét”²⁸ csinosítani, finomítani: ezzel a célkitűzéssel az európai reneszánsz szemléletét hozza be a magyar művelődésbe. Pesti a fordítás céljának, a nemzet szellemi életében játszott szerepének meghatározását ugyan még latinul adja, de a magyar irodalom történetében először ilyen egyértelmű és határozott megfogalmazásban.

Az egyre erősödő fordítói tudatosság kimagasló példája Sylvester János is, aki 1541-ben adta ki a teljes Újszövetség magyar fordítását. Ahogy néhány évvel korábban Komjáthy Benedek és Pesti Gábor, úgy Sylvester is Erasmus kiadásából indult ki, ám szövegkritikai felkészültségben, filológiai ismeretekben, nyelvi tudatosságban valamint a tárgyi ismeretek terén minden bibliafordító elődjét felülmúlta²⁹. Ebben kétségkívül jelentős szerepet játszott az, hogy Sylvester grammatikus is volt: bibliafordítása előtt néhány évvel adta ki *Grammatica Hungaro-latina* című munkáját, amely bár latin nyelvű, mindazonáltal a latint a magyar nyelvhez viszonyítva mutatja be, számos (legfőképpen saját bibliafordításából merített) példával, így tulajdonképpen ez az első magyar nyelvvel is foglalkozó grammatikánk.³⁰ Ebben többek között kitér a magyar és a latin nyelv szintaxisában meglévő különbségekre, amelyek tiszteletben nem tartása (a magyar fordításokban a latin szerkezetek szolgai másolása) a magyar nyelv ellatinosodását eredményezi. Bibliafordítása több szempontból is kiemelkedő jelentőségű: egyrészt mert ez az első teljes magyar nyelvű újszövetség, másrészt mert Sylvester az Erasmus-féle latin változat mellett az eredeti görög szövegre is támaszkodott, ugyanakkor behatóan tanulmányozta a humanista filológusok (pl. Valla) szövegértelmezéseit, megjegyzéseit. Sylvester fordítói szemléletét elsősorban a mind teljesebb érthetőségre való törekvés jellemzi, emiatt többnyire aggályoskodóan pontos, körülményeskedő, s fordítása ezért terjengős, nehézkes. A világosság érdekében olykor már a szövegben megmagyaráz olyan szavakat, amelyekről feltételezi, hogy megértésük az olvasók többsége számára problémát okozna, azokat a szavakat, fogalmakat („nehíz igik”-et) pedig, amelyek szerinte hosszabb magyarázatot kívánnak, a könyvvégi számozatlan lapokon betűrendbe szedve mutatja be (több mint harminc héber, valamint tíz görög szó jelentését elemzi). Ugyancsak itt tér ki a Biblia szövegében előforduló olyan szavakra, amelyeknek nincs magyar megfelelőjük (mint pl. a régi mértékegységek

²⁸PESTI Gábor: *Ezópus fabulái. Pannoniai Pesti Gábor kegyes olvasójának üdvözlétét küldi.* = TARNAI-CSETRI, 1981, 76.

²⁹Vö. BALÁZS, 1958, 250.

³⁰Sylvester nyelvtanával kapcsolatban lásd: BARTÓK, 1998/b.

és pénznemek), ezért jelölésükre kénytelen volt megtartani az idegen szót.³¹ Kisebbfajta értelmező szótárt csatolt tehát munkájához, amelynek elkészítése nem lehetett csekély feladat: minden bizonnyal számos forrást tanulmányozott át a lelkiismeretes fordító.

A fordításról való gondolkodás szempontjából még a szómagyarázatoknál is figyelemreméltóbb az Újtestamentum 2. kötetének végén lévő számozatlan lapokon található jelentéstani fejtegetés, amely a „nem tulajdon jegyzisben” azaz nem eredeti jelentésükben, hanem átvitt értelemben használt szavakkal, kifejezésekkel, s ezek fordítási nehézségeivel foglalkozik. A szavak átvitt értelmű használatának lehetőségét a bűn, kenyér, test és vér szavak példáján keresztül mutatja be, majd kitér arra is, hogy nemcsak egyes szavak, hanem akár egész mondatok is lehetnek képes értelműek, s ezekre is jónéhány példát sorol a Szentírásból. Míg a közkeletű szavak elsődleges jelentése a legtöbb nyelvben általában megegyezik, az átvitt értelemmel már más a helyzet. Nem okoz gondot a fordítás, ha két nyelvben megvan ugyanaz a jelentésátvitel. Fordítási nehézség akkor merül fel, ha az átvitel nincsen meg a célnyelvben, azonban az eredetiben szereplő képet – mivel „az szükség készerít” – ekkor is le kell fordítani. Az így keletkező fordulatok, kifejezések eleinte szokatlannak tűnnek, ám „üdüvel kedvesek lesznek münálunk is”, azaz lassanként meghonosodnak. Sylvester János tehát elsőként ismerte fel, hogy a fordítási tevékenységgel együtt járó nyelvi érintkezés nyomán a különböző népek szókinése bővül, sok meglévő szóhoz, szókapcsolathoz új, átvitt értelmű jelentés kapcsolódik. (Kétszázötven év múlva Kazinczy majd éppen ennek a szóképzésgazdagító eljárásnak a létjogosultságát védi, hangoztatja, s példázza is – sokszor szélsőségesen – saját fordítói tevékenységével.) Arra is felhívja ugyanakkor a figyelmet, hogy a fordítóknak meg kell különböztetniük, vajon a fordított szöveg bizonyos sajátosságai az adott szövegre jellemzőek-e vagy magának a fordított idegen nyelvnek képezik szerves részét: „Egyéb szólni valamely beszidnek tulajdonságáru, egyéb valamely nyelvnek tulajdonságáru.”³² Mai fordításelméleti terminusokkal élve tehát arra figyelmeztet, hogy a fordítóknak nem szabad összetéveszteni a diszkurzus („beszid”!) és a kód sajátosságait.

Sylvester fordítói tudatosságának, felkészültségének más nyomai is vannak. Egy 1547-ben patrónusához, Nádasdy Tamáshoz írt latin nyelvű leveléből, amelyben Szegedi Lajos zsoltárfordítását bírálja, értesülünk arról, hogy összegyűjtött és rendszerbe foglalt számos fordítási elvet, mivel szerinte ezek ismerete nélkül nem lehet színvonalas fordítói munkát végezni: „...különb-különb szerzőkből, mind egyháziakból,

³¹Már az ókorban Ciceró és Szent Ágoston is ezt a módszert javasolta. Vö. BALLARD, 1995, 52. és 54.

³²Sylvester János: *Újtestamentum magyar nyelven. Az olyan igikriül való tanúság, melyek nem tulajdon jegyzisben vitének.* = TARNAI-CSETRI, 1981, 84.

mind világiakból egybeszedegtettem a helyesen való tolmácsolásnak közönséges és különös törvényeit, és azokat – szokásom szerint – a *loci communes* szerint elrendeztem, hogy beszéd és írás közben kezem ügyében legyenek. E törvények nélkül ebben a szorgalmatosságban senki sem érhet el sikert, senki nem alkothat e századhoz méltót. Vajha okulásul szolgálna ez mindeneknek! Mert látjuk, hogy sok hazánkbeli deák (kik is nékem megbocsássanak) az írásnak e nemében régtől fogva eredmény nélkül munkálkodott s munkálkodik most is.”³³ A megbírált fordítás egyik helyével kapcsolatban egy különleges szabályt (*specialis regula*) idéz gyűjteményéből: „Ugyanazt a szót más-más fajta mondatban más-más módon kell fordítani.”³⁴ Tisztában volt tehát vele, és elvként meg is fogalmazta, hogy a fordítónak a szótári formális megfelelők legfeljebb csak kiindulópontként szolgálhatnak, és a szövegkörnyezet határozza meg, hogy a szó denotatív jelentései közül melyiket választja. Minden bizonnyal ezt a sajnos elveszett szabálygyűjteményt tekinthetjük az első magyar – ha nem is magyar nyelvű – fordítói kézikönyvnek. Úgy tűnik, Magyarországon Sylvester János az első, akit elméletileg is érdekel a tudós fordítás, aki meg van győződve arról, hogy a jó fordításhoz bizonyos mesterségbeli tudásra, elvek, szabályok ismeretére, sőt ezen szabályok valamiféle rendszerbe foglalására van szükség. Ebben a tekintetben a kor olyan európai „fordításteoretikusai” mögé sorakozik fel, mint például a francia Estienne Dolet, aki Sylvester Újtestamentumának megjelenése előtt egy évvel, 1540-ben adta ki *La manière de bien traduire d’une langue en aultre* című értekezését. Sylvester nyelvtaníróként, s gyakorló fordítóként egyaránt szembesül a nyelvek közötti különbségekkel, elsőként hasonlítja össze a magyart egy idegen nyelvvel, jelesül a latinnal, s leplezetlen nemzeti büszkeséggel jelenti ki, hogy a nyelvünk semmiben sem alábbvaló, mint a magasabbrendűnek tekintett latin, amely meggyőződésében az a felismerése, hogy a magyar nyelv is alkalmas időmértékes verselésre még inkább megerősítette.

Sylvester János a maga bibliafordítását humanista tudósként erasmusi szellemben, de a reformáció tanaitól még meg nem érintve készítette. A század húszas éveitől kezdve ugyanakkor hazánkban is terjednek a protestáns eszmék, s így magától értetődő, hogy hamarosan napirendre kerül egy a reformáció szellemének megfelelő, az ótestamentumi szövegeket is tartalmazó új bibliafordítás elkészítése.

Ami a Heltai Gáspár, kolozsvári lutheránus lelkész vezette, 1551-ben kezdődő vállalkozásban új, az az, hogy immár nem egy magányos fordító gyürkőzik neki a

---

³³A latin nyelvű levél teljes szövege az Itk. III, 1893, 96-98. oldalon található. Az idézett fordítás: BALÁZS, 1958, 263-264.

³⁴Uo. 266.

hatalmas feladatnak, hanem egy egész (hol három-, hol négyfős) fordítócsoporthoz, amelynek tagjai az ószövetségi könyvek elé írt előszóban már literátori büszkeséggel tudatják nevüket az olvasókkal, egyúttal azt is megindokolva, miért tartották szükségesnek a közös munkát: „Nem ok nélkül voltunk kedig ennyin e munkába együtt, hanem előszer ez okáért, hogy ha valamelyünk avagy az írásnak értelmét, avagy a magyar szónak módját és járását jól eszébe nem vette volna: a másunk avagy a harmadunk eszébe vennéje. Mert tudjuk azt, hogy akárki is níha még csak kicsi dologba is eltévelyedik.”³⁵ Vagyis közösen értelmezték a problémás helyeket, ugyanakkor egymás magyar változatait is kölcsönösen megvitatták, javígtatták – azaz „kontrollszerkesztői” feladatot is elláttak. A csapatmunkát az a tény is szükségessé tette, hogy nem elégedtek meg „a köz deák Bibliá”-val, azaz a latin nyelvű Vulgatafordítással, hanem elsősorban a „zsidó Bibliá”-ra vagyis az eredeti héber szövegre támaszkodtak, ugyanakkor a problémásabb helyek értelmezéséhez segítségül hívták Erasmus fordítását, sőt különböző nemzeti nyelveken készült változatokat is, többek között Lutherét. Egy-egy nehezebben értelmezhető részlet magyar fordítását a többféle szövegkiadás összevetése, elemzése után közösen alakították ki. A Heltai által írt előszó nem csupán azért érdekes, mert bemutatja a „team” munkamegosztását, hanem azért is, mert világosan, s minden eddigi fordítói megnyilatkozásnál részletesebben fogalmazza meg a fordítás során alkalmazott elveket: „... noha főképpen a zsidó Bibliát követtük, de azért a zsidó szónak módjától sok helyen eltávoztunk, követvén az igaz értelemben a magyar nyelvnek járását. Sok helyen viszontag a zsidó szónak járását követtük ott, ahol ismertük, hogy az igikbe elrejtett titkok vadnak. Sok helyen a zsidó ígít tartottuk, ahol avagy tulajdonnév volt, avagy olyan állatnak neve, mely nálunk nincsen; miképpen néminemű öltözeteknek és mértékeknek neve. De azért efféle igiket ugyanottan kövül, a szélen, megmagyaráztuk. Ennek felötte azon igyekeztünk, hogy minden ígít a magyarban is tulajdon és szinte azon dolog jedző igivel jelenthessük ki.”³⁶ Eszerint tehát a munkaközösség a szöveghű, de nem szóról szóra való, az idegen nyelv szintaxisát, szórendjét a magyar szövegre rá nem erőltető magyarítás elvét követte, igyekezték megtalálni azt, amit a mai fordítástudomány – Nida nyomán – „a legközelebbi természetes megfelelőnek” nevez. Feltételezhetjük, hogy a fordítókat ebben Luther példája is ösztönözte, aki annak érdekében, hogy a Bibliát az egyszerű emberek is képesek legyenek befogadni, fordítása nyelvezetét a köznépi nyelvéhez igyekezett igazítani.³⁷ Ugyanakkor Heltai és társai – akárcsak fordítóelődjük Sylvester –

---

³⁵NEMESKÜRTY, 1990, 153.

³⁶Uo. 154.

³⁷Vö. BERMAN, 1984, 45-46.

felismerték, hogy a Biblia számos kifejezése, mondata gyakran metaforikus értelemben szerepel: ebben az esetben szorosán követték az eredeti szöveget. Azon szavak esetében pedig, amelyeknek egyáltalán nem volt magyar megfelelőjük (így például a nálunk ismeretlen állatok, ruhafélék, mértékek esetében), megtartották az idegen szót, lapszéli magyarázat kíséretében. Meggyőződésük volt, s ezt ki is mondták, hogy kizárólag az effajta fordítási módszer lehet biztosíték arra, hogy a Szentírás hordozta isteni igazság értelme ne torzuljon: ez a református fordítócsapat tehát már nem ragasztja munkájára a hitelesség bizonyítására szolgáló szokásos „szóul szóra” védjegyet. A szent szöveg maradéktalan és igaz értelmű tolmácsolását mindenek fölé helyezik, még ha a fenti elvek alkalmazásával létrejött szöveg egyes olvasók tetszését nem nyeri is meg. Azokat, akik munkájukban esetleg kivetnivalót találnának, arra biztatják, fogjanak hozzá bátran egy új fordításhoz (ahogy tették ők is, elégedetlenek lévén Sylvester János Újtestamentumával³⁸), ám előre figyelmeztetik az erre vállalkozókat, milyen sokrétű tudással, milyen alapos felkészültséggel kell rendelkezniük egy ilyen feladat elvégzéséhez: „...ki e mi munkánkat meg akarja jobbítani, annak nemcsak grammatikát kell tudni, nemcsak zsidóul és görögül kell érteni, de ezeknek felette a keresztyéni tudománba tudósnak és bölcsnek kell lenni.[...] nemcsak egy vagy két igít, nemcsak egy avagy két versecskét kell elejbevenni, hanem a dolognak mint elejít, közepit jól meg kell érteni.”³⁹ Ez az 1551-ből származó előszó az első olyan magyar fordítástörténeti dokumentum, amely kitér arra, miféle tudás, hozzáértés várható el a (biblia)fordítótól: a nyelvtudás mellett kiemelik a szöveg mélyreható ismeretének szükségességét csakúgy, mint a Szentírás értelmezéséhez nélkülözhetetlen teológiai felkészültséget. Ezeknél a fordítóknál már nyoma sincs a bocsánatkérő alázatosságnak, fogalmazásmódjukból az a meggyőződés sugárzik, hogy ők rendelkeznek mindezen tulajdonságokkal, s igencsak össze kell szednie magát annak, aki nyomukba akar lépni. Valószínűleg nem is sejtik, hogy erre viszonylag hamar sor kerül, hiszen Melius Juhász Péter csaknem velük párhuzamosan fordítja le az Ótestamentum egyes könyveit.

A reformáció helvét (azaz kálvinista) ágához tartozó debreceni lelkésznek számunkra az az előszava figyelemreméltó, amely *Az két Sámuel könyveinek és az két Királi könyveknek az zsidó nyelvnek igazságából és az igaz és bölcs magyarázók fordításából igazán való fordítása magyar nyelvre* címen 1565-ben megjelent munkáját vezeti be. A hosszú és első pillantásra igen bonyolultnak látszó címből az derül ki, hogy

---

³⁸„Sylvester János, a jámbor, jó és hasznos munkát tölt ... De mi fogyatkozás lött légyen abba, azt az istenfélő keresztyének meg tudják ítélni, egymás mellé tartván a két munkát, az övét és a miénket.”- írja Heltai Gáspár az Újtestamentum 1561-ben kiadott kötete elé írt, Nádasdy Annához címzett ajánlásában. NEMESKÜRTY, 1990, 180.

³⁹Uo. 154-155.

Méliusz a Szent Jeromos által kidolgozott, majd feledésbe merült és a humanista filológia által újra felélesztett *hebraica veritas* elvét vallja, melynek lényege, hogy az ótestamentumi szövegek fordítása során nem a korábbi fordításokat, hanem mindenekelőtt az eredeti héber szöveget kell alapul venni. (A Leonardo Valla nyomán meginduló humanista szövegkritika az Újtestamentumra is alkalmazta ezt az elvet, természetesen ott a görög szöveghez való visszatérést szorgalmazva; Rotterdami Erasmus ennek jegyében végezte el az Újszövetség újrafordítását. Láttuk, hogy Sylvester, csakúgy mint Heltaiék, ugyancsak elengedhetetlennek tartotta az eredeti szövegek megtekintését is.) Méliusz annyira tisztelte ezt az elvet, hogy a nehezebben értelmezhető részeket héberül is közli, hogy az olvasó maga dönthesse el, helyes-e a fordítás vagy sem: „Zsidóul azért írtuk meg az nehéz helyeket, hogy aki ítélni akarja, ne az régi translációból, hanem az zsidóból ... ítélje.”⁴⁰ Az összevetésre persze minden bizonnyal csak az olvasók meglehetősen szűk köre, legfeljebb egyes tudós lelkésztársak voltak képesek, holott Méliusz a reformáció hitvallásának megfelelően mindenkinek szánja Bibliáját, hiszen Isten igéje mindenkire egyaránt szól, azzal minden egyes hívőnek személyesen is meg kell ismerkednie, ez pedig fordítás nélkül lehetetlen. („Mert noha deákul valami kicsint tudunk, de sokan nem értjük az Bibliát, akit olvasunk.”) A fordítás (lehetősége) egyébként is „Isten ajándéka”, s ezzel élni kell a közösség és Isten szolgálata érdekében. Mivel arra törekedett, hogy fordítását „minden megértse”, ezért „nem grammaticae, bötöt bötüre”, hanem úgy fordított, „hogy sem a textust el nem hagyta, sem az értelmet.” Méliusz tehát már határozottan elveti a betű szerinti fordítás elvét, már cégérül sem függeszti átültetése elé, annak hitelét bizonyítandó. Ő is, akárcsak Luther, a lehető legszélesebb közönség általi befogadhatóságot, olvashatóságot tűzi célul maga elé. Ennek érdekében számos lapszéli vagy szövegközi megjegyzést fűz a fordításhoz, amelyek jó része ugyanakkor nem is a szöveg értelmének megvilágítására szolgáló magyarázat, hanem az olvasókhoz intézett erkölcsi dorgálás vagy a pápistákat gyalázó kirohanás: a bibliafordítás így válik aktuális társadalmi és valláspolitikai kérdések hordozójává.

A 1542-ben kezdődő, a római katolikus egyház újjászervezését célzó és az ellenreformációt elindító tridentinai zsinat a bibliafordítások szempontjából is jelentős határozatot hozott: egyedül a Szent Jeromos által fordított Vulgatát ismerte el hiteles bibliafordításként és előírta, hogy nemzeti nyelvű fordítás ezentúl kizárólag ezen változat alapján készülhet. A reformáció hívei természetesen nem fogadták el ezt a döntést és Európa-szerte sorra jelentek meg az újabb és újabb, a reformáció különböző felekezeteinek szellemében készült bibliafordítások. A kálvinista tanok

⁴⁰Uo. 189. A többi idézet helye is ez.

megerősödésével Magyarországon is egyre inkább szükségessé vált egy református szellemben készült fordítás megjelentetése. Méliusz néhány ótestamentumi könyvre korlátozódó fordítása mellett Félegyházi Tamás, egyik legképzettebb XVI. századi református teológusunk látott neki a Biblia magyarításának, de csupán az Újszövetségi résszel készült el. Fordításához rendkívül bőséges jegyzetanyagot csatolt, olyannyira, hogy a (Méliuszénál jóval higgadtabb, alapvetően teológiai jellegű) lapszéli és lapalji magyarázatok szinte agyonnyomják az eredeti szöveget.⁴¹ Újtestamentumának megjelenése után négy évvel, 1590-ben látott napvilágot a református bibliafordítói vállalkozások megkoronázása, Károlyi Gáspár és csapata munkája, a *Vizsolyi Biblia*. Ez a fordítás az eddigi részeredmények összegzésének tekinthető, s erről így vélekedtek maguk a fordítók is: „Az kik ezelőtt valami részt fordítottak az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük.”⁴²

Károlyi Gáspár fordítása egyértelműen a református felekezet Bibliája: az előszóban nyíltan szembefordul azzal a katolikus (vagy legalábbis a reformátusok által nekik tulajdonított) állásponttal, hogy a Szentírás Isten által elrendelt nyelve a latin, s nem szükséges, sőt egyenesen veszedelmes lehet anyanyelvi fordítások révén mindenki számára hozzáférhetővé tenni. A tridenti zsinat azon határozatát is sérelmezi, amely a Vulgátát tekinti az egyedüli autentikus fordításnak. A humanista tudós exegétákhoz hasonlóan Károlyi úgy véli, hogy az idők folyamán a másolók figyelmetlensége által sokat romlott a Jeromos-féle változat szövegállapota, éppen ezért kell a fordítóknak az eredeti héber és görög szövegekhez visszatérni, mert „jobb embernek a forrásból inni, hogynem a folyásból”. Természetesen ezen túlmenően számos kommentátor értelmezését is figyelembe vette, különös tekintettel azokra, akik szintén a héber szövegből indultak ki. Az előszó tanúsága szerint Károlyit a fordítás során az vezérelte, hogy az „olvasóknak nagyobb kedvét tennék”; ennek érdekében elődeihez hasonlóan ő is többször folyamodik lapszéli jegyzetekhez, hogy az olvasó számára esetleg homályosnak tűnő helyeket megvilágítsa. A fordítás módjára vonatkozó, sokat idézett mondata arról tanúskodik, hogy alapelvnek tekintette az anyanyelv törvényeinek tiszteletben tartását: „Az fordításban éltünk, az mennyére lehetett, tiszta igaz magyar szóval, idegen szólásnak módját nem követtük, sőt inkább az mi darabosnak tetszett vagy az zsidó, vagy az deák szólásnak módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának módját követtük.”⁴³ Annak ellenére, hogy ezt a szándékát maradéktalanul nem tudta megvalósítani, s szép számban akadnak az ő fordításában is

---

⁴¹Vö. NEMESKÜRTY, 1990, 199.

⁴²BITSKEY, 1998, 227.

⁴³BITSKEY, 1988, 227.

latinos szószerkezetek, sőt latin szavak, illetve az ótestamentumi részben héber mintájú fordulatok, kifejezések, a *Vizsolyi Biblia* évszázadokon át befolyásolta nemcsak a református vallásirodalom nyelvét, hanem a magyar irodalmi nyelvet is: több évszázad magyar írónemzedéke nőtt fel zengzetes, régies ízű nyelvezetén, amelyen még a sorozatos javítgatások, csiszolgatások sem változtattak lényegesen. „Magyar nyelven a »bibliai ízt« ennek a stílusa képviseli, s beletartoznak abba, nemcsak eredeti most már archaikussá vált magyaros zamatai, hanem idegenszerűségei is, melyek a bibliai »szent nyelvek« örökségeként származtak át reá” – írja Szász Károly 1891–ben.⁴⁴ (Ady Endrét, akinek költészetében a *Vizsolyi Biblia* nyelvezetét idéző „biblikus hang” hangsúlyosan jelen lévő nyelvi réteg, éppen ezért nehéz például franciára fordítani, ahol nem létezik olyan meghatározó, évszázadokig érvényben lévő, a bibliai stílust jelentő fordítás, mint nálunk Károlyié, vagy a németeknél Lutheré.⁴⁵)

Nem sokkal Károlyi után (1605 októbere és 1607 márciusa között) „a’ Jézus alatt vitézkedő Társaságbeli” Káldi György is lefordította a Bibliát, mégpedig a tridenti zsinat határozatát híven követve „az egész keresztyénségben bévött régi deák bötüből” vagyis a Vulgatából, elhatárolódva egyúttal a más forrás alapján készült fordításoktól. Károlyival szemben, aki a Szentírást mint „setétségben vezérlő lámpást” minden hívő kezébe akarja adni, Káldi úgy vélekedik, „nem szükség, hogy mindnyájan olvassák a Szentírást”, elegendő a tudós magyarázók értelmezését hallgatni, mert megeshet, hogy valaki „mosdatlanul olvassa vagy tudatlanul” és ez éppúgy ártalmas, mint sokaknak „a jó étel vagy a jó bor”. Fordítástechnikai szempontból ugyanakkor megemlítendő az az álláspontja, amely ellenzi az eredeti szöveg agyonmagyarázását, agyonjegyzetelését: fordításában ő valóban tartózkodik ettől.

A magyar bibliafordítások története természetesen nem ér véget a teljes református és katolikus magyar nyelvű Bibliák megjelenésével (amelyeket ráadásul az utókor nem is hagyott változatlan állapotban: jónéhányszor átdolgozták őket, hogy javítsanak vélt vagy valós hibáikon), mi azonban a továbbiakban ezt már nem követjük nyomon. A XVI. századi ilyen jellegű vállalkozások bemutatásának ugyanakkor azért tartottam fontosnak a dolgozat terjedelméhez képest talán kissé hosszúnak tűnő részt szentelni, mert elsősorban a Szentírás magyarra való átültetése körüli erőfeszítések nyomán alakul ki és erősödik meg írástudóinkban a fordítói tudatosság, amely a fordításnak egy nemzet életében játszott szerepe felismeréséhez és bizonyos fordítói elvek, álláspontok kikristályosodásához vezet. Bibliafordítóink, szembesülve a

⁴⁴SZÁSZ Károly: *A Károlyi-biblia háromszázados örömmünnepeinek emlékkönyve*, szerk. Radácsi György, 1891. Idézi HORVÁTH, 1957, 323.

⁴⁵Vö: TIMÁR György: *A versfordító dilemmái*. = BART-RÁKOS, 1981, 372-373.

tényleges szó szerinti fordításnak a nyelvek különbözőségéből fakadó lehetelenségével, átültetéseiket egyre inkább a „magyar nyelv járását követve”, azaz az anyanyelv törvényeinek tiszteletben tartásával végzik – legalábbis elvi szinten ezt deklarálják –, s lassanként elmaradozik az eredeti szóról szóra való követésének hangoztatása, amely tulajdonképpen már korábban is csak arra szolgált, hogy ezzel biztosítsák az olvasót a fordítás hűsége felől, amely egyet jelentett a szent szöveg igazságának maradéktalan és változatlan továbbadásával. A fordítók elsődleges célkitűzése egyre inkább az, hogy az olvasók számára érthetővé tegyék a szöveget, s ennek érdekében gyakran élnek lapszéli és lapalji magyarázatokkal, betoldásokkal, jegyzetekkel, amelyek megfogalmazásához segítségül hívják a tudós szövegmagyarázók írásait vagy más forrásokat. A fordítók tisztában vannak azzal, miféle kompetenciára van szükség munkájukhoz, sőt Sylvester János már azt is felismeri, hogy ennek a tevékenységnek szabályai vannak, amelyek alkalmazása nélkül nem lehet eredményes munkát végezni. A fordítás során követett elveiket, módszereiket fontosnak tartották az olvasóval is megismertetni, így a (töredékes majd a teljes) bibliafordításokhoz kapcsolódó előszavak a magyar fordításelméleti gondolkodás első dokumentumai. Tudjuk, hogy ez nem magyar jelenség: a fordítás elmélete és gyakorlata Európában mindenütt az Evangélium anyanyelvű terjesztésének szükségletéből nő ki.⁴⁶

Ugyanakkor a XVI. századi magyar fordításirodalom nem korlátozódik kizárólag a vallási élet területére, hiszen különösen a század második felétől kezdve egyre szaporodnak az idegen nyelvekből fordított különböző jellegű – így például szórakoztató vagy erkölcsi célzatú – világi olvasmányok is, melyek sorát, emlékszünk, Pesti Gábor nyitotta meg Aesopus-átültetéseivel, még 1536-ban. Mivel dolgozatom tárgya nem a magyar fordításirodalom története, hanem a fordításról való gondolkodásé, ezek közül csak egy munkát emelek ki, Bornemisza Péter *Elektráját*, amelynek előszavában e szempontból lényeges kijelentéseket találunk, s amely a mai fordításelmélet által pragmatikai adaptációként emlegetett „fordítási” mód egyik első, de a korban mindenképpen legjelentősebb magyar reprezentánsa, s egyben az első magyar nyelven írt dráma is.

A *Tragédia magyar nyelven* előszavában, amely Szophoklész hasonló című művéből készült 1558-ban, Bornemisza egyértelműen tisztázza, mi volt az eredeti szerző és saját szerepe a mű létrejöttében: „kit az bölcs jámbor gondolt és szerzett, én pedig csak magyarul fordítottam jobb részébe, jóllehet az játéknak szebb voltáért sokat hozzáadtam és más módon rendeltem, kit mindazonáltal neki tulajdonítok, mert az ő

---

⁴⁶Vö. STEINER, 1975, 231.

akarátját követtem”⁴⁷. Vagyis nem vitatja, sőt kiemeli Szophoklész elsődlegességét, magát szerényen csak fordítóként tünteti fel, ugyanakkor azt sem titkolja, hogy nem szövegű fordítást készített, hanem betoldásokat tartalmazó (sőt új szereplőt is beiktató), és az eredeti mű szerkezetét átformáló átdolgozást. Bornemisza, ahogy majd XVII–XVIII. századi utódai, aktualizálja és a néző-olvasó világához igazítja a történetet. A művet a feledés homályából előásó Móricz Zsigmond ekképpen jellemzi Bornemisza változatát: „Bornemisza Péter a fordítást másképp gondolta, mint ahogy ma csináljuk. Eszébe sem jutott, hogy az eredeti görög szöveget adja, s az elmúlt görög világot hozza a nézők szeme elé. Magyarul, magyarán gondolta végig a dolgot, s írásában magyar emberek magyar tetteit akarta kifejezni. Az ő hősei inkább magyar kényurak és magyar szolgák, s nem görögök, bár az eredeti neveket megtartja.”⁴⁸ (XVIII. századi kollégái még tovább mennek majd az eredeti történetnek „honunkba való átültetésében”: ők már a neveket is megmagyarítják. Így lesz például Voltaire *Zadig*-jából Dugonicsnál Cserei, egy honvári herceg, vagy *Lear király*-ból Mérey Sándor átiratában Szabolcs vezér.)

Bornemisza a fordítási tevékenység jelentőségét – akár csak húszegynéhány évvel korábban Pesti –, elsősorban a nyelv művelésében és gazdagításában látja. Az adott darab lefordítására pedig az előszó tanúsága szerint azért vállalkozott, hogy „a görög nyelvben járatlan hazámfiainak lelkét e szükséges dolgok fölött való elmélkedésre” ösztökélje, s hogy „a mi népnyelvünkben is valamelyes kifejezésekincsre” tegyen szert. Vagyis a magyar reneszánsz e nagyszerű alakjánál a köz szolgálatának vágya (egy idegen nyelven született alkotást elérhetővé tenni az ezen nyelvet nem beszélő honfitársai számára) és az egyéni írói ambíciók már összekapcsolódva jelentkeznek. Ez utóbbiak az elkövetkezendő időkben majd annyira felerősödnek a magyar irodalomban, hogy számos esetben az író-fordítók „elfelejtik” megemlíteni forrásukat, s teljes mértékben saját művekként állítanak be a Bornemiszáéhoz hasonló adaptációkat.

A XVI. század ötvenes éveitől meginduló rendszeres magyar könyvnyomtatás a XVII. század folyamán egyre jelentősebb méreteket ölt. A rohamosan szaporodó magyar nyelvű kiadványok jelentős hányada, mondhatjuk döntő többsége fordítás vagy adaptáció, amelyekhez szinte kötelezően kapcsolódó előszavak, ajánlások számos fordításra vonatkozó megállapítást is tartalmaznak: a fordítók szinte kötelességüknek érzik, hogy számot adjanak elméleti álláspontjukról, a fordítás során szem előtt tartott elvekről. Ugyanakkor ez a sokat fordító század nem termel ki komolyabb

⁴⁷BITSKEY, 1988, 285.

⁴⁸Vö. NEMESKÜRTY-LIPTAY, 1985, 183.

fordításelméleti összegzést: az elszórt megjegyzések nem sokban haladják meg a XVI. században született kijelentések színvonalát. A jól ismert toposzok (az esetleges gáncsoskodás visszautasítása, a bírálók arra való biztatása, hogy csinálják jobban, ha tudják, a mentegetőzés a hibák, hiányosságok miatt illetve a javító szándékú kritika örömmel fogadása) továbbra is egytől-egyig jelen vannak, előszó szinte el sem képzelhető nélkülük. A történeti folyamatosság szemléltetésének szándéka azonban megkívánja, hogy röviden bemutassam a fordításról való gondolkodás legjellemzőbb elemeit ebben a periódusban, különös tekintettel arra a néhány szempontra, amelyeket mégiscsak a kor újdonságainak tekinthetünk.⁴⁹

Az első új momentum, amely a korabeli előszavak tanulmányozása során szembetűnik az, hogy a fordítás hibái miatti szokásos mentegetőzés már nem a fordító tudásának korlátaira vagy a fordítási mesterségben való járatlanságára hivatkozva történik, hanem a magyar nyelv szegényessége, szókészletének szűkössége miatt. Erről panaszkodik például a Quintus Curtiusnak Nagy Sándorról írt krónikáját latinból fordító Háportoni Forró Pál, 1619-ben: „...olyan bő nyelvű római nemzetből származott bölcs embernek írását az magyar nyelvre, mely igen szűk, vonni bajos volt.”⁵⁰ A XVIII. század legelején egy másik latin történetíró fordító Dálnoki Benkő Márton szintén ezzel indokolja fordításának hiányosságait: „Ha pedig fordításomat vétkességgel vádoló, tudd meg, hogy ez a historikus igen rövid, homályos és fontos stílussal bír, a mi magyar nyelvünk pedig olyan szűk, hogy ezen a deák szókat nem lehet hathatósan kimondani...”⁵¹ Ha a fordításról való gondolkodásban nálunk a XVII. század elején felbukkanó és egészen a XIX. század közepéig hangsúlyosan jelen lévő eme kesergést tipikusan magyar jelenségnek véljük, tévedünk. Más nemzetek fordítástörténetét tanulmányozva kiderül, hogy a fordítók minden időben és mindenütt szegényesebbnek érzik anyanyelvüket a fordított műénél, még rokon nyelveknél is, nem beszélve a három „szent” nyelvből – a héberből, görögből és latinból – nemzeti nyelvre készült fordítások esetében. „Richesse merveilleuse de toutes langues de départ, pauvreté incurable de toutes les langues d’arrivée” – mondja erről találó tömörséggel Georges Mounin, a XX. századi francia fordításelmélet kiemelkedő alakja, több példát is idézve különböző

⁴⁹Ehhez nagy segítségemre volt BARTÓK István, *„Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”*: Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között c. könyvének «Szükséges azért a jó fordítás és hasznos» c. fejezete, amely a korszak fordítással kapcsolatos kérdéseit vizsgálja, a fordításokhoz kapcsolt előszavak tükrében (= BARTÓK, 1998/a.). Ezenkívül nagy haszonnal forgattam *A magyar kritika évszázadai* c. sorozat első kötetének (*Rendszerek*) XVII. századi szöveganyagát. (= TARNAI-CSETRI, 1981.)

⁵⁰TARNAI-CSETRI, 1981, 111.

⁵¹Uo., 149.

korokban élt fordítók ilyen vonatkozású vallomásaiból.⁵² E hol megalapozott, hol csak a pillanatnyi nehézségek okozta, de mindenképpen keserves fordítói tapasztalat vezet a nyelv fejlesztése, gazdagítása szükségességének felismeréséhez, amely feladat sikerre viteléhez a fordítók éppen saját tevékenységük színvonalas művelése révén járulhatnak hozzá.

A szókészlet hiányos voltának problémája minden más szövegtípusnál élesebben jelentkezik a tudományok területén, amelyet ezidáig kizárólag latinul műveltek. Az első olyan fordítók, akik tudományos művek magyarításra adták a fejüket a szó szoros értelmében úttörő szerepet vállaltak. Ki így, ki úgy próbál megoldást találni erre a nehéz helyzetre: egyesek új szavak létrehozása mellett döntenek, mások inkább az idegen alakok átvételére szavaznak, olykor nyíltan hirdelve kényszerszülte eljárásukat, máskor pedig csendesen élve vele. Mikolai Hegedüs István például *A mennyei igazság tüzes oszlopa* című 1648-ban keletkezett „fordétásbeli” munkájának todalékában arról tájékoztatja az olvasót, hogy a magyar teológiai és filozófiai szakkifejezések hiánya miatt a műben előforduló latin terminus technicusokat megmagyarázza, de latinul is meghagyja őket a szövegben, még hozzá azzal a nem titkolt szándékkal, hogy „így a község is szokjék hozzájuk”, azaz meghonosodásukban bízik, ahogy jónéhány görög és latin eredetű szó – mint eklézsia, biblia, fundamentum stb. – már polgárjogot nyert nyelvünkben.⁵³ Más utat választott néhány évvel később Apáczai Csere János. Látván, hogy a nyugati nemzetek bővelkednek anyanyelvükön írt tudományos könyvekben, s így tudásban, műveltségben messze meghaladják azokat a népeket, amelyek mindent idegen nyelvekből kölcsönöznek (s ezek közé tartozik a magyar is), elkeseredett dühvel látott hozzá, hogy – lemaradásunkat legalább valamelyest orvoslandó – mindenfajta tudományágból magyar nyelvre fordítson valamit, ám nyelvünk „nagyfokú szegénysége és sivársága” csakhamar kedvét szegte. Szerencsére azonban kezébe akadt egy Theodórosz Gazész⁵⁴ nevű szerző könyve, amelynek előszava hasonló nehézségekről és azok megoldásáról ad számot a görögről latinra való fordítás viszonylatában. Gazész a latint érzi szegényesnek a göröghöz képest, és határozottan kijelenti, hogy a fordítás (jelen esetben tudományos szöveg fordításának) elkerülhetetlen velejárója új szavak létrehozása, ehhez azonban feltétlenül filozófiai képzettség szükséges, hiszen csak annak segítségével látjuk jól a dolgok igazi természetét. Apáczainak erőt és önbizalmat adtak ezek a szavak ahhoz, hogy belevágjon

⁵²[Valamennyi kiindulási nyelv csodás gazdagsága, valamennyi célnyelv orvosolhatatlan szegénysége.] MOUNIN, 1972, 376.

⁵³TARNAI-CSETRI, 1981, 167-170.

⁵⁴Theodórosz Gazész (Thessaloniké 1400 k. - Piro, Calabria 1476), bizánci görög humanista. Arisztotelész és más klasszikusok műveit fordította latinra.

saját nagy vállalkozásába, amely 1653-ban *Magyar Encyclopedia* címen látott napvilágot, s amelyben a legkülönfélébb tudományok (a metafizikától kezdve, a csillagászatot át a teológiáig) terminológiáját úgy ültette át magyarra, hogy csak a legritkább esetben folyamodott idegen szóhoz.⁵⁵ Ezen tiszteletreméltó és lelkes próbálkozások azonban még nem teremtették meg egy csapásra a magyar tudományos nyelvet: létrehozásáért még számos szerző tesz (kisebb-nagyobb sikerrel) erőfeszítést a XVIII. század folyamán.

Amikor Apáczai Csere János óriási munkájába belevágott, az a nemes szándék vezérelte, hogy hazájának, a magyar nyelvű tudományos könyveket nélkülöző hazai művelődésnek ezzel hasznos szolgálatot tegyen. A használni, hasznosat cselekedni vágya szinte állandó refrénként tér vissza a XVII. századi előszavakban, így a fordításokat megelőző ajánlásokban is. A fordítás feladata, hogy általa az idegen nyelvet nem értők is részesülhessenek a tudásban (legyen az bármiféle), s az hasznukra válják. A fordítók tehát a használni akarás nemes szándékával küszködnek szűknek érzett nyelvünkkel. Panaszaik és céljaik megfogalmazása mellett legtöbbször fordítói elveikről is szót ejtenek, megindokolva, miért éppen az adott módszert alkalmazták fordításuk során. A szakkifejezések magyarításának szűkebb, jóllehet igen jelentős problémája mellett most tekintsük át a „hogyan?”-nal kapcsolatos általánosabb kijelentéseket. Ahogy mondani szokás, fordítani annyi, mint egyszerre két urat szolgálni: egyfelől az idegen nyelvet, szerzőt és művet, másfelől a célnyelvet és a célnyelvi olvasókat. Vajon a XVII. századi fordítók hogyan próbálnak egyensúlyozni a két úr között, s melyiknek a javára billen a mérleg? Ha a korabeli előszavakat olvasgatjuk, kiderül, a kérdés még ennél is komplikáltabb. Ez a kor ugyanis nem az olvasót tartja szem előtt, hanem az olvasók – értelmi, műveltségi szintjük alapján megkülönböztetett – különféle kategóriáit. (Látni fogjuk, hogy ez a szemléletmód még a XIX. században is tetten érhető.) Az előszóban a szerzők, fordítók kitérnek arra, milyen közönségnek szánják művüket („tudósabbaknak” vagy „egyigyüveknek”, „fenn járó, nagy elméjű embereknek” vagy „gyengébb, alacsonyabb elméjűeknek”), s ennek megfelelően milyen írás/fordításmódot választottak annak érdekében, hogy a mű megfelelő hatást gyakorolhasson rájuk. A megcélzott közönségréteghez alkalmazott írás/fordításmód kiválasztása az ókori retorikáknak azon elvére vezethető vissza, hogy a szónoknak, ha beszédével célt akar elérni, igazodnia kell a hallgatósága műveltségi szintjéhez. Ez az elgondolás öröklődik tovább a középkori ars praedicandiban, amely többek között arra tanítja a papokat, hogy egyszerű hallgatóság előtt tartózkodjanak a túlságosan bonyolult

---

⁵⁵A *Magyar Encyclopedia* megszületésének történetét maga Apáczai meséli el a mű előszavában. Vö. TARNAI-CSETRI, 1981, 177-187.

fogalmazásmódtól, mert a beszéd nem fejthet ki hatást, ha nem értik meg a hívek.⁵⁶ Az, hogy az írók is úgy választják ki stilisztikai eszközeiket, hogy hatni tudjanak feltételezett olvasóikra, ebből szervesen következik. Az viszont mai szemmel nézve már igencsak mehökkentőnek tűnik, hogy ugyanezen cél érdekében egy idegen mű szerzőjének stílusát is szabadon alakítják, egyszerűsítik vagy „cifrázzák”. Természetesen ez is nemzetközi jelenség, s más népek fordítástörténetében már jóval korábbi példák is akadnak az ilyen jellegű fordítási gyakorlatra.⁵⁷ Számos XVII. századi magyar fordító fontosnak tartja megjegyezni, hogy azért tartózkodik a fület gyönyörködtető „czikornyás, tarafarás” ékes beszédétől, mert szólását az „egy-ügyü kösségnek szava járásához” szabta, egyedüli célja az lévén, hogy hasznára legyen „amaz együgyü buzgó lelkeknek, kik még tudomány nélkül szükölködnek”.⁵⁸

Akadnak olyan kijelentések is, amelyek konkrétan érintik a forrás- és célnyelvi szövegek tartalmának és megformálásának illetve ezek egymáshoz való viszonyának kérdését. A következő előszórészletben szinte tapintható a „két úr” között vergődő fordító dilemmája: „Ha valahol pedig simáb foliását kivántad volna az Magyar szonak, meg emlékezzél rola, hogy nyelvet nyelvre fordítottam, és valamint ezt kellett simogatnom, amannak szinte úgy kellett kedveznem, hogy felettebb meg ne szorongassam. Nem voltam azzal szabat, hogy az Magyar stylusnak darabosságát úgy kerüllyem hogy az deákot eréteből ki vegyem.”⁵⁹ Míg ez a fordító olyan nagy tisztelettel adózik a latin eredetinek, hogy inkább a magyar szöveg sima folyását áldozza fel mintsem, hogy azt a maga nyelvi sajátágaiból kivetkőztesse, addig szép számban fordulnak elő olyan megnyilatkozások is, amelyek az értelmi hűséget az anyanyelv sajátosságainak tiszteletben tartásával párosító álláspontot reprezentálják. Ezek közül a legismertebb Pázmány 1624-ben megjelent Kempis-fordításához írt előszava: „Igyekeztem azon, hogy a’ Deák bötünek értelmét, hiuen magyaráznám; a’ szollásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnék Deákbol csigázot homalyossággal repedezetnek, hanem oly keduesen folya, mint–ha először Magyar embertül, Magyarul iratot volna.”⁶⁰ A szöveg tartalmi elemeit úgy igyekezett tehát hűen tolmácsolni, hogy

⁵⁶Vö. TARNAL, 1984, 71.

⁵⁷Egy Aelfric nevű középkori angol pap (955–1020) a *Homéliák* fordítása elé írt előszavában például azzal indokolja a fordítás során követett módszerét, hogy mivel az átültetés egyszerű emberek számára készült, egyszerű, érthető angol nyelven kellett íródnia, s azokat a részeket, amelyekről úgy gondolta, esetleg fárasztják majd olvasóit, egész egyszerűen kihagyta. Vö. BALLARD, 1995, 62-63.

⁵⁸Vö. a BARTÓK István által közölt előszórészleteket, BARTÓK, 1998/a, 278-279.

⁵⁹*Az Witebergai Academianak [...] vigasztalása. Mellyet [...] magyarul forditot Tolnai István, Gyulafehérvár, 1632.* = BARTÓK/a, 1998, 274.

⁶⁰*Kempis Tamásnak Christus követeserül Négy könyuei. Mellyeket magiarra forditott Pázmány Péter, Bécs, 1624. Ajánlás a magyarországi keresztnyéneknek.* = BARTÓK, 1998/a, 274. Ennek a fordítói szemléletnek egy másik gyakran emlegetett példája a református Medgyesi Pálnak, az angol puritánus

közben ügyelt a célnyelv tulajdonságainak tiszteletben tartására, mivel azt akarta elérni, hogy a fordítás szövegén semmiféle idegenszerűség ne érződjék, az olvasónak az legyen a benyomása, mintha azt eredetileg is magyarul írták volna. Ezzel a megfogalmazással Pázmány mintha megelőzné korát: az anyanyelv törvényszerűségei, szelleme tiszteletben tartását ekképpen előíró fordítói elv a XVII. század „szép hűtlenek”-ként emlegetett francia fordítóinál jelenik meg – ám (legalábbis a rendelkezésemre álló adatok szerint) valamivel később. A kétségtelen párhuzamot szemléletesen érzékelteti két francia idézet. Az egyik egy Sorbičre nevű fordító 1649-es Hobbes-fordításának előszavából származik: „... faire parler en François Tacite, Cicéron et Sénèque, de telle sorte que leurs excellentes copies paroissent des originaux.”⁶¹ A másik Pierre Coustel: *Règles de l'éducation des enfants* (1687) című könyvének a fordítás szabályainak szentelt fejezetéből való: „Qu'on puisse dire que si l'auteur sur lequel on travaille avoit, par exemple, écrit en notre langue, ce serait ainsi qu'il aurait parlé ...”,⁶² Ez a kijelentés – amint látni fogjuk – szinte refréknként tér vissza a XVIII. század folyamán, sőt még a XIX. században is nemegyszer találkozhatunk vele.⁶³

A mérleg nyelvét a forrás– és célnyelvi szöveg között egyensúlyban tartani próbáló fordítói eljárás hirdetése mellett akadnak egyértelműen „cibliste” szemléletről tanúskodó kijelentések is. Debreceni Péter 1637-es Kegel–fordításának előszavában így jellemzi például fordítói stratégiáját: „Az könyvnek fordításában pedig az magyar nyelvnek tulajdon folyására vigyaztam, es hogy az szollasnac formai az könyörgökben buzgosagot inditananac egyedül azon voltam; soc helyen bővitettem, soc helyen viszont röviditettem, sokakat kihadtam, és ismét sokaknac helyekben masokat helyhezitettem”.⁶⁴ A fordító tehát elsősorban a szöveg olvasóra gyakorolt hatását tartja szem előtt, s ennek érdekében tetszése szerint alakítja, szabja–toldja az eredetit: ez a gyakorlat már teljes mértékben a „szép hűtlenek” álláspontját idézi.⁶⁵

---

szervő, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című művének fordításához 1636-ban írt előszava, de Bartók további hasonló tartalmú kijelentéseket is idéz.

⁶¹[... úgy szólaltatni meg franciául Tacitust, Cicerót és Senecát, hogy kitűnő fordításaik eredetinek tűnjenek.] Idézi BALLARD, 1995, 171.

⁶²[Hogy azt mondhassuk, ha a szerző, akin dolgozunk, a mi nyelvünkön írt volna, így beszélt volna...]Idézi BALLARD, 1995, 183. Korábról is találunk hasonló tartalmú kijelentést, vö. pl. ZUBER, 1995, 151. A „szép hűtlenek” elveiről és gyakorlatáról részletesebben szöveg a Batsányival foglalkozó fejezetben.

⁶³Arra is emlékeztetnünk kell azonban, hogy a magyar nyelv sajátosságainak tiszteletben tartására ügyelő fordítói elvvel már XVI. századi bibliafordítóinknál is találkozunk.

⁶⁴*Tizenkét Idvösséges elmélkedésnek [...] mellyec elsőben Philep Kegelius D. által irattatac, mostan pedig magyar nyelvre fordittatac, Debreczeni Péter által*, Leiden, 1637. Előljáró beszéd. = BARTÓK/a, 1998, 275-276.

⁶⁵Érdekes viszont, amire Bartók István utal, hogy épp e fordítás pontatlanságai indítottak egy másik fordítót arra, hogy újrafordítsa a művet, és – előszava tanúsága szerint – ő úgy igyekezett „a Magyar

Így vagy úgy, de a fordítók többségének elsődleges célkitűzése a befogadás megkönnyítése az olvasó számára. Ezt szolgálta a magyaros megfogalmazástól kezdve, a megcélzott olvasóközönség felkészültségét alapul vevő stílusegyszerűsítésen át még számos fordítástechnikai módszer, amelyről a fordítók sokszor lelkiismeretesen beszámolnak olvasóiknak. Dálnoki Benkő Márton például precízen pontokba szedve mutatja be a Lucius Annaes Florus, ókori latin történetíró fordítása során követett elveit, mintegy használati utasítást mellékelve a fordítás olvasásához. Az első „punctum” alatt például arra hívja fel a figyelmet, hogy „amit a historikus egy-két szóval mond ki, sok helyeken azt bővebb és sok szóból álló szentenciákkal”⁶⁶ fejezte ki, mivel a történetíró „rövid, homályos és fontos beszédét” az olvasó máskülönben nem értette volna meg. Az eredeti szöveget azért oldja fel tehát hosszabb mondatokra, mert meglátása szerint az eredeti stílust a magyar olvasók képtelenek lettek volna befogadni, homályosnak és érthetetlennek találták volna, így jobbnak látta értelmezni a szöveget, méghozzá tudós segítséghez folyamodva („... követtem Minellius Jánosnak e könyvre tett jegyzését, melyet [...] szedegetett Vinétusnak, Stádiusnak, Grutérusnak [...] munkáiból”). A harmadik pontban megjegyzi: „... az olyan deák szókat a fordításban meghagytam, amelyeket ha magyarul fordítottam volna, annyira meg nem érthetnéd, mineművek ezek”, és felsorol számos latin szót, amelyet az olvasó jobban ért latinul, mintha a fordító új magyar megfelelőt alkotott volna helyettük. Azon latin szavakat viszont, amely az előző pontban felsoroltakkal ellentétben nem közkeletűek, jobbnak látta magyarázattal együtt foglalni a szövegbe, pl. „legio, azaz hatezernyolcszázharminc vitézekből álló sereg”. Az ötödik pontban pedig arra tér ki, hogy a történetíró megértéséhez szükségesnek ítélte, ha rövid magyarázatokkal utal a rómaiak intézményeire, törvényeire, hadviseléssel kapcsolatos dolgaira stb. Dálnoki egyébként az ókori szerző fordításának nehézségeit nem csupán a magyar nyelv fentebb már említett szűk voltában látja, hanem abban is, hogy az eredeti mű megjelenése óta eltelt 1400 év alatt a szöveg állapota a sok másolás, majd nyomtatás következtében jelentősen megromlott. Nála találok először azzal a gondolattal is, hogy a nyelvek különbözősége miatt a fordítás szükségszerűen az eredeti szöveg degradálódásával jár, a fordítás erőben–színben „halványabb” lesz, expresszivitásából veszít: „...minden nyelvnek a szólásban vannak kiváltképpen való tulajdonságai, úgyhogy egyik nyelven

---

szóllásnak folyását, megtartani, hogy az „mindenben egyezzen a Deák exemplárral”. Vö. BARTÓK, 1998/a, 262., 263.

⁶⁶TARNAI-CSETRI, 1981, 149-150. (A többi idézet helye is ez.) A fordítás során követett elvek pontokba szedett és megindokolt bemutatásával más szerzőnél is találkozhatunk, így például Komáromi Csipkés Györgynél *Az Kereszteny Isteni-Tudományának [...] rövid summaia* előszavában. Lásd BARTÓK, 1998/a, 317-318.

való szólásnak formáit soha hathatóson és a maga erejében a más nyelven való szólásnak formáival kitenni nem lehet. Úgyhogy soha egy fordítás is az exemplárnak erejét valóságosan ki nem fejezi.”

A XVIII. század első felében, elsősorban a jezsuita rend tevékenysége következtében az anyanyelvű könyvkiadás jelentősen visszaesik, miközben a latin nyelvű munkák valósággal elárasztják az országot. Az 1730-as években például a latin nyelvű könyvek az összes hazai kiadványnak mintegy 70%-át alkotják: ezek egy része eredetileg is latinul íródott, a többi viszont különböző nemzeti nyelvekből (franciából, németből, olaszból) fordították latinra. Létrejön tehát egy sajátos fordításirodalom, a nemzeti nyelvekből latinra fordított műveké, amely mellett természetesen – ha csekélyebb mennyiségben is – ott találjuk a magyar nyelvű fordításokat, amelynek zömét a vallási, kegyességi művek, áhítatos elmélkedések alkotják. E korszak fordítói, amint azt Vörös Imre a XVIII. század középső évtizedeinek francia-magyar fordításirodalmával foglalkozó kismonográfiájában kimutatja, „az eredeti munkák által képviselt eszméket a maguk »szűrőjén« át közvetítik, sőt az eredetinek eszméi helyett gyakran saját világszemléletüket oltják bele a művekbe.”⁶⁷ A környezetrajzot a magyar viszonyokhoz hangolva gyakran élnek a pragmatikai adaptáció módszerével, s az is előfordul, hogy más művekből vett részletekkel vagy saját gondolataikkal bővítik az eredeti szöveget. Többnyire a formai és stiláris jegyek megőrzését sem tekintik feladatuknak: magyarázó jellegű betoldásokkal, díszítő elemekkel duzzasztják átültetéseiket.

A latinizmus nagymérvű előretörése és a haladó művelődési törekvéseket képviselő protestáns értelmiség háttérbe szorítása mellett nem halnak el azonban teljesen azok a hangok, amelyek a magyarnyelvűséget és a magyar nyelv – többek között – fordításokkal való fejlesztésének szükségességét hirdetik. Ezt fogalmazza meg Czvittinger Dávid már 1711-ben⁶⁸, s a század közepétől egyre többen, s egyre határozottabban vallják ezt a szemléletet, melynek elemei Bessenyei Györgynél egyesülnek művelődéspolitikai programmá.⁶⁹

---

⁶⁷VÖRÖS, 1987, 184-185. Vörös Imre könyvét azért is ki kell emelnünk, mert egyike azon igen kevés számú munkáknak, amelyek kifejezetten a fordításirodalom történetével foglalkoznak. A szerző a XVIII. század középső évtizedeinek franciából készült fordításainak az eredetivel való összevetése során azt vizsgálja, hogy a fordítók saját világvélelmüknek megfelelően mit őriztek meg a francia mű által képviselt eszmékből, illetve hogyan és miért módosítják azokat, s az elemzés eredményeiből a francia-magyar fordításirodalomnak a korai felvilágosodásban betöltött funkciójával kapcsolatosan von le következtetéseket. Egyébként ő is rámutat az elszigetelt kutatások elégtelenségére, amikor kijelenti, hogy vizsgálatait „előbb-utóbb be kell illeszteni a hosszabb folyamat egészébe.” 8.

⁶⁸Czvittinger Dávid: *Specimen Hungariae Literatae*, 1711. = TARNAI-CSETRI, 1981. 230.

⁶⁹Szajbély Mihály nyomatékosan rámutat arra, hogy Bessenyei művelődéspolitikai nézetei nem a semmiből keletkeztek, hanem szervesen kapcsolódnak a hazai nyelv állapotával, a magyar nyelvnek a

E program középpontjában a „közboldogság” mint a társadalom legfőbb célja áll, mely megvalósításának eszközét Bessenyei a „tudományokban” látja. (Ez a fogalom a korban még differenciálatlan: az egzakt tudományokat éppúgy magában foglalja, mint a bölcsészettudományokat vagy az irodalmat.) Minél szélesebb körben terjednek el a tudományok, az ország annál boldogabb. A tudományok fejlődése és általános elterjedése azonban nem mehet végbe megfelelően gondozott nemzeti nyelv nélkül: mindent meg kell tehát tenni a méltatlanul mellőzött, elhanyagolt magyar nyelv „felemelése” – hajlékonyabbá, szabatosabbá, kifejezőbbé tétele – érdekében, s e feladat sikerre vitelében a fordításnak fontos szerepet szán Bessenyei. Programjában a fordítás ugyanakkor nem csupán az anyanyelv fejlesztése eszközeként van jelen, hanem mint a tudományok magyar nyelvű terjesztését szolgáló valamint az új, világi tartalmú magyar irodalmat külföldi minták átültetésével megteremteni hivatott tevékenység is. E célok elérését maga is tevőlegesen szolgálta egyrészt számos fordításával, másrészt mások fordításainak elemző értékelésével. A fordításra vonatkozó gondolatait, nézeteit nem fogalmazta meg önálló értekezés formájában, viszont számos írásában (előszavakban, fordításbírálatokban) foglalkozik a fordítási tevékenység különféle kérdéseivel. A fordítást, ahogy a XVIII. századi írók közül sokan, ő is inkább újraalkotásként értelmezte, így átültetései során az eredetit meglehetősen szabadon kezelte, ha szükségesnek ítélte bátran változtatott a szöveg tartalmán, hangvételén, formai sajátosságain, s igen gyakran az eredetit saját gondolataival toldotta meg. Felfogásáról szemléletesen tanúskodik a Pope-fordításával kapcsolatos megjegyzése: „inkább magaménak mondhatom mint a Póp munkájának.”⁷⁰

A magyar nyelv és a magyar nyelven való írás presztizse a század utolsó évtizedeiben egyre jobban növekszik: az irodalom anyanyelvű művelése, s ezen belül a fordítás – éppen a magyar nyelv terjesztésében és fejlesztésében betöltött szerepe miatt – valósággal hazafias kötelességgé válik, melynek jutalma az író/fordítót övező dicsőség.⁷¹ A magyar nyelven megszólaló művek gyarapítására irányuló lelkes felbuzdulás azonban sokszor nincs tekintettel az eredeti művek színvonalára, így tömegével jelennek meg másod-, harmadrangú művek átültetései. „Sajnálkodva kell gyakorta látnunk – írja Batsányi, mi alá–való firkálások jönnek világosságra; mellyeknek jobb lett volna örökös semmiségökben maradni. – Ha fordításainkkal a’ Nemzetnek használni akarunk (illendő pedig, hogy a’ köz haszon légyen fáradságunknak első és fő

---

nemzet előrehaladásában betöltött szerepével kapcsolatos korábbi gondolatokhoz. Vö: SZAJBÉLY, 2001, 15-31.

⁷⁰BESSENYEI György, *Összes művei. Költemények*, s.a.r. GERGYE László, Bp., 1991, 427. Bessenyei fordítói elveiről, gyakorlatáról lásd: PENKE, 2001, 145-150. és PENKE, 2003, 44-47.

⁷¹Vö. BIRÓ, 1994, 139-140.

tárgya) szorgalmasan meg kell azt előre fontolnunk, ha méltó– az a' munka arra, hogy nyelvünkre fordítsuk...”⁷² A fordítsunk akármit, lényeg, hogy magyarul írjunk jelenség egy másikkal párosul: a fordításból származó esetleges dicsőség sokakat csábít arra, hogy tollat ragadjanak, jóllehet sem idegennyelv-tudásuk, sem egyéb képességeik nem elegendők ezen tevékenység sikeres műveléséhez. Az eredmény sejthető: silány nyelvezetű, értékelhetetlen, olvashatatlan könyvek sora lát napvilágot, aminek következményeképpen a közönség kezd általában bizalmatlanná válni mindennemű fordítással szemben. „A' sok Svédi Grófnék', Horátziusok', Fedrák', Hyppolitusok' 's a' t. ízetlen rontóji – mutat rá Batsányi, már–is olly kárt tettek nálunk mázolásaikkal, hogy némellyek egy–általlyában minden Magyar fordítottástól irtóznak.”⁷³ Ennek a magyar nyelv és a magyar nyelvű irodalom szempontjából egyaránt ártalmas jelenségnek próbál gátat vetni, amikor az 1780-as évek végén megírja és közzéteszi a fordítás elvi és gyakorlati kérdéseit tárgyaló értekezéseit.

---

⁷²BATSÁNYI,1789, 186.

⁷³BATSÁNYI,1789,166.

BATSÁNYI JÁNOS: AZ ELSŐ SZINTÉZIS

A szoros fordítás regulái: irányelvek gyakorló fordítóknak

Batsányi három egymást követő évben háromszor fejtette ki fordítással kapcsolatos nézeteit. Az első, legterjedelmesebb dolgozat a *Magyar Músa* 1787. szeptember 5., 8. és 12–i számaiban jelent meg. A következő évben a *Magyar Museum* hasábjain közölt második cikk ennek egy tömörebb, összefogottabb változata, végül 1789–ben a *Magyar Museum* III. negyedének *Tóldalékában* Rájnis József támadásaira válaszolva még egyszer visszatér a kérdésre. Ez utóbbi írás azért is érdekes, mert a szerző itt maga magyarázza, kommentálja a korábbiakban bemutatott elveit.

Batsányi tanulmányait mindenképpen mérföldkőnek kell tekintenünk a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében. Egyrészt, mivel most először fordul elő, hogy nem egy adott fordításhoz kapcsolódó paratextusban, hanem önálló értekezés keretében foglalkozik valaki a fordítás kérdéseivel, másrészt pedig ezt eddig soha nem látott részletességgel, ugyanakkor számos szempont – többé–kevésbé – koherens rendszerbe foglalásával teszi. A közelmúltban Szajbély Mihály részben már elemezte Batsányi értekezéseit, elsősorban a német fordításelméleti gondolkodással, közelebbről Johann Jakob Breitinger, svájci irodalomestéta nézeteivel való kapcsolata szempontjából⁷⁴, ugyanakkor úgy vélem, a további vizsgálódás semmiképpen sem haszontalan, különös tekintettel arra, hogy Szajbély Mihály elsősorban a *Magyar Museum*–beli tömörebb változatot veszi figyelembe, holott a három szöveg mintegy kiegészíti, támogatja, erősíti egymást, s az első és az utolsó kidolgozás egyaránt tartalmaz olyan, konkrétan a fordítási tevékenységet érintő szempontokat, amelyek a középső, kizárólag a programadásra–iránymutatásra szorítókozó kidolgozástól hiányoznak.

Kezdjük a források illetve hatások Szajbély által is tárgyalt kérdésével. Batsányi saját bevallása szerint „ama’ híres Göttingai Professor *Gatterer* Úr után” írta cikkeit, arra azonban, hogy az említett Gatterernek, aki egyébként történész volt, pontosan melyik művét használta fel, semmiféle utalást nem tesz. Tarnai Andornak a Batsányi kritikai kiadáshoz fűzött jegyzeteiben olvashatunk arról, hogy már a XIX. században is hasztalan igyekeztek felkutatni a forrást (Toldy Ferenc, Bayer Ferenc, Szinnyei József próbálkoztak vele), s ő maga sem járt eredménnyel, így nem tudhatjuk, hogy a német szerző milyen szövegekre támaszkodott (az ugyanis igen valószínű, hogy Gatterer írása

⁷⁴SZAJBÉLY, 2001, 126-137.

nem eredeti munka, hanem másoktól átvett elvek kompilációja), s Batsányi mit merített közvetlenül belőle, s mit tett hozzá, akár más forrásokból, akár saját elgondolásai alapján. Tarnai ugyanakkor – két D’Alembert-től származó gondolat mellett – Gottsched *Ausführliche Redekunst*-jába foglalt fordítási szabályok némelyikét véli nagy bizonyossággal felismerni Batsányi értekezéseiben, utalva arra, hogy Gottsched ezen szabályait kivétel nélkül Pierre Daniel Huet (Petrus Daniel Huetius) *De optimo genere interpretandi* (1661) című művéből vette át.⁷⁵ (Aki pedig – tehetjük hozzá – Lawrence Humphry (Laurentius Humfredus) több mint száz évvel korábban írt (1559) hatszáz oldalas fordítástörténeti és –elméleti értekezéséből merített.⁷⁶) Szajbély Mihály, mint említettem, Breitinger hatását igyekszik kimutatni, elismerve, hogy a svájci szerző *Fortsetzung der Critischen Dichtkunst* című munkája biztosan nem szolgálhatott közvetlen forrásként Batsányi számára. A két szerző közötti rokonságot mindenekelőtt munkáik gondolatmenetében és abban a tényben látja, hogy a fordításnak csak egyetlen típusát fogadják el. Penke Olga egy nemrégiben megjelent cikkében újabb, eddig még nem vizsgált forrást mutat be: Charles Batteux *Cours de Belles-Lettres distribué par exercices* (1747–48) című művét, amelynek a fordítás szabályait tárgyaló részével (*Principes de la traduction*) Batsányi regulái több ponton egyezést mutatnak⁷⁷. A két szöveg tételes összevetése meggyőzően bizonyítja, hogy a helyenként csaknem szó szerinti megfelelések, másutt a lazább, de vitathatalan kapcsolódások nem tekinthetők véletlennek: nyilvánvaló, hogy Batteux elvei közvetve vagy közvetlenül hatottak Batsányira, annál is inkább, mivel tudjuk, hogy Batteux fent említett munkája a németeknél és nálunk is (mindenekelőtt Ramler német fordításában) nagy népszerűségnek örvendett a XVIII. század 2. felében.⁷⁸ S hogy Batteux mint szabályalkotó, Batsányi előtt sem volt ismeretlen, arról többek között a *Tóldalék* egyik mondata is árulkodik: „Tellyesen el vagyok én arról hitetve, hogy száz *Arisztotelész*, száz *Battó*,’s meg’annyi *Home* sem adhat olly szabásokat, mellyek egy *Sakspért*, *Oszziánt*, vagy *Homérust* nevellyenek.”⁷⁹

Tarnai Andor két elv esetében D’Alembert kétségbevonhatatlan hatását mutatja ki: az egyik egy fordítástechnikai természetű tanács, a másik az új fordulatok, kifejezések bátrabb alkalmazására való buzdítás. Ha közelebbről megvizsgáljuk

⁷⁵Vö. BATSÁNYI ÖM, II, 457-458.

⁷⁶Vö. STEINER, 1975, 264. Ennél a reneszánszkori szerzőnél a fordításnak számos olyan aspektusa bukkan fel, amelyet művének ismerete nélkül későbbi korok szülöttjének vélhetnénk. Többek között például azt javasolja, hogy a fordító érzékenységéhez, habitusához illő szöveget válasszon. (Ez a szempont egyébként Batsányinál is jelen van: „Tulajdonképpen *csak magához hasonlót* kell az embernek fordítani”. BATSÁNYI ÖM, II, 465. (kiemelés az eredetiben)

⁷⁷PENKE, 2003, 48-49.

⁷⁸Vö. CSETRI-TARNAI, 1981, 253. illetve SZAJBÉLY, 2001, 158.

⁷⁹BATSÁNYI ÖM, 166.

azonban D'Alembert–nek azt az írását, amelyben ezek a gondolatok eredetileg helyet kaptak, kiderül, hogy a Tarnai említette két érintkezési pont mellett még számos más egyezést is felfedezhetünk Batsányi dolgozatai és D'Alembert ezen munkája között. A szóban forgó írás egy tanulmány, amellyel D'Alembert Tacitus műveiből készült saját „próbafordítását” vezeti be, *Observations sur l'art de traduire en général Et sur cet Essai de Traduction en particulier* címmel⁸⁰, s amely Batsányi egyik elvi ellenlábásának, Péczeli Józsefnek is kiindulópontul szolgált a Batsányival folytatott fordításelméleti vitájában. Felmerül a kérdés, miként lehetséges az, hogy két ellentétes álláspontot képviselő szerző ugyanarra a forrásra támaszkodik? A válasz egyszerű: D'Alembert szövegének más–más gondolatait emelik ki és teszik magukévá. Míg Péczeli a huszonkilenc oldal terjedelmű eredeti írásnak mintegy negyedét kitevő, a fordítók leggyakoribb hibáit felvonultató részéből merít, voltaképpen annak ha nem is teljes fordítását, de bő kivonatát adva – s mindezt a forrás címének pontos feltüntetésével –, addig Batsányi a dolgozat számos helyéről vesz át – nemegyszer szó szerint – nézeteket, elveket, gondolatokat, amelyeket mindennemű hivatkozás nélkül épít be a maga rendszerébe. Ezekről az átvételekről, tartalmi egyezésekről Batsányi értekezéseinek ismertetése során a megfelelő helyen szólok majd.

A magyar fordításelméleti gondolkodásban, legalábbis jelenlegi ismereteim szerint, a XVI. század, nevezetesen Sylvester János óta nem fordult elő, hogy valaki arra hívta volna fel a figyelmet, hogy a fordításnak szabályai vannak, amelyek ismerete illetve alkalmazása nélkül nem lehet eredményesen gyakorolni ezt a „mesterséget”. Ezt teszi most Batsányi, aki dolgozatának mindhárom változatában nyomatékosan hangsúlyozza a fordítási tevékenységnek a nemzet művelődésében, a tudományok terjesztésében játszott szerepét. Tudjuk, hogy ez nem új felismerés, hiszen Pesti Gábor már 1536–ban, más népek dicső példáját követve, fordítása révén kívánja honfitársai „nyelvét és szellemét a régi bölcsék tudományával” finomítani, s a XVII. századi fordítók jó része is már ezen nemes cél érdekében munkálkodott. Fentebb láttuk, hogy a fordításnaka magyar kultúra és tudomány európai műveltséghez való felzárkózásában betöltött feladatát hirdető hangok a század közepe óta egyre erőteljesebben szólalnak meg, hogy végül Bessenyei György művelődéspolitikai programjában teljesedjenek ki. Batsányi éppen a fordítás e rendkívül jelentős szerepe miatt tartja elengedhetetlennek, hogy azt minél színvonalasabban műveljék az arra vállalkozók. Sokan vannak ugyanis olyanok, akik „mihelyt valamelly idegen nyelvonn egy kitsinyt dadogni, 's tollat

---

⁸⁰Megjelenési helye D'ALEMBERT vegyes tárgyú írásait tartalmazó négykötetes válogatás (= D'ALEMBERT, 1759.) Penke Olga közlése nyomán tudjuk, hogy ez a mű Péczeli könyvtárában is megvolt. Vö. PENKE, 1988, 255.

emelni” tudnak, máris azt hiszik, hogy belevághatnak a fordításba, s így azt „kézi mesterség”-gé silányítják⁸¹, holott a fordítás az egyik legnehezebb nyelvi művelet. Batsányi a *Magyar Músa*-beli változatban valamint a *Tóldalékban* érzékletesen taglalja a fordítási tevékenység nehézségeit. Úgy véli, a fordító feladata gyakran jóval küzdelmesebb, mint a szerzőé, aki mindenről (gondolatok rendje, kifejezőeszközök megválasztása stb.) szabadon dönthet, ráadásul a maga nyelvén gondolja el, amit a maga nyelvén ír le, míg a fordítónak „semmi sints hatalmában”⁸², számos kötöttség nehezedik rá, az idegen szöveg hű követése érdekében gyakran több találékonyságra, nagyobb nyelvi hajlékonyságra van szüksége, mint amennyit az eredeti a maga alkotójától követelt. Ebben a kérdésben fedezhetjük fel az egyik nyilvánvaló érintkezési pontot D’Alembert és Batsányi szövegei között. D’Alembert ugyanis szintén több helyütt hangsúlyozza, hogy fordítani sokkal nehezebb, fáradtságosabb munka, mint eredeti műveket írni: „...l’Auteur étoit le maître de son plan, de ce qu’il devoit dire & de la manière de le dire: mais le Traducteur est dans un état forcé sur tous ces points; obligé de marcher sans cesse dans un chemin étroit & glissant qui n’est pas de son choix...”⁸³ Éppen a fordítási tevékenység rendkívüli nehézsége miatt helyezi D’Alembert a fordítót közvetlenül az író után a széptudományok művelőinek rangsorában: „... en accordant aux Écrivains créateurs le premier rang qu’ils méritent, il semble qu’un excellent Traducteur doit être placé immédiatement après...” Batsányi ugyanezt a gondolatot fogalmazza meg: „Ha tehát az Író az első rendű nagy Elmék között való, nagy igazságtalanság lenne, Fordítójának legalább utánna az első helyet nem engedni.”⁸⁴

Batsányi meggyőződése, hogy minden nehézsége ellenére vagy mellett ezt a rendkívüli horderejű feladatot csakis *jól* szabad végezni. Alapkritérium, hogy a lefordított műnek olyannak kell tünnie, mintha eredetileg is a befogadó nyelven írták volna, nem lehet „fordítás-ízű”. Igen nagy hangsúlyt kap nála az a – már Pázmánynál megjelenő – gondolat, hogy a fordítónak úgy kell az idegen szerzőt a célnyelven megszólaltatnia, ahogyan az beszélt illetve írt volna, ha történetesen olyan nyelvűnek születik. Említettük, hogy ez az elv a XVII. századi „szép hűtlének”-nek titulált francia fordítók gyakorlatában vált uralkodóvá.⁸⁵ Náluk ez többnyire azt jelentette, hogy a

⁸¹BATSÁNYI, 1789, 166.

⁸²BATSÁNYI, 1787, 464.

⁸³D’ALEMBERT, 1759, 31. Batsányinál a fenti gondolat pontosan így szerepel: „A munkának el-intézete, a gondolatoknak ki-fejezése, a beszédnek módgyaiban való rándulások, - - minden tetszésében áll a Szerzőnek; a Fordítónak ellenben semmi sints hatalmában...” BATSÁNYI, 1787, 464.

⁸⁴D’ALEMBERT, 16. BATSÁNYI, 1787, 464.

⁸⁵Maga az elnevezés, amint azt a francia kifejezés nőnemű alakja is mutatja („les belles infidèles”), eredetileg magukra a fordításokra vonatkozott: Gilles Ménage (1613-1691) jellemezte ezzel a szellemes

francia világosság követelményére és a befogadó közönség ízlésének szem előtt tartására hivatkozva alaposan átszabták az eredeti szöveget. Mivel a későbbiekben bemutatandó fordításelméleti kérdésekkel foglalkozó szerzőknél is számos esetben előfordul erre a „franciás” fordítási módra való hivatkozás, úgy vélem, nem haszontalan, ha egy kis kitérővel bővebben megvilágítjuk, mit is jelentett voltaképpen ez a hol követendő, hol elítélendő példaként emlegetett gyakorlat.

Ezek a fordítók, hátuk mögött a klasszicista stílus- és ízléseszménnyel, úgy vélték, hogy az ókori szerzők művei nem elég szabályosak, helyenként sok bennük az ismétlés, a homályosság, fogalmazásmódjuk olykor túl nyers, s így nem felelnek meg a kifinomult klasszicista ízlésnek: ezért aztán fordításuk során nem haboztak alakítani az eredeti szöveget, hogy az minden tekintetben megfeleljen a kor elvárásainak. Szemléletüket és e szemléletből fakadó módszereiket érzékletesen mutatja be az alábbi, 1630-ból származó idézet, amelyben Antoine Godeau egy Seneca-fordítás kapcsán jellemzi mesterének, François de Malherbe-nek fordítói módszerét: „Mais nos oreilles sont aujourd’hui si délicates, et les plus puissantes vérités font si peu d’impression sur les esprits quand on ne les dit pas de bonne grâce, que jamais ancien n’eût sitôt lassé ses lecteurs que ce divin philosophe, si Malherbe n’eût hardiment renversé ses périodes, changé ses liaisons pour faire la suite meilleure, retranché les mots qui paroissent superflus, ajouté ceux qui étoient nécessaires pour l’éclaircissement du sens, expliqué par circonlocution des choses qui ne sont plus en usage chez nous, et adouci quelques figures dont la hardiesse eût indubitablement offensé les lecteurs.”⁸⁶ Ez a fordítási mód tehát az eredeti szöveget valósággal újraalkotja, egyrészt a szép stílus, másrészt a jó ízlés jegyében. Ugyanakkor tévedés lenne azt gondolni, hogy kizárólag a „szép hűtlenek” módszere van jelen a kor francia fordításirodalmában. Egneműségről szó sincs, a fordítási módszerek és elvek igen széles skálájával találkozhatunk, köztük a szoros fordítás mellett állástfoglaló de Méziérac és Pierre Daniel Huet értekezéseivel, sőt olyan szélsőséges nézettel is, mely szerint az a jó fordítás, amelyet ha

---

(és szinte azonnal elterjedt) hasonlattal Perrot d’Ablancourt egyik fordítását (Vö. BALLARD, 1995, 147.). A későbbiekben a kifejezést a fordítókra is alkalmazni kezdték.

⁸⁶[Fülünk azonban ma már oly kifinomult, s a legsúlyosabb igazságok is, ha kellem nélkül fogalmazzuk meg őket oly csekély benyomást tesznek a szellemre, hogy soha ókori szerző nem fárasztotta volna hamarabb olvasóit, mint eme isteni filozófus, ha Malherbe nem cserélte volna meg merészen periódusait, nem változtatta volna meg a kötőszókat, hogy a folytatást világosabbá tegye, nem húzta volna ki a feleslegesnek tűnő szavakat, nem tette volna hozzá azokat, melyek az értelem megvilágításához szükségesnek látszottak, nem magyarázta volna meg körülírással azokat a dolgokat, amelyek ma már nincsenek használatban, és nem szelídített volna néhány képen, amelynek merészsége kétségkívül sértette volna az olvasókat.] Antoine GODEAU: *Discours sur les sùvres de M. Malherbe*, idézi BALLARD, 1995, 159.

visszafordítunk a kiindulási nyelvre, az eredeti szöveget kapjuk.⁸⁷ Ugyanakkor az eredeti művet a kor igényeinek megfelelően átlényegítő „szép hűtlenek” dominanciája a XVII., s – bizonyos módosulásokkal – a XVIII. században is vitathatatlan, sőt még a XIX. században is szép számmal akadnak képviselői, akik a könnyebb érthetőség és a befogadó közönség elvárásai miatt nem haboznak megcsonkítani, vagy ellenkezőleg, betoldásokkal duzzasztani az eredeti szöveget.⁸⁸

Batsányi azonban – jóllehet olyan szöveg létrehozását tűzi ki célul, amely a célnyelven eredetiként hat – nem hagyja jóvá az ilyesfajta eljárásokat. Az ő szemében a fordítónak egyáltalán nincs joga ahhoz, hogy a maga tetszése illetve a kor igényei szerint csűrje–csavarja, toldozza–foldozza az eredetit, teljesen kivetkőztetve azt stílusából; ellenkezőleg: szerinte az eredeti írásmód sajátosságainak tiszteletben tartása a fordító elsőrendű feladata: „Ha–ki tehát (...) valamelly jeles munkát más nyelvre híven, igazán fordítani akar (mert én mindenkor a’ *hív, igaz, ’s jó* fordítottást értem): kétség kívül arra kell igyekezetét intéznie, hogy az abban a’ munkában foglalt dolgokat, gondolatokat, fordításába azoknak tellyes mivólttok szerént ’s minden változtatás nélkül által–vigye, ’s a’ maga’ nyelvén úgy fejezze ki, a’ mint azokat a’ Munkának Szerzője, ha ezenn a nyelvenn írt vólna, a’ maga tulajdonságaihoz és írása’ módgyához–képpest (...) ki–fejezi vala.”⁸⁹

Amint az már a fenti idézetből is kitűnik, a jó fordítás alapkövetelményét a lehető legteljesebb tartalmi és formai hűségben látja, szabályaival pedig ennek az alapkövetelménynek a megvalósításához kíván irányt adni a fordítóknak, ugyanis meg van győződve arról, hogy ennek a tevékenységnek is megvannak a maga szabályai, amelyek ismerete és követése nélkül senki sem boldogulhat: „Szükségesek itt is, valamint minden egyéb mesterségben, bizonyos regulák, mellyekhez a’ Fordító magát alkalmaztatván, tökéletes munkát adhasson.”⁹⁰ Batsányi tehát nyíltan és céltudatosan, ugyanakkor mégsem ellentmondást nem tűrően normatív. Többször is hangsúlyozza, hogy ezen elveket, melyeket ő maga fordítási munkái során szem előtt tartott, s így meggyőződött „jóságok”-ról⁹¹, azért mutatja be, mert úgy véli, ezzel hasznos segítséget adhat a gyakorló fordítóknak a „síkos úton”⁹² való haladásban, mindazonáltal senkitől

⁸⁷A korszakban jelenlévő különböző fordítási elvek összefoglalásával kapcsolatosan lásd, BALLARD, 1995. „Les «belles infidèles» et la naissance de la traductologie” c. fejezetet. 147-197.

⁸⁸Vö. pl. WEINMANN, 1999, 57-67. és BURJÁN, 2000.

⁸⁹BATSÁNYI, 1789, 169-170.

⁹⁰BATSÁNYI, 1788, 101.

⁹¹BATSÁNYI, 1789, 166. Több helyütt írja, hogy Osszián-fordítását ezen „szabások” szerint készítette. A *Tóldalékban* azt is megjegyzi, hogy mivel mind mások, mind saját maga sikeresnek érzi ezt a fordítást, ez is bizonyítja a regulák helyességét. Vö. BATSÁNYI, 1789, 175.

⁹²BATSÁNYI, 1787, 464. Batsányi ugyanahhoz a képhez folyamodik, mint amit D’Alembert is használt („chemin glissant”).

nem kívánja, hogy azokat feltétel nélkül, szolgálisan kövesse: „Nem olyan Regulák ugyan ezek, hogy őket szolgál módra kellessék követni: nem; (...) Tanátslások ezek inkább, mint törvények; javaslatok olly Hazafiakhoz, kik velem edgyütt a' Nemzetnek hasznát keresvén hazájak' Magyarainak kedvéért hasznos Könyveket anya–nyelvünkre fordítgatnak.”⁹³ Tisztában van vele, hogy kizárólag a szabályok alkalmazása még senkit sem tesz jó fordítóvá, ahhoz tehetség is szükségeltetik: „A' Mesterség ugyan soha se tsinált még minden ő törvényeivel nagy elmét: születnie kell nékie, és már a' Természettől az emberbe öntetődni”.⁹⁴ Ez a megjegyzése egyértelműen arról tanúskodik, hogy a fordítást nem csupán mindenki által megtanulható mesterségnek, hanem – akárcsak D'Alembert – művészetnek tartja, amelyhez a szabályok, elvek ismerete hasznos fogódzót nyújthat ugyan, de nem pótolhatja a veleszületett tehetséget.

Batsányi a fordítás során szem előtt tartandó szabályokat két csoportba osztja, megkülönböztetve közönséges és különös regulákat. (Ez a felosztás több, mint kétszáz évvel korábban már Sylvester Jánosnál is megjelent.⁹⁵) A *Tóldalékban* megmagyarázza, mit ért egyik illetve másik megnevezés alatt: „Két–félék azok a' Regulák: úgy–mint, közönségesek, mellyek a' fordítást általlyában és közönségesen illetik; és különösek, mellyek a' fordítás közben elő–forduló külömb–külömb–féle esetekre szolgálnak.”⁹⁶ Ha közelebbről megvizsgáljuk az első csoportban felsorolt elveket, akkor látjuk, hogy azok egy része voltaképpen a fordítás alapfeltételeit érinti, azaz azokat a képességeket, ismereteket, amelyekkel a fordítónak mindenképpen rendelkeznie kell. Az első természetesen a nyelvtudás. Batsányi hangsúlyozza, hogy nem elegendő csupán a kiindulási nyelvet tudni, a fordítás csak akkor lesz sikeres, ha a fordító a célnyelvet is minden ízében ismeri: ennek hiányában ugyanis nem lesz képes fordításában a legmegfelelőbb kifejezőeszközöket kiválasztani. Elítélőleg szól azokról, akik ezen kompetencia hiányában is megpróbálkoznak a fordítással: „Vagynak olyanok, kik szájukat Magyarúl tsak tátani se tudgyák jól, még–is Könyveket, még pedig, a' mi nagyobb boszszúság Verseken fordítanak. Ezeket a' szemteleneket korbátssal kell Parnaszszus alól el–verni, hogy annak lakosit ordításokkal ne háborgassák.”⁹⁷ Azt is világosan látja, hogy a fordító megértési tevékenysége meghatározó szerepet játszik a fordítási művelet sikerében; ha ugyanis félreérti a szöveget, akkor hiába hangzanak

⁹³BATSÁNYI, 1787, 464. Ezt az álláspontját a *Tóldalékban* is megerősíti: „Mert, valamint közönségesen akármelly szabásoknak szolgálai módra való követését a' szép Tudományokat 's Mesterségeket gyakorlóknak, utáalom...” kicsivel lejjebb ugyanitt: „Én az én fordításomban a' kérdésben-forgó regulákat tartottam szem előtt; de szolgálai módra sem magam nem követtem, sem azt, hogy mások úgy kövessék, nem kívántam.” BATSÁNYI, 1789, 167.

⁹⁴BATSÁNYI, 1787, 464. Ugyanez a gondolat a *Tóldalékban* is megjelenik, lásd 94.lj.***

⁹⁵Vö. 18. o.

⁹⁶BATSÁNYI, 1789, 168.

⁹⁷BATSÁNYI, 1787, 470.

szépen az általa megfogalmazott mondatok – azaz hiába tűnik „eredetinek” a fordítás –, már nem ugyanazt az „üzenetet” fogja a célnyelvi olvasónak közvetíteni, mint amit a forrásnyelvi szöveg a maga közönségének. Épp ezért az idegen nyelv ismerete önmagában még nem elegendő az eredeti szöveg tartalmának teljes megértéséhez, ehhez a mű témájához kapcsolódó tárgyi tudás, műveltség is szükséges: „Az öregebbik Pliniust p.o. olly Természet–vizsgálónak kell fordítani, ki egyszersmind a’ Régiségeknek mesterségeit–is esméri.”⁹⁸ A fordítónak továbbá jó stílusérzékkel kell bírnia, hogy képes legyen felismerni, meghatározni egy–egy mondat, kifejezés stílusértékét; Batsányi ezt a képességet „jó ízlésnék” emlegeti.⁹⁹ A fordítónak ezenfelül fel kell tudni ismerni és fordításában tükröznie kell a szerző jellemző stílusjegyeit: „Az Íróknak külömbsege majd’ a gondolatokban, majd az írás módgyában, majd mind a kettőben edgyszersmind mutattya magát.”¹⁰⁰ Ezt a megállapítást szinte szóról–szóra megtaláljuk D’Alembert értekezésében is: „Le caractëre des Ecrivains est ou dans la pensëe, ou dans le style, ou dans l’un & dans l’autre.”¹⁰¹ A fordítónak, hogy az eredeti szöveg jellegét is képes legyen fordításával érzékeltetni az író „külömböztető tulajdonságait” szinte egészen magáévá kell tennie, mintegy bele kell bújni a bőrébe.¹⁰² S hogy ez minél sikeresebb legyen, célszerű, ha a fordító olyan szerzőt választ magának, akinek írói habitusa az övéhez közel áll: „Tulajdon–képpen tsak *magához hasonlót* kell az Embernek fordítani. Egy magyar *Cicero* p.o igen szerentsétlen fordítást adna *Plinius’* Leveleiből, mivel a’ Fordítónak a’ Könyv–Író indulatait, minemúségeit, egészen magára kell öltözni: miképp’ tselekedhetni pedig azt, ha természeti hajlandóságai annak tulajdonságaival nem egygyeznek?”¹⁰³ Ezt a gondolatot egyébként nagy valószínűséggel ugyancsak D’Alembert inspirálta, legalábbis a két szöveg között felfedezhető csaknem szó szerinti egyezés erre utal: „Mais comment se revêtir d’un caractëre étranger, si on n’y est pas

⁹⁸BATSÁNYI, 1787, 464. és BATSÁNYI, 1788, 102.

⁹⁹„A’ Fordítónak olly kész tehetséggel kell bírn, hogy mindenik gondolatnak; mindenik szó-éjtésnek érdemét, a’ dolognak mivóltához-képest, ízenként meg tudgya határozni, ne-hogy azoknak választásában tudatlanságát, vagy gondatlan restségét árúllyá-el;egy-szóval: jó ízlésének kell lenni.” BATSÁNYI, 1787, 465., BATSÁNYI, 1788, 102., és BATSÁNYI, 1789, 168.

¹⁰⁰BATSÁNYI, 1787, 465., BATSÁNYI, 1788, 102.

¹⁰¹D’ALEMBERT, 1759, 11.

¹⁰²BATSÁNYI, 1787, 465., BATSÁNYI, 1788, 102., BATSÁNYI, 1789, 168. és 172. E legutóbbi helyen példákkal is megvilágítja az elvet:[A Fordítónak] „olly kész tehetséggel [kell] bírn, hogy az ő [az Író] külömböztető tulajdonságait egészen magáévá tehesse, és mint-egy az ő személyyébe öltözhessek; úgy hogy : CICERO a’ Magyar köntösben-is ugyan-az a’ bő és hatalmas *Orator*, ugyan-az a’ könnyű és kedves Böltselkedő; LIVIUS ugyan-az a’ világos és kellemetes, CURTIUS ugyan-az a’ tsínos, TACITUS ugyan-az a’ rövid, hathatós Történet-író (...) legyen, a’ ki, és a’ milyen volt az eredeti öltözetében.”

¹⁰³BATSÁNYI, 1787, 465., BATSÁNYI, 1788, 102. (kiemelés az eredetiben)

disposé par la nature? Les hommes de génie ne devraient donc être traduits que par ceux qui leur ressemblent...”¹⁰⁴

A közönséges regulák sorában ezek után három egészen más természetű elv következik, a *Tóldalék*ban hozzá is fűzi Batsányi, hogy ezek inkább „tanátslások, javallások, hogy–sem regulák”: voltaképpen hasznosnak ítélt fordítástechnikai fogásokról van szó. Az első megjegyzés már a szöveg újratereztésének folyamatához kapcsolódik: Batsányi jónak látja, ha a fordító először egy hosszabb résznek fordítását „tsak hamarjában és mintedgy első hevenyében papírosra veti”, magyarul azt csinálja, amit a fordítók ma „nyersfordításnak” neveznek, „az–után lassanként jobbítgattyá”, vagyis apróbb részleteiben módosítja, finomítja, csiszolja a szöveget.¹⁰⁵ A következő két pont a fordítás tárgyi feltételeit, illetve segédeszközeit érinti. A hiteles fordításhoz mindenképpen megbízható szövegállapotú eredetire van szükség, ezért Batsányi az adott mű létező legjobb, lehetőség szerint jegyzetekkel bővített kiadásának használatát javasolja. Végül pedig felhívja a figyelmet arra, hogy a szöveg értelmezéséhez a fordító segítségül hívhat más idegen nyelveken készült fordításokat is. (Ez a tanács, amelyet már XVI. századi bibliafordítóink is követtek, persze feltételezi, hogy a fordító ezeken a nyelveken is viszonylag jól tud.)

A közönséges regulák között utolsónak hagyja azt, amelyiknek tulajdonképpen a legelsőnek kellene lennie, nevezetesen a hű fordítás mibenlétének meghatározását, amit ő maga is „minden jó Fordításnak első közönséges fundamentomá”-nak tart, nevezetesen, hogy „a’ Fordításnak az eredeti–írás mássának, és jól–el–találtt képének kell lenni”, ehhez pedig az szükséges, hogy „azt, a’ mi az eredet–írásban van, mind, és ha–tsak lehetséges, ugyan–azon renddel, ki kell nékie fejeznie: sem többet, sem kevesebbet nem szabad nékie magában foglalni. Nem szabad tehát a’ Fordítónak az eredet–íráshoz sem hozzá adni, sem pedig tölle el–venni. Ha többet foglal a’ fordítás magában, tehát *környül–írás!* ha kevesebbet, *Ki–vonás* (Extractus), következésképpen egyszer–sem tulajdonos fordítás”.¹⁰⁶ Batsányi a fordítói hűség elvének ezt a megfogalmazását – amint azt Penke Olga kimutatta¹⁰⁷ – minden bizonnyal Batteux-tól

¹⁰⁴[De hogyan öltünk magunkra egy idegen karaktert, ha természettől fogva nem vagyunk erre alkalmasak? A zseniket csak azoknak szabadna fordítani, akik hasonlatosak hozzájuk...] D’ALEMBERT, 1759, 11.

¹⁰⁵Ezt az elvet tulajdonítja - mindenképpen jogosan - Tarnai Andor D’Alembert-nek, vö. BATSÁNYI ÖM II, 459. D’Alembert-nél az elv így hangzik: „On ne peut traduire un homme de génie, si on ne le traduit pas vivement & d’enthousiasme; mais si cet homme de génie est en même tems un Ecrivain profond, il faut du tems pour l’étudier & pour le rendre; il me semble d’ailleurs en général, que pour éviter tout à la fois la froideur & la négligence du style dans quelqu’ ouvrage de goût que ce puisse être, il est nécessaire & d’écrire vite & de corriger long-tems.” Id. mű: 26-27.

¹⁰⁶BATSÁNYI, 1787, 466., BATSÁNYI, 1788, 103., BATSÁNYI, 1789, 169.

¹⁰⁷PENKE, 2003., 48.

kölcsönzi, egyértelműen szembehelyezkedik tehát a „szép hűtlenek” kedvenc eljárásaival, a szövegnek különböző (főként esztétikai) okokból történő megcsonkításával illetve az értelmező vagy a szöveget felcícomázó körülírással: az ily módon létrehozott szövegeket egyértelműen elhatárolja a fordítástól. Szerinte a fordítónak még akkor sem áll jogában javítani, szépíteni a szöveget, ha az eredeti műnek gyengébb pontjaival, esetleg hibáival szembesül: „*Nints tehát jussa a’ Fordítónak, az eredeti–írást szebbíteni. Olly Irásokban–is, mellyek külömben a’ nagy elmének ’s mesterségnek remekjei, találhatni hamis gondolatokat, lankadtt rendeket, idéltlen szó–ejtések, erőltetett ugrásokat.*”¹⁰⁸ Batsányi tehát a felsorolt elemeket is a szöveg inherens részének tekinti, és mint ilyet lefordítandónak ítéli, ellentétben a szép hűtlenekkel és az ezen a ponton hozzájuk kapcsolódó D’Alembert–rel, akik egyenes kötelességüknek érezték a – tényleges illetve annak vélt – hibák kijavítását. (Az ő szemléletüket képviselő Pézeli József D’Alembert nyomán ugyancsak ezt hangoztatja majd a Batsányi értekezése bírálataként írt vitacikkében).

Az alapszabályt egyébként nem véletlenül hagyta Batsányi a közönséges regulákat felvonultató rész végére: így közvetlenül és logikusan vezetheti le belőle a következő egységet alkotó különös regulákat, amelyek a *Tóldalék* definíciója szerint a fordítási tevékenység különféle kérdéseivel kapcsolatosan igyekeznek irányt mutatni. Láttuk, hogy Batsányi a fordítás fő céljaként a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg ekvivalenciájának megteremtését jelölte meg; a különös regulák ezen ekvivalenciateremtő tevékenység különböző szintjeire vonatkoznak. Az alapelvnél már kifejtette, hogy a fordítás akkor hű, ha ugyanazokat a dolgokat, még hozzá ugyanabban a sorrendben foglalja magában: a hozzátoldás, kihagyás éppúgy hiba, mint a gondolatok eredeti rendjének felcserélése. Már a második különös regulánál világossá válik, hogy Batsányi nem csupán a tartalmi elemek maradéktalan visszaadását szorgalmazza, hanem az eredeti mű stílári sajátságainak tükrözését is: „Meg–kívántatik a’ Fordítótól, hogy ne tsak minden gondolatot közönségesen ki–fejezzon, hanem annak színét, árnyékozattyát, és érdemét–is, az eredeti–írásnak mássába által vigye”¹⁰⁹ Több különös regula hivatott a stílári ekvivalencia követelményét még pontosabbá tenni: a fordítónak így például igyekeznie kell a stilisztikai szinonimák köréből a legmegfelelőbbet kiválasztani, az írás szépségét adó képeket, stílusalakzatokat átültetni. A szöveg szakaszolását, belső szintaktikai–logikai tagolódását, a mondatok felépítését, hosszúságát sem tekinti lényegtelen, elhanyagolható tényezőnek; ellenkezőleg, az írói stílus, s így a fordítandó szöveg meghatározó jegyének tartja, amit szintén a

¹⁰⁸BATSÁNYI, 1787, 466.; BATSÁNYI, 1788, 103. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁰⁹BATSÁNYI, 1787, 467., BATSÁNYI, 1788, 104.

legmesszebbmenőkig figyelembe kell venni a fordítás során: „meg-kívántatik tőle [a fordítótól] még az-is, hogy a' kerek-beszédeket (*periodusokat*) ezeknek egygyik' a' másikával való egybe-kötésöket, a' mennyire csak lehetséges, változtatás nélkül meg-hagyja: mert az Íróknak külömböztető minéműségök jó részint a' kerek-beszédeknek módgyában, és öszve-kaptsolásában vagyon.”¹¹⁰ Éppen ezért hibául rója fel, ha valaki egy hosszú mondatot több rövidre darabol fel, vagy ellenkezőleg, ha több, eredetileg különálló mondatot összevon. A *Tóldalék*ban még a szintaktikai viszonyokat jelölő kötőszavak pontos visszaadásának fontosságára is kitér: „A fordítottásban, a' mennyire lehet, a' beszédnek részetskéjit-is meg kell tartani. Kétség kívül van az, hogy igen sokszor az egész kerek-beszédnek hathatósága tsak e' szótskának: és, ott-lététől, vagy el-hagyásától függ.”¹¹¹

A fentiekből úgy tűnik, Batsányi a teljesértékű, a szöveg minden elemére kiterjedő ekvivalencia megteremtésének követelményét állítja a fordítók elé. Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy ő maga vakon hisz ennek a szigorú elvnek kompromisszum nélküli kivitelezhetőségében. Batsányi nagyon is tisztában volt vele, hogy a fordítás nem egy egyszerű matematikai művelet, amelynek során csak össze kell párosítani két nyelv azonos jelentésű kifejezőeszközeit, ezért több regulába belekerült az „a' mennyire tsak lehetséges, megengedő formula. A legtömöröbben a következő néhány mondat foglalja össze a minden szempontból szoros fordítás lehetetlenségét: „Igaz ugyan hogy a'mennyire tsak lehetséges, szóról szóra kell fordítani: de igen gyakran meg-történik, hogy azt tselekedni nem lehet. Majd a' nyelveknek külömbsege, majd az értelmesség, majd ismét a' jó hangozat akadályozhattya a' Fordított, az eredeti-írást szóról szóra követhetni.”¹¹² Az első akadály tehát a nyelvi rendszerek sokszor áthidalhatlan különbözőségében rejlik, s – amint erre a *Tóldalék*ban utal¹¹³ – minél távolabb áll egymástól két nyelv, annál nehezebb megvalósítani a szoros fordítás elvét: márpedig a magyarnak és az európai nyelveknek (legalábbis a korban fordított európai nyelveknek) „semmi atyafisága, semmi hasonlatossága”¹¹⁴ nincsen. Ez, valamint a másik két említett tényező gyakran nem engedi meg a fordítónak, „hogy, éppen oda alkalmaztasson valamelly szépséget a' holott az az eredeti-írásban helyheztetett”.¹¹⁵ Ezt a veszteséget azonban még lehet, és kell is pótolni, „hogy a' fordított, leg-alább az egészre nézve, az eredeti-írásnak szépségeiből semmit se veszejtsen.” Minden (mai)

¹¹⁰BATSÁNYI, 1787, 470., BATSÁNYI, 1788, 107. Ez az elv, csakúgy mint a következő, nagy valószínűséggel szintén Charles Batteux-tól származik. Vö. PENKE, 2003, 48-49.

¹¹¹BATSÁNYI, 1789, 171-172.

¹¹²BATSÁNYI, 1787, 469., BATSÁNYI, 1788, 106.

¹¹³BATSÁNYI, 1789, 172.

¹¹⁴BATSÁNYI, 1787, 469., BATSÁNYI, 1788, 106.

¹¹⁵BATSÁNYI, 1787, 467., BATSÁNYI, 1788, 104.

gyakorló fordító számára világos, hogy Batsányi itt az úgynevezett nyereség–veszteség elvét fogalmazza meg, aminek a lényege, hogy ha totalitásként kezelt eredeti szöveg valamely elemét, szeletkáját formai–expresszív veszteség éri, ezt kompenzálni lehet/kell a szöveg egy másik elemének gazdagabb színezetével.¹¹⁶

Vannak azonban az eredeti szövegnek olyan elemei is, amelyekre nem alkalmazható a fenti elv, ezek egészen egyszerűen lefordíthatatlanok: „Minden nyelvben találtnak olly szó–ejtések [=kifejezések], nevek, mellyek másokra fordíthatatlanok.”¹¹⁷ Batsányi bizonyos elemek lefordíthatatlanságát és az ebből származó veszteséget tehát a fordítás szükséges velejárójaként kezeli. Az általa felsorolt három csoport közül kettőbe egy adott kultúrára jellemző és más kultúrából szükségképpen hiányzó (ma többnyire „reália”-ként emlegetett) elemek tartoznak (tisztisgek, méltóságok, mértékek, pénznemek), vagyis amelyeknek valóban nem lehet a célnyelvben megfelelőt találni, ezért általában az eredeti szó – rendszerint magyarázattal kísért – megtartásával szokás átültetni őket. Az általa említett harmadik kategória azonban a „fordíthatatlanságnak” egészen más esetét képviseli: a „szabadabb és néha *otsmány* mondások” átültetésének többnyire semmiféle nyelvi akadály nem lenne, gátat itt az illendőség, a szemérem szab. „Ezeket úgy kell fordítani, hogy közöttünk pirulás nélkül olvastathassanak.”¹¹⁸ Ugyanígy vélekedik az egyébként a szöveg „különös ékességeinek”, tartott, egy–egy nemzet sajátos gondolkodásmódját tükröző közmondásokról is, amelyek átültetésekor kerülni kell az „al–nép” által használt „alaton” és „motskos” szólásokat, „olyanokkal kell élni, mellyek jó–társaságbéli hangozatúak”¹¹⁹. A minden szempontból hű fordítást propagáló Batsányi ezen a ponton egy vékonyka szállal kapcsolódik a fordítást a célnyelvi olvasóközönség ízléséhez, érzékenységéhez igazító szép hűtlenek szemléletéhez, de ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen a közönség szeméremérzetét sértő kifejezések fordítása, látni fogjuk, még nyolcvan esztendő múlva is fejtörésre készíti Shakespeare magyar tolmácsolóit. Ők akkor a szöveg integritását szem előtt tartva úgy döntenek, nem csonkítják meg a fordítást, az „obscenus” részeket is átültetik, legfeljebb kissé kevésbé nyers formában. Még igen hosszú időnek, mintegy kétszáz

¹¹⁶Batsányi ezt az elvet a *Magyar Músa*- és a *Magyar Museum*-beli cikkekben még egyszer, bővebb kifejtésben is megismétli: „Némellykor a' nyelvnek tulajdonsága nem engedi, ezeket, 's más efféle szépségeket ugyan-azon ki-ejtésekhez és szóllás' módgyaihoz ragasztanunk, a' mellyekhez az eredeti-írásban ragasztattak. Illyenkor szabad a' Fordíttónak, az efféle ki-maradott ékességet más valamelly, vagy előtte lévő, vagy utánna-következő helyen (...) alkalmaztatni; hogy a' fordítás leg-alább az egészre nézve, annyi szépségeket foglallyon magában, valamint-szintén az eredeti-írás.” BATSÁNYI, 1787, 469., BATSÁNYI, 1788, 107.

¹¹⁷BATSÁNYI, 1787, 468., BATSÁNYI, 1788, 105.

¹¹⁸Uo.

¹¹⁹BATSÁNYI, 1787, 469., BATSÁNYI, 1788, 107. Batsányi nem csupán a fordításokban, hanem az eredeti művekben is elítélte az illendőséget sértő „motskos”, „istállóba-való” szavak használatát: Rájnisknak a Tódlálékban fel is hánytorgatja, milyen „rút verset” írt. Vö. BATSÁNYI, 1789, 178.

évnél kell eltelnie ahhoz, hogy a fordító legyőzze ösztönös vagy belénevelt szeméremérzetét és hajlandó legyen az eredeti szöveg „csúnya” szavait, a maximális szöveghűséget tiszteletben tartva publikációra szánt fordításban minden szépítés leírni: ehhez azonban az egész magyar irodalmi közízlésnek is nagyot kellett változnia.¹²⁰ Egyébként a teljes hűségre törekedő fordító presztízset féltő Batsányi sem elégszik meg a finomított változat közlésével, ezért azt javasolja: „Azomban jól tselekszi a' Fordítottó, ha olyankor hívségének bizonyoságául, azon szókat az eredeti nyelven–is oda–függeszti.”¹²¹

Batsányi különös regulái közül még egyet kell megemlítenünk, mégpedig a soloecizmusok, a nyelvi idegenszerűségek kérdését érintőt. Jóllehet Batsányi ezekkel kapcsolatban előbb határozottan kijelenti, hogy hibák, amelyeket a fordítónak kerülnie kell, mégis bizonyos esetekben elképzelhetőnek tartja, hogy a magyar fordítók, amennyiben ezzel a befogadó nyelv természetét nem sértik, a „pallérozottabb nyelveknek szépségeikből” kölcsönözzenek. Ehhez azonban nem csupán mértékletességre van szükség, hanem egy sajátos „újítói” tehetségre is.¹²² E tekintetben Báróczy Sándort állítja példaként a fordítók elé, akinek szerinte fordításaiban sikerült úgy belopnia idegen szépségeket, hogy azok fel sem tűnnek, beolvadnak nyelvünkbe. Ebben a kérdésben egyébként Péczelivel egy malomban örölnék: nem véletlenül, hiszen közös forrásuk, D'Alembert értekezésének egyik hangsúlyos gondolata, hogy a fordító munkája során bátran teremthet új kifejezéseket az eredeti szöveg másként vissza nem adható képei, kifejezései tolmácsolásával.¹²³

Batsányi János fordításelméleti értekezésének három változatából egyértelműen kitérünk, hogy szerzőjük úgynevezett „sourcier” álláspontot képvisel, azaz a fordítás

¹²⁰E szemléletváltásra vonatkozóan érdekes példát ad Bart István *A mérce* című írásában Catullus magyar fordításai kapcsán, in: BART-RÁKOSI, 1981, 268.

¹²¹BATSÁNYI, 1787, 468., BATSÁNYI, 1788, 105.

¹²²Vö. a *Magyar Museum*-beli változathoz írt 4. lábjegyzetet, BATSÁNYI, 1788, 108.

¹²³Ha egymás mellé állítjuk Batsányi és Péczeli erre vonatkozó mondatait valamint D'Alembert megjegyzését, világosan kitérünk, hogy nem csupán Péczeli adaptálta-fordította D'Alembert-t, hanem Batsányi is:

D'ALEMBERT, 1759, 18.: „Un second obstacle que les Traducteurs se sont donné, c'est la timidité qui les arrête, lorsqu'avec un peu de courage ils pourroient se mettre à côté de leurs modeles. Ce courage consiste à savoir risquer des expressions nouvelles pour rendre certaines expressions vives et énergiques de l'original.”

PÉCZELI, 1789, 119-120.: „A második akadály, mellyet tésznek magok elébe a' Fordítók, a' félénkség; holott egy kis bátorsággal az eredeti munkának tökéletességére léphetett volna az ő fordítások. Az a' bátorság, melly a' jó Fordítóban meg-kivántatik abban áll, hogy merjen kotzkázni némelly új kifejezéseket, hogy az eredeti munkának élő és hathatós ki-nyomásait utol érhesse.”

BATSÁNYI, 1787, 468-469.: „Azomban az elmés Fordító a' szóllásnak bizonyos új alkalmaztatásaival, mellyekre néki p.o. az eredeti-írásban valamelly különös hathatós mondás, vagy eleven gondolat alkalmatosságot ad, ékesítheti mindazonáltal, vagy-is inkább az eredeti-íráshoz hasonlónvá teheti fordítását.” (BATSÁNYI, 1788, 105-106., BATSÁNYI, 1789, 171. is)

során a hangsúly a legmesszebbmenőig az eredeti szövegen, s annak különböző (szignifikáns jegyként kezelt) elemeinek visszaadásán van. A célnyelvi olvasót csak abból a szempontból veszi figyelembe, hogy annak szemérmességét a fordító meg ne sértse az eredetiben előforduló vulgárisabb képek, kifejezések szó szerinti visszaadásával. Többször hangsúlyozza, hogy a fordítás általa bemutatott szabályai általános érvényűek, nem kötődnek egyetlen konkrét szövegtípushoz sem: „A’ Fordításról közönségesen szóllottam, és reguláimat sem egy, sem más–nemű írások – vagy Irókra, az az , sem Böltselkedőkre, sem Történet–írókra, vagy Költőkre ’s a’ t. különösen nem szabtam”.¹²⁴ Ugyanakkor dolgozataiban voltaképpen kizárólag a prózafordítás kérdéseivel foglalkozik, a versben írt művek által felvetett nagy problémára (prózában vagy versben fordítsunk? ha versben, milyen versformában?), amely a fordításelméleti gondolkodás történetében már a XVIII. században is fontos¹²⁵, a XIX. század elejétől kezdve pedig szinte központi kérdés, nem tér ki. Mindössze a *Tóldalékban* találunk egy félmondatot, amely arra utal, hogy versfordítás esetén a fordítási nehézségek száma tovább szaporodik.¹²⁶ A kortársak azonban valószínűleg úgy értelmezték Batsányi elveit, hogy azok a versformára is vonatkoznak, legalábbis erre utal Kreskay Imre hozzászólása az antik hexameteres művek magyar fordítását illetően¹²⁷.

Batsányi többször hangsúlyozza, hogy „reguláival” a gyakorló fordítóknak kíván útmutatást, segítséget adni, arra vonatkozóan hogyan, milyen elvek szem előtt tartásával érhetik el, hogy fordításuk az eredetinek igaz, hív stb. „mása” legyen, ugyanis ezt, azaz a két szöveg ekvivalenciájának a megteremtését tekinti a fordító feladatának. Nem egyszerűen fordítói fogásokat mutat be: általános elveket szögez le, amelyek többsége ma is érvényes, sőt egy mai fordító számára többnyire magától értetődő. Batsányi korában azonban, amikor boldog–boldogtalan fordításra adta a fejét – bár ez a jelenség ma mintha újra terjedőben lenne – ezek az elvek még korántsem voltak evidensek. Értekezései, amelyeket a korabeli tudományos gondolkodás szintjéhez mérve elméletinek kell tekintenünk, rendkívül szorosan kötődnek tehát a praxishoz, azt szolgálják. A maga nemében egy viszonylag koherens szabályrendszert nyújtanak, amelyben az egyes regulák támogatják, kiegészítik, olykor részben fedik, ismétlik is egymást. Batsányi a lehető legexplicitabb módon fogalmazza meg a fordítóval szemben

¹²⁴BATSÁNYI, 1789, 167. Ugyanez a gondolat: BATSÁNYI, 1787, 470., BATSÁNYI, 1788, 108.

¹²⁵D’Alembert forrásul szolgáló értekezésében például két és fél oldalt szentel a kérdésnek, s határozottan állást foglal a versfordítás lehetetlensége mellett. Szerinte, ha valaki igazán meg akar ismerni egy külföldi poétát, akkor annak meg kell tanulnia az adott nyelvet. Cf. id. mű: 13-15.

¹²⁶Vö. BATSÁNYI, 1789, 172.

¹²⁷*Kreskay Imre a Magyar Museum’Trójihoz*. Sz.Fejér-Vár, 1789. = BATSÁNYI ÖM II., 245-246.

támasztható elvárásokat, s ami érdekes, ezeket a normákat az olvasók figyelmébe is ajánlja, voltaképpen egyfajta „referenciakeretet” nyújtva a befogadó közönségnek, hogy az tisztában legyen vele, „mit kellessék közönségesen, és mit–is lehessen törvényesen, egy Fordítótól megkívánni”.¹²⁸ Felmerül a kérdés, vajon van–e ennek értelme? Ebben a korban sokkal inkább, mint manapság, amikor az olvasók magától értetődőnek tartják, hogy amit az anynyelvükön olvasnak az azonos az idegen nyelven megfogalmazott szöveggel. Batsányi korában az olvasók jókora hányada tudott jól latinul, franciául, németül és a fordított művet sokan előbb ismerték eredeti nyelven, így alkalmuk volt azt összevetni a fordítással. Gyakran maguk a fordítók ösztönözték az olvasókat az eredeti és a fordítás összehasonlítására, s egyszersmind munkájuk értékelésre azzal, hogy magyarításuk mellett közölték az idegen nyelvű szöveget is. Ebben a korban, amikor a fordítási tevékenységet még valóságos kulturális hőstettnek tekintették, amikor a fordítók még nem megrendelésre, hanem a nemzeti művelődés ügyének szolgálatáért, meg persze a vele járó dicsőségért fordítanak, egy-egy jól sikerült fordítás elismerést, rangot jelentett. Batsányi tehát kettős céllal teszi közzé normarendszerét: a fordítók ennek segítségével törekedhetnek a minél teljesebb érvényű ekvivalencia kialakítására, az olvasók pedig ennek alapján ítélik meg a vállalkozás sikerét. Batsányi normatív, de a szó minden pejoratív felhangtól mentes, iránymutató értelmében. Meg van ugyanis győződve arról, hogy bizonyos fordítói elvek, szabályok tiszteletben tartása nélkül nem szülehetnek olyan fordítások, amelyek képesek a nemzet kulturális és tudományos fejlődését szolgálni. A fordítóktól nem várja el ugyanakkor az elvek szolgálai, feltétel nélküli követését, „az okos, értelmes Fordítottó” belátására bízta, hogy azokat erőltetés nélkül, „*a' mennyire lehet*” alkalmazza. Ő maga használhatóságukban éppúgy hisz, mint hasznukban, mitöbb, olyan fordítóként szól a többiekhez, akinél már beváltak ezek az elvek, s kedvező tapasztalatait meg kívánja osztani másokkal, a „Köz–jó” azaz a hazai nyelv és irodalom szolgálata érdekében. Az író– és fordítótársak azonban nem fogadták egyöntetű lelkesedéssel és elismeréssel Batsányi fordítási elveit, sőt, amint az köztudomású, a *Magyar Museum*–beli cikk több szerzőt is vitára ingerelt. Péczeli József és Rájnisi József egyaránt túl szigorúnak, a fordítói szabadságot béklyózónak, és ezért elfogadhatatlannak találta a regulákat, s ha más hangnemben, s látszólag más alapállásból is, de mindketten pálcát törnek felette.

---

¹²⁸BATSÁNYI, 1788, 102.

D'Alembert bölcs tanácsainak követője: Péczeli József

Péczeli József, a számos nyelvet ismerő és nagy irodalmi műveltséggel rendelkező komáromi református lelkész, maga is gyakorló fordító: Voltaire négy színműve (*Zad're, Mérope, Tancred'e, Alzire*) és *Henriade* című eposza mellett, az ún. angol „temetőiskola” két szerzője, James Hervey és Edward Young munkáit ültette át magyarra.¹²⁹ Fordításait bevezető előszavai szemléletesen tanúskodnak fordítói álláspontjáról. Így már 1786-ban, az *Henriade*-fordítás előbeszédében egyértelműen a szabad fordítás mellett teszi le voksát, amely választásában – saját bevallása szerint is – a francia és az angol fordítók példája ösztönözte. Ahogy a fordításról való gondolkodás történetében ez sokszor előfordul, Péczeli is egy tekintélyre, egy ismert és elismert író érveire hivatkozva erősíti meg saját gyakorlatát: „Követtem azokat a bölts Régulákat, mellyeket ad a jól fordítani akaróknak D'Alembert.”¹³⁰ Hogy D'Alembert pontosan hol osztogatja bölcs tanácsait, arról nem tesz említést, ugyanakkor a címlap belső oldalán, Horatius *Ars poeticájából* vett két latin nyelvű idézet társaságában (köztük a már többször említett, híres „Nec verbum verbo” kezdetű sort tartalmazóval), egy francia nyelvű D'Alembert-idézet áll, amely ugyanabból a munkából származik, amelyből – amint azt fent bemutattam – Batsányi is számos gondolatot merített, azaz az *Observations sur l'art de traduire en général Et sur cet Essai de Traduction en particulier* című értekezéséből: „Les Traducteurs font très mal de se borner à être les Copistes plutôt que les Rivaux des Auteurs qu'ils traduisent. Superstitieusement attachés à leur Original ils se croiroient coupables de sacrilège s'ils embellissoient même dans les endroits foibles. – Le Traducteur trop souvent forcé de rester au dessous de son Auteur ne doit il pas se mettre au dessus quand il le peut?”¹³¹ Az előbeszédbe foglalt tanács, amelyet Péczeli D'Alembert nyomán követendőnek tart, s amelyet saját fordításában is célul tűzött ki maga elé, voltaképpen az ebben az idézetben felbukkanó gondolatnak igen szabad, az eredetihez képest jóval erőteljesebb képet használó átültetése: a fordítók „mint megannyi Bajnokok, úgy víjjanak-meg az Írókkal, mellyeket tulajdon nyelvekre által tenni igyekeznek, ezt tévén tzielül, hogy ők azokból a gondolatokból szint' olyan szép vagy még szebb munkát raknak össze, született nyelveken, mint sem a' millyent azok tsináltak a' magokén.”¹³²

¹²⁹Vö. BÍRÓ, 1998, 141-145.

¹³⁰PÉCZELI, 1996, 45.

¹³¹Uo. 40. Ugyanez D'Alembert-nél (az első néhány szó kivételével, amely Péczeli szükségyszerű betoldása): id. mű 17.

¹³²Uo., 45.

Az eredeti mű meghaladásának szándéka vezérelte egy másik mű, nevezetesen Young *Éjszakáinak* fordításakor is, s az alábbi sorok arról tanúskodnak, hogy szerinte ezt sikerült is elérnie: „A’ mi a fordítást illeti, arról merem azt ígérni előre, hogy nem csak a’ Német és Frantzia fordítást [!], hanem magát az Originált–is meg–haladja annyiban, hogy a’ Magyar nyelvnek hathatós szépsége nagy részént meg–tisztította ezt a’ Munkát attól a’ komor Melánkholiától, a’melly talán némelly Olvasókat el–idegeníthetne, és nem hagyott–meg a’ leg–gyászosabb gondolatokban–is egyebet annál a’ szomorúságnál, a’ melly olly igen kedvelteti magát minden érzékeny szivekkel a’ Racin és Gellert munkáiban.”¹³³ Ebből az idézetből azonban az is kiviláglik, hogy Péczeli alaposan túltesz mesterén, hiszen szerinte az eredeti meghaladásának vágya akár a mű stílusának, alaphangulatának gyökeres megváltoztatására is feljogosít, D’Alembert ugyanakkor sehol sem utal arra, hogy az eredeti mű jellegét, stílusát is át kellene formálni, ellenkezőleg, amint azt Batsányi kapcsán láttuk, nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a fordításnak tükröznie kell az eredeti írás karakterét, beszédmódját. Feltételezhetjük, hogy Péczeli nem értette félre D’Alembert–t, ő csupán azokat a nézeteket veszi át tőle (és alakítja a maga igényeinek megfelelően), amelyek megerősítik és igazolják saját fordítói álláspontját.

Nyilvánvaló, hogy a jó fordítás alapelveinek az eredeti szöveg megszépítését tekintő, s gyakorlatában célzottan ezt az elvet követő Péczeli József nem vette jó néven Batsányi tartalmilag és formailag egyaránt hű, még az eredeti mű hibáinak, gyenge pontjainak lefordítását is szorgalmazó elveit, különösen nem, hogy Kazinczy ezekre hivatkozva bírálta meg a *Magyar Museum* 2. negyedében épp a fenn említett Young–fordítását.¹³⁴ Válaszképpen saját lapjában, a *Mindenes Gyűjtemény*ben jelentetett meg egy írást a fordítás mesterségéről, amelyben újra csak D’Alembert nyomán, immár a forrás címére is pontosan utalva, részletesen kifejti fordításelméleti nézeteit, azaz tulajdonképpen hol szorosabban, hol lazábban követve az eredetit, lefordítja a már többször említett értekezés azon részletét, amelyben a szerző a fordítók által szerinte leggyakrabban elkövetett hibákat és az ezek kiküszöbölését szolgáló javaslatokat tárja az olvasók elé.¹³⁵ A közel harminc oldalas szövegnek körülbelül egyötödét kitevő részben D’Alembert három olyan fordítói elvet sorol fel, amelyek követése nézete szerint akadályozza az igazán sikeres fordítást. Az elsővel, amely az eredeti mű gyengébben sikerült helyeinek megszépítését tanácsolja, már találkoztunk: ezt idézte franciául Péczeli a *Henriás* címlapjának belső oldalán, illetve az előbeszédben szabad

¹³³Magyar Músa, 1787. júl. 14. 466.

¹³⁴Magyar Museum, 1789.2. negyed, 100-101. Lásd ezt részletesebben a Kazinczyval foglalkozó fejezetben.

¹³⁵Vö. ezzel kapcsolatban: PENKE, 2001, 152. és SZAJBÉLY, 2001, 133-134.

átiratban. A *Mindenes Gyűjtemény*beli cikkben, ha olykor kissé bőbeszédűen, magyarázatra hajlamosan, de viszonylag pontosan fordít, s nem hagyja ki D’Alembertnek az elv élet némiképpen tompító megjegyzését sem: ha igazán jeles művet választunk, akkor abban úgysem találunk túl sok javítani, szépíteni valót, s csakis az ilyen munka érdemes a fordításra.

A második elv, amelyben D’Alembert arra buzdítja a fordítókat, hogy bátrabban éljenek új, merész, anyanyelvükben eleinte akár szokatlanul ható kifejezésekkel, szintén nem ismeretlen, ezt ugyanis Batsányi kapcsán már említettük. Péczeli ezt az eredetiben viszonylag hosszú részt nem annyira fordítja, mint inkább kivonatolja, a gondolat lényegét néhány mondatba sűríti, teljesen mellőzve annak egy D’Alembert-nél igen hangsúlyos elemét, amely a fordításnak a nyelv gazdagításában játszott szerepét emeli ki.¹³⁶ (Batsányi, mint láttuk erre is kitér, amikor a „pallérozottabb nyelveknek szépségeiből” való kölcsönzés lehetőségére hívja fel a figyelmet.) D’Alembert egyébként a fordítást a nyelvfejlesztés legbiztosabb és leggyorsabb eszközének tekinti, s hasznát ebben a tekintetben sokkal többre becsüli, mint az ízlés csiszolásában betöltött feladatát, amelyet mások az első helyre tettek. Itt tulajdonképpen a Régiek és Újak vitája XVIII. századi visszhangjának vagyunk tanúi: D’Alembert egyértelműen az Újak álláspontját képviselve utasítja el az ókori szerzők műveinek ízlésfejlesztő szerepét, szerinte ezen a téren a kortársak semmiben sem maradnak el nagynevű elődeiktől, ízlésük nem szorul csiszolásra, nem ezért van tehát szükség az antik művek fordítására, hanem azért, hogy belőlük a különböző írók, korok és népek karakterét ismerhessük meg.¹³⁷

E szemléletmódból logikusan nő ki a fordítóknak szánt harmadik tanács. Mivel nem béklyózza az ókori szerzők utolérhetetlenségét és tökéletességét valló babonás tisztelet, D’Alembert úgy véli, szükségtelen műveiket elejétől végéig lefordítani, hiszen kevés olyan van közöttük, aki képes az olvasó érdeklődését mindvégig ébren tartani. Az unalmasnak, színtelennek, egyhangúnak, esetleg durvának ítélt helyeket a fordító nyugodtan átgorthatja, elég, ha csak a szép helyeket ülteti át anyanyelvére, mintegy az eredeti esszenciáját nyújtva. Nyomatékosan hangsúlyoznunk kell azonban, hogy D’Alembert a fordított szövegek megcsonkítására, pontosabban szelektív fordítására, illetve bizonyos helyek megszépítésére vonatkozó tanácsát nem általában, mindenfajta szöveggel kapcsolatban teszi, hanem itt egyértelműen és kizárólag az ókori szerzők műveinek fordításáról beszél: „Ce n’est pas pour nous faire connoître les défauts des Anciens qu’on les met en notre Langue, c’est pour enrichir notre Littérature de ce qu’ils

---

¹³⁶D’ALEMBERT, 1759, 19.

¹³⁷Vö. D’ALEMBERT, 1759, 19-21.

ont fait d'excellent.,¹³⁸ Péczeli ezen a ponton kénytelen fordításában csúsztatni, hiszen, ha pontosan azt írja, amit D'Alembert, azzal korlátozná a kijelentés érvényét: „Nem azért kell lefordítani az *idegen Írókat*, hogy lássuk azoknak hibáikat; hanem, hogy meggazdagítsuk a' mi literaturánkat azzal a' mit ők legfelségesebben találtak.,¹³⁹ Ennek a fordítási módnak – amellet, hogy felmentené az olvasót a gyenge, fárasztó, érdektelen vagy legalábbis a pallérozott ízlésű fordító által ilyenek tulajdonított részek elolvasásától – D'Alembert (s Péczeli) szerint a pedagógiai haszna sem elhanyagolható: az ókori szerzőket az iskolában tanulmányozó ifjúság így csokorba kötve kapná azok minden szempontból kifogástalan, vagy olyanná csiszolt helyeit, nem kellene idejét és energiáját az egyébként jeles szerzők kevésbé sikeres szövegrészleteire pazarolnia.

E meghökkentő álláspont (amelyet D'Alembert saját bevallása alapján a maga Tacitus-fordításában is képviselt) egyes elemei ismerősnek tűnnek: a „szép hűtlenek”-nél találkoztunk velük. Igaz, D'Alembert velük ellentétben fontosnak tartja az író beszédmódjának, stílusának minél hívebb tolmácsolását (s ez a saját fordítói műhelytitkába bepillantást nyújtó részből is kitűnik¹⁴⁰), a fordítók legnagyobb hibájának tartva, ha egymástól homlokegyenest eltérő jellegű szövegeket ugyanabban a szabályos, „lélek és arc” nélküli stílusban fordítanak le.¹⁴¹ Mitöbb, ő egyáltalán nem tartja véteknek, ha a fordításon érződik egy kis idegen íz, színezet is.¹⁴² A mű „átgyúrása” – legalábbis a deklarált elvek szintjén – tehát nem annyira drasztikus, mint a „szép hűtlenek” esetében, közös vonás azonban annak cenzúrázása a korabeli ízlés, irodalmi értékítélet nevében. Igen szemléletes, amit ezzel kapcsolatban Tacitus-fordításáról ír: „Quelquefois (...) j'ai pris la liberté d'altérer un peu le sens quand il m'a paru présenter une image ou une idée puérile. Car ma juste admiration pour Tacite ne m'aveugle pas jusqu'au point de me fermer les yeux sur un petit nombre d'endroits où il me paroît au dessous de lui-même.,¹⁴³ E sajátos felfogás értelemében tehát a szerzőnek és művének tesz jó szolgálatot a fordító, amikor „feljavítja” a (szerinte) gyengébben sikerült helyeket, mint ahogy azzal is csak használ neki, ha azokat a részleteket, ahol „alulmúlta önmagát”, kihagyja: „Les [=Anciens] traduire par morceaux, ce n'est pas les

¹³⁸ D'ALEMBERT, 1759, 21. Vö. még: „Ce qu'on propose ici, de ne traduire les Anciens que par morceaux détachés...” Uo. 23. stb.

¹³⁹ PÉCZELI, 1789, 120. (kiemelés tőlem)

¹⁴⁰ D'ALEMBERT, 1759, 27-28.

¹⁴¹ Uo., 9-10.

¹⁴² Uo., 19. Ez a szempont a belőle merítő magyar szerzők egyikénél sem jelenik meg, ellenkezőleg, láttuk, hogy Batsányi ezen a téren a szép hűtlenek által is vallott elvet fogalmazza meg („a' könyvszerzőt éppen úgy kell néki ezen az idegen nyelven beszéltetni, a'miként beszél vala, ha maga benne írt volna”), Péczeli pedig egyáltalán nem érinti ezt a témát.

¹⁴³ Uo., 28.

mutiler, c'est les peindre de profil, & í leur avantage.,¹⁴⁴ Ennek az eljárásnak a gyakorlati hasznaira – a hazai irodalom gazdagítása az ókori szerzők műveinek színe–javával, valamint a gyermekek számára ezen szerzők tanulmányozását eredményesebbé tevő válogatás létrehozása – fentebb már utaltunk. Ezt a XVIII. század hasznosságelvű szemléletét ékesen példázó elvet Péczeli a magyar irodalom szempontjából még a másik kettőnél is fontosabbnak tartja, még hozzá abból a megfontolásból, hogy ezzel a módszerrel gyorsan készíthető nagyszámú fordítás, amelyek révén behozhatjuk kulturális lemaradásunkat: „D'Alembertnek ezen bölts Régulájit sinor mértékül ajánljuk mi is minden nemes elméjű Fordítóknak, annyival inkább, hogy mivel későtske ébredtünk–fel, nem érhetünk mi arra, hogy a' Görög, Deák, Ánglus, Frantzia, Német jó munkákat végtől végig le–forgassuk. Húzzuk–ki tehát azoknak velejeket vagy essentiájokat, 's a' mi leg–felségesebb benne, azzal gazdagítsuk litereturánkat.”¹⁴⁵ D'Alembert értekezésének kivonatoló fordításával ő maga is erre mutat példát, mint ahogy folyóiratának, a *Mindenes Gyűjteménynek* is az a legfontosabb feladata, hogy szellemi és tudományos elmaradottságunkon jelentős külföldi művek rövid tartalmi összefoglalójával igyekezzék némileg enyhíteni.¹⁴⁶

A sisakos, pajzsos „jeles” fordító: Rájnis József

Batsányi *Magyar Museum*–beli értekezésében foglalt fordítási szabályainak Rájnis József, jezsuita paptanár is nekiront, még hozzá teljes fegyverzetben, „sisakban, paizzsal, karddal”. Vergilius–fordítása függelékeként kiadott vitairata részint még a közte és a klasszikus triász másik két tagja, Baróti Szabó Dávid illetve Révai Miklós között, a „deákos” (azaz időmértékes) verselés körül dülő úgynevezett prozódiai harchoz kapcsolódik¹⁴⁷: a gáncsoskodó természetéről híres Rájnis sérelmezi ugyanis,

¹⁴⁴Uo., 21. Ugyanez Péczeli meglehetősen szabad, a gondolatot még érzékletesebben kidomborító fordításában: „Ha tsak némelly darabjaikat fordítjuk–le, azzal nem tsonkítjuk–meg őket, hanem inkább meg–köszönhetik, hogy az ő leg–kellemetesebb szépségeiben festjük–le.” PÉCZELI, 1789. 120.

¹⁴⁵PÉCZELI, 1789, 121–122.

¹⁴⁶Vö. PENKE, 1988., 248–250. és 256. A kivonatok fontosságáról a korszakban, lásd: PENKE: „*A Könyveknek veleje*” – a felvilágosodás egy rövid műfajának magyarországi története (1780–1830), = *Folytonosság vagy fordulat?* szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 88–101.

¹⁴⁷Tóldalék, mellyben a magyar Virgiliusnak szerzője a kassai magyar Muzéumról jelesbben pedig az abban foglaltatott fordítás mesterségének reguláiról–való ítéletét kinyilatkoztatja. Pozsony, 1789. = SZALAI, 1980., 163–179. (Ugyancsak a Vergilius–fordítással, azzal egy kötetben adta ki a Barótit támadó, nagy vihart kavaráó *Sisakos, pajzsos, kardos mentő–írását.*) A prozódiai harc eseményeiről lásd BÍRÓ, 1994, 275–278.

hogy Batsányiék teret engedtek lapjukban ellenfele, Baróti Szabó szerinte több szempontból is kifogásolható Milton–fordításának. A levélformában írt értekezés másik felében egy példamese segítségével igyekszik kimutatni Batsányi fordítási elveinek helytelenségét, amelyek szerinte vétenek a „jó íz és igaz ítélet” ellen. Ebben a példázatban az eredeti művet egy elhanyagolt, németajkú árva gyermek, Márton Berger személyesíti meg, akit előbb Rab Mihály, erdélyi parasztember vesz gondozásába, magyar nyelvre szoktatja, de ápolatlanságán s német öltözetén nem változtat. Ezután a gyermeket Közfalvi Ferenc neveli, aki már „magyar ümögbe, nadrágba, szürdalmányba” bújtatja, magyar beszédére is jobban ügyel, s Hegyi Mártonnak nevezi. Végül Jelesfi László nemesúr fogadja örökbe, csinos ruhát, kalpagot ad rá, „azután szebb magyarságra és mindenféle tudományokra taníttatja”, s a Jelesfi Márton nevet adja neki. A három gondviselő három fordítótípus megtestesülése, akik különbözőképpen bánnak a szöveggel, s ennek megfelelően ugyanannak az eredetinek három különböző, minőségileg egyre magasabbrendű – „alávaló rabi módra”, „köz módon” illetve „jelesen” készült – fordítását hozzák létre.

A mosolyogtatóan gyermeteg, avítt stílusú példabeszédből (valószínűleg már a megszólított fiatalabb kortársak is ilyennek találták), amelynek igazságát egy latin nyelvű szöveg háromféle fordításával igyekszik bizonyítani, egyértelműen kiderül, hogy Rájnis teljesen más alapállásból értelmezi a fordítási tevékenységet, mint Batsányi. Az eredeti mű minden szempontból szoros követését előíró, a szépítést, a hibák kijavítását ellenző elvek betartásával szerinte csak „rabi” fordítás születhet, amely az általa megkülönböztetett háromféle fordítástípus közül a legalacsonyabbrendű. Az ő felfogása szerint a fordítónak nem csupán joga, hanem egyenesen kötelessége is, hogy kijavítsa az eredeti szöveg hibáit. (Ezen a ponton ugyanazt a nézetet vallja tehát, mint D’Alembert s Péczeli.) Munkája során nem annyira a textust kell szem előtt tartania, mint inkább a szerző szándékát. S ahol meglátása szerint a szerző vétett, azaz nem megfelelő kifejezőeszközöket választott szándéka érzékeltetésére, a fordító dolga a csorbát kiköszörölni. De még ez a fordítói eljárás, illetve az eredményeképpen létrejött szöveg is csak a „közfordítás” névre tarthat számot. Rájnis a „közfordító” által követett elveket egyébként ugyanattól a Gottschedtől veszi át, akire nagy valószínűséggel – közvetlenül vagy közvetve – Batsányi is támaszkodott. Szajbély Mihály Gottsched érintett szabályai és Rájnis megfogalmazásának párhuzamba állításával meggyőzően kimutatja, hogy Rájnis „saját céljainak megfelelően a fordítói szabadságot hangsúlyozva, a kötöttségeket tompítva illetve elhallgatva fordította le Gottsched pontjait”.¹⁴⁸ A fordítástípusok hierarchiájának csúcán azonban nem a magát „*Gottséd* úrnak réguláihoz” alkalmaztató

¹⁴⁸ SZAJBÉLY, 2001, 130-131.

közfordító munkája áll, hanem az eredetivel versenyre kelő, úgynevezett jeles fordítás, amelynek létjogosultságát Plinius tekintélyével támasztja alá. Ennél a „fordítási” módnál az eredeti csupán kiindulópontként szolgál, a fordító fő célja, hogy annál minden szempontból szebb, hatásosabb, stb. művet hozzon létre. Erre a módszerre utal a mottóként választott Scaliger–idézet is: „Vergilius Theocrito rotundior est, rector, vegetior, efficacior, lepidior, comtior, cultior, venustior, divinior. – Sic exprimit Theocritia, ut vincat. Tractat eadem felicius et supponit meliora.”¹⁴⁹

A Batsányi által javasolt szoros fordítást Rájnis csupán szolgálai másolásnak tekinti, amely semmiféle egyéni invenciót nem igényel, s „nem is illik egy tisztességes emberhez”¹⁵⁰. Az általa helyesnek tartott fordítási elveket – amelyek helytállóságát a példákkal meggyőzően bizonyítani vélte – ímígyen összegzi a *Magyar Museum* ifjú, s szerinte rossz úton tévelygő szerkesztői számára: „Kedves Barátim! észrevehetitek, hogy a *közfordító* s kiváltképpen a *jeles fordító* még a köztözetlen írásban sem gondol a tí reguláttokkal; sőt ugyanaz teszi tekéletesbbé a fordítást, amit tí hibának tartotok, tudniillik: hogy *szórol szóra nem fordít*; hogy a szólásnak módját nem az *eredeti íráshoz*, hanem az *eredeti írásnak értelméhez*, az *írónak szándékához*, s *annak a nyelvnek a tulajdonságaihoz szabja*, amelyre az *eredeti írást fordítja*; hogy a jó íznek s az *igaz ítéletnek* vezérlését követvén, ahol szükségesnek tartja, *kihagyással*, *hozzáadással*, *jóbbítással* szépítheti a fordítást.”¹⁵¹ Rájnis szerint a fordítónak tehát nem arra kell törekednie, hogy a forrásnyelvi szöveggel egyenértékű művet hozzon létre a célnyelven: valamiféle azonosságot a célnyelvi szöveg és az eredeti írás szerzőjének (feltételezett) szándéka között kell megteremtenie, úgy hogy felülbírálja a szerző által alkalmazott eszközkészletet, s a maga nyelvén olyan szavakat, kifejezéseket, stíluseszközöket választ, amelyek ugyanazon mondanivalót szebb, hatásosabb stb. formában szólaltatják meg. A cél végső soron egy az eredetit minden téren felülmúló, meghaladó, tökéletesebb, szebben formált szöveg megalkotása. Ennek érdekében semmi sem tilos a fordítónak: bátran elhagyhatja a nem megfelelőnek ítélt részeket, vagy toldhat bele újakat. Az elv s a hozzá kapcsolódó módszer nem ismeretlen: ezt alkalmazták a „szép hűtlenek”, s mint láttuk, ha valamivel mérsékeltebben is, D’Alembert, s magyar követője, Péczeli. Az eredeti szerzővel való versenyre kelés motívuma ugyancsak megjelent náluk is. Tarnai Andor szerint Rájnis

¹⁴⁹[‘Vergilius Theokritosnál kerekdedebb, egyenesebb, elevenebb, kifejezőbb, finomabb, ékesebb, díszesebb, tiszteletre méltóbb, ihletetebb. Theokritosz műveit úgy utánozza, hogy győzzön. Átveszi sikeresebb részeit, de becsempészi remekléseit is.’] (Szalai Anna fordítása). SZALAI, 1980, 165. A fordítás uo. 613.

¹⁵⁰Uo., 179.

¹⁵¹Uo., 178. (Kiemelés az eredetiben.)

szemlélete azonban nem annyira a „franciás” fordítói módszerhez, mint inkább ahhoz a latinos–iskolás imitációs gyakorlathoz kapcsolódik, amelynek lényege, hogy a klasszikus szerzők által feldolgozott témákat a tanulók minél díszesebben, kifejezőbben fogalmazzák meg¹⁵². Így vagy úgy, a végeredmény ugyanaz: az eredeti szöveget a maga sajátosságaiból szántsándékkal kivetkőztető, arra csak nyomaiban emlékeztető fordítás.

Rájnissal támadó és fölényesen vállveregető *Tóldalékjára* Batsányi egy másik *Tóldalékkal* válaszol. Igazának biztos tudatában, „tsendes vérrel”, ám kíméletlen határozottsággal mutatja ki „a kőszegi poéta” tévedéseit, szándékos csúsztatásait. Mivel ezt a *Magyar Museum* III. negyedéhez kapcsolt írást fentebb több vonatkozásban már említettem és elemeztem, most csak néhány, a Rájnissal való vita szempontjából döntő jelentőségű momentumot emelnék ki. Batsányi a fordítási szabályai ellen intézett támadás visszaverését azzal indítja, hogy bebizonyítja, Rájnissal egész érvelését alapvetően az ő szavainak eltorzítására építi: „Barátom! – írja, Te az egész épületedet arra a’ fundamentomra állítod, hogy ez az én fel-tételem: a’ fordított az eredeti írásnak mássa, és jól-el-talált képe, helytelen? — Már: mellyik levélen, hányadik oldalon mondtam én azt? — — A’ Múzséum ’ Első Negyedének 10dik oldalán, az én szavaim imígy vannak: *Hogy-ha a’ fordításnak (a’mit senki sem fog tagadni) a’ fordított az eredeti írásnak mássának és jól-el-talált képének kell lenni...*”¹⁵³ Rájnissal tehát azzal, hogy két szót kihagy Batsányi fordítási alaptörvényéből, amely a két szöveg közötti ekvivalencia megteremtésének feladatát fogalmazza meg, azt egy olyan általános kijelentéssé tágítja, amely látszólag – minőségtől függetlenül – minden fordításra érvényes, s ezzel olyan színben próbálja feltüntetni Batsányit, mint aki nem tud különbséget tenni rossz, közepes és kiváló fordítás között. Batsányi az ominózus mondat pontos idézésével leleplezi Rájniss mesterkedését, nyomatékosan hangsúlyozva, hogy nagyon is tisztában van a fordítások minőségi különbségeivel, s pontosan ezért akart elveivel arra irányt mutatni, „miként kellessék *j ó l fordítani?*”¹⁵⁴ Ezek után újra végigtekint a már ismert regulákon, s kommentárjaival igyekszik álláspontját még nyilvánvalóbban szemléltetni, s egyúttal igazát megvédeni. A legnagyobb hangsúlyt a fordításnak más – vele többé-kevésbé rokon – nyelvi műveletektől való elhatárolása kapja. Egyértelműen kimondja, hogy a Rájniss által legmagasabbrendűnek tekintett, s így minden fordító elé célként állított úgynevezett „jeles” fordítás az ő felfogása szerint egyáltalán nem tekinthető fordításnak: „Meg-engedem én azt azonban, hogy lehet

¹⁵²Vö. BATSÁNYI ÖM, II, 454.

¹⁵³BATSÁNYI, 1789, 164.

¹⁵⁴Uo., 165.

valamely jeles munkát a' fordításban még jelesbbé tenni, 's nagyobb tökéletességre vinni; lehet más ékeőbb formába önteni, szebb 's díszesebb köntösbe öltöztetni: de, hogy ez a' más nyelvre illy módonn által-tett 's megszébbített munka az eredeti írásnak hív mással, jól el-találtt képe, az az, igaz fordítás légyen, tellyességgel tagadom."¹⁵⁵ Később, a Scaligertől kölcsönzött idézet apropóján Vergilius és Theokritosz, illetve műveik kapcsolatát boncolgatva még kategorikusabban fogalmaz: „De ezt én, ... nem fordításnak (olyan fordítást értvén, a' millyenről most szóllunk) hanem követésnek, *imitationak*, 's szabad *költsönözésnek*... tartom... – Más dolog ugyan-is, egy *Iliásnak* formájára *Éneist* tsinálni, sőt a' felvett példát helyenként majd szóról szóra *követni*; holmit *költsönözni*, 's ugyan azt néha szerentsébben-is ki-fejezni; más ismét ugyan-ezen Költeményt, vagy *Liviusnak* 's *Tacitusnak* Történetes könyveit az eredetiből más nyelvre által-tenni, *fordítottani*."¹⁵⁶

Batsányi és Rájnis nyilvánosság előtt zajló vitájának a *Magyar Museum Toldalékának* megjelenésével vége szakadt. Rájnis készült ugyan a riposztra, de ez az írása nem jelent meg.¹⁵⁷ A kérdés azonban, hogy miként kell/helyes fordítani, ezzel még nem dönt el: a vita – amint látni fogjuk – még néhányszor, ha eltérő hangsúlyokkal is, fellángol a magyar irodalomban. S hogy mennyire hatottak a Batsányi által szorgalmazott elvek a korabeli fordítókra, nos, ezt elég nehéz megítélni. A szabályok követésére utaló, gyakorló fordítóktól származó kijelentések – az egy Kazinczyét leszámítva, amelyről majd a maga helyén ejtek szót –, tudomásom szerint nincsenek. Úgy próbálni választ adni a kérdésre, hogy korabeli fordításokat összevetünk az eredetivel, hogy ekképpen ítélhessük meg, van-e valami minőségi változás a korábbi magyarításokhoz képest, nemcsak a feladat rendkívüli időigényes volta miatt ütközik akadályba, hanem egy másik, a fordításról való gondolkodás fejlődése szempontjából igen jelentős tényező miatt: nevezetesen, hogy az eredetiből való fordítás a korban még nem alapkövetelmény. Még az oly szigorú, és mai szemmel nézve is korszerűnek ható elveket valló Batsányi számára sem. Így Osszián-fordítását is – amelynek sikerét egyébként több ízben az általa deklarált szabályok követésének tulajdonítja – „külömb-féle fordításokból”, és nem Macphersonból készítette. Abban sem talált semmi kivetnivalót, hogy Baróti Szabó Dávid a *Magyar Museumban* közölt Milton-szemelvényéhez nem az eredeti angol, hanem egy latin nyelvű – ráadásul az eredetit

¹⁵⁵BATSÁNYI, 1789, 170.

¹⁵⁶Uo., 173.

¹⁵⁷Tarnai Andor a Batsányi kritikai kiadáshoz csatolt jegyzeteiben elemzi azt, ami Rájnis ezen írásából elkészült (*Apulėjus' tüköre. Mellyben a' kassai Prótesusnak képét és annak sok-féle tsúfos tűnését láthatni*). BATSÁNYI ÖM, II, 495-500.

csonkítva közlő! – kiadás szolgált alapul.¹⁵⁸ (Különös útja egy szövegnek, amelyet élő nyelvből holt nyelvre fordítanak, majd ebből egy másik élő nyelvre.) Még hosszú évtizedeknek kell eltelnie ahhoz, hogy az eredeti nyelvből való fordítás elve magától értetődővé váljék a magyar fordításelméletben és gyakorlatban.

---

¹⁵⁸Vö. BATSÁNYI, 1789, 159.

KAZINCZY FERENC: A FORDÍTÁS ZSÁKUTCÁJA

Kazinczy Ferenc – jóllehet nem írt olyan rendszerező értekezést, mint Batsányi János vagy később Toldy Ferenc – rendkívül fontos helyet tölt be a fordításról való gondolkodás magyar történetében. A fordításról vallott nézeteit elsősorban barátaihoz intézett leveleiben, a Dayka- és a Báróczy-életrajzban, a Sallustius-fordítás előszavában, az *Élet és Literatura* 1826-es számában közölt írásában, valamint a *Pályám emlékezete* című önéletrajzi művében fejtette ki. Ami e szétszórta megjegyzések összegyűjtése, rendszerezése során mindenekelőtt szembetűnik, az az, hogy Kazinczy a fordítási tevékenységet szinte sohasem önmagában és önmagáért vizsgálja – talán élete utolsó évtizedét leszámítva –, hanem mint az irodalmi nyelv és stílus fejlesztésnek leghatékonyabb eszközét. Éppen ezért e nézetek ismertetése során időnként éppúgy elkerülhetetlen a nyelvújítás tágabb összefüggéseinek, mint Kazinczy nyelv- és irodalomszemlélete bizonyos kérdéseinek érintése, de ezt csak annyiban kívánom tenni, amennyiben azok szorosabb tárgyunktól elválaszthatatlanok.¹⁵⁹ Nem tekintem feladatommak továbbá azt sem, hogy részletesen elemezzem és értékeljem Kazinczy fordítói pályáját, kizárólag a fordítási tevékenységre vonatkozó elvi–elméleti állásfoglalásait, illetve a különböző fordítói módszerekkel kapcsolatos kijelentéseit kívánom bemutatni.¹⁶⁰

A szakirodalom hagyományosan két pályaszakaszt különböztet meg Kazinczy működésében: a fogsága előtti és a hat és fél éves raboskodás utáni időszakot.¹⁶¹ Ezt a

¹⁵⁹Kazinczy nyelv-és irodalomszemléletének alaposabb megismerésében nagy segítségemre volt Csetri Lajos nagyívű értekezése, mely mélyreható részletességgel mutatja be Kazinczy nézeteinek változását, feltárva ennek okait és bemutatva következményeit. CSETRI, 1990.

¹⁶⁰Fordítói pályájának bemutatását, egyes fordításainak vázlatosabb-bővebb értékelését megtaláljuk pl.: BAYER József, *Kazinczy Hamlet fordítása*, Budapesti Szemle, 58. (1889), 125-141.; BAYER József, *Kazinczy és Molière-fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1896, 257-272.; CZEIZEL János, *Kazinczy Ferenc élete és működése*, Bp., 1930.; HEINRICH Gusztáv, *Osszián hazánkban*, BpSz., 108, (1901), 54-468.; RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772-1831*, Bp., 1883.; VÁCZY János, *Egy fejezet a nyelvújítás történetéből*, BpSz., 118, (1904), 40-69.; VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc*, Bp., 1909.; VÁCZY János, *Kazinczy 1790-1794-ig kiadott fordításai*, ItK, 1914, 1-19.; WESSELY Ödön, *Kazinczy Gessner fordítása*, Egyetemes Philológiai Közöny, 1891, 817-840.; Fordítói nézeteivel is foglalkozik (elsősorban a nyelvújításban játszott szerepük szempontjából): SIMAI Ödön, *Kazinczy nyelvújítása*, Magyar Nyelv, 1909—1917-ig, folytatásokban.

THIENEMANN Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*, EPhk, 1914, 78-138; SZAUDER József bevezetése KAZINCZY *Válogatott műveihez.*, Bp., 1960, I, VII-CXXXVII.

¹⁶¹Vö. ezzel kapcsolatban: CSETRI, 1990, 25. Ugyanakkor Csetri Lajos is megjegyzi, hogy a nyelv-művelési koncepció tekintetében kétségtelenül eltérő két korszak több vonatkozásban számos azonosságot is mutat: így például a nyugati kultúrák tisztelete, az elsősorban fordításban realizálódó írói tevékenység, a klasszicista differenciált stílus eszménye és az ebből szervesen következő korrekció-elv.

korszakolást követem én is az alábbiakban, előrebocsátván, hogy a fordítói elvek tekintetében nincs igazán éles ellentét a két korszak között, illetve az elméletben és a gyakorlatban felfedezhető eltérések, sőt ellentmondások nem korszakfüggőek. Kazinczynak, mint tudjuk, igazán volt mire alapoznia elvi kijelentéseit, hiszen csaknem egész életét a fordítási tevékenységnek, illetve a már elkészült átültetési folyamatos tökéletesítésének szentelte: fordításainak kilenc kötetes gyűjteményes kiadása mellett számos hosszabb–rövidebb magyarítása látott napvilágot főként különböző folyóiratokban, s jónéhány munkáját – köztük a szívének legkedvesebb Sallustiust – csak halála után vehette kézbe a publikum.¹⁶²

„Hozzáfogtam fordításához, hogy bennem vérré váljon”

„De akár mi nehéz is légyen a’ fordítás állapotja – írja Révai Miklós *Elegyes versei* fordításokat tartalmazó kötetének előbeszédében –, bizonyos a’ még is, hogy valakik nagyobb tekelletességre törekedtek az írásbann, mind fordításokban kezdték leg először is magokat gyakorlani.”¹⁶³ Révai ezen kijelentése arról tanúskodik, hogy az az ókorban (Cicerónál, Pliniusnál, Quintilianusnál) kialakult szemléletmód, mely a fordítást elsősorban az egyéni stílus tökéletesítését szolgáló eszköznek tekinti, még a XVIII. században is jelen van.¹⁶⁴ Az ifjú Kazinczyt is ez a cél vezérli, amikor hozzálát első igazán komoly fordításához, Gessner *Idylljeinek* magyarra való átültetéséhez: „Hozzáfogtam fordításához, hogy *bennem vérré váljon*; kevés idő múlva örvendezve tapasztaltam, hogy már írásának módját is magamévá kezdettem tenni” – írja Szánthó Jánosnak 1782–ben.¹⁶⁵ Hogy ekkor még mennyire az egyéni önkifejezés fejlesztése, s az abból származó esetleges dicsőség lebegett Kazinczy szeme előtt, azt a Szánthónak írt levél egy másik passzusa is igazolja, amely a kor egy ma már igencsak meghökkentőnek tűnő fordítói szokására utal. Kazinczy még jóval a fordítás befejezése előtt, 1782–ben a

¹⁶²Kazinczy legfontosabb fordításai (első) megjelenésük időrendjében: GESSNER, *Idyllek*, 1788.; *Bácsmegyeinek öszveszedett levelei* (KAYSER, *Adolfs gesammelte briefe* nyomán), 1789.; SHAKESPEARE, *Hamlet* (német fordítás után), 1790.; LEMIERRE, *Lanassa* (német fordítás után), 1793.; HERDER *Paramythionjai*, 1793.; WIELAND, *Sokrates Mainomenosa*, 1793.; GOETHE, *Stella*, 1794.; VEIT WEBER, *A Vak Lantos*, 1794.; MARMONTEL *Szívkepző regéi*, 1808.; LA ROCHEFOUCAULD *Maximái*, 1810.; STERNE, *Yorick levelei és Érzékeny utazások* (franciából), 1815.; GOETHE, *Clavigo, Testvérek*, 1815, *Egmont*, 1816.; OSSIAN *Énekei*, 1815.; LESSING, *Emilia Galotti*, 1830. Csak halála után jelent meg: LESSING, *Miss Sara Sampson* és *Minna von Barnhelm*; MOLIČRE: *Botcsinálta doktor* és *A kénytelen házasság*; SALLUSTIUS *Épen maradt minden munkái*.

¹⁶³RÉVAI Miklós, A’ fordítónak előljáró beszédje. = RÉVAI, 1787, 181-182.

¹⁶⁴Vö. SAJNBÉLY, 2001, 116-117.

¹⁶⁵Szánthó Jánosnak, 1782. júl. 4. KazLev XXII, 11. (saját kiemelés)

Magyar Hírmondóban közzétette, min dolgozik, s úgy érzi, Szánthó előtt ez miatt mentegetőznie kell. „Nem kívántam én egyebet, hanem csak azt, hogy szándékom és nevem tétetessen fel, hogy azon fordításokból való örömet el ne kapja valaki előlem.”¹⁶⁶ Az a félelem indította tehát Kazinczyt a fordítás megkezdésének „kiprédikáltatására”, hogy valaki esetleg tudtán kívül megelőzi, s akkor fáradtságos munkája kárba vész. Korántsem egyedülálló jelenség ez ezekben az évtizedekben: hasonló felhívást, egy-egy fordítás megkezdésére vonatkozó bejelentést gyakran közöltek a folyóiratok.¹⁶⁷ Irodalmi viszonyaink kezdetlegessége miatt még nem alakult ki a szervezett „fordíttatás”: mindenki saját ízlése, beállítottsága alapján választ fordítanivalót, de ha a lelkesedés mégoly fontos mozgatóerő is, senki sem akar csupán az asztalfióknak dolgozni, ezt próbálták elkerülni a korabeli média felhasználásával. Hiszen micsoda bosszúság, amikor a kinnal-keservvel lefordított mű kinyomtatása előtt nem sokkal megjelenik ugyanannak a műnek egy másik fordítása! Kazinczy Siegwart-fordításával járt így: mire a rá jellemző gondos csiszolgatással végzett, megjelent Barczafalvi Szabó Dávid magyarítása, ezért Kazinczy megsemmisítette a sajátját, mivel úgy vélte „minek utána az [= a Barczafalvi-féle Siegwart] egyszer Landerernek sajtója alól kiszállott, és az országot ellepte, az újabb kiadásnak elkeléséhez kevés reménység lehet”.¹⁶⁸ Nem a versenyre kelés, a megmérettetés lehetősége riasztja tehát (ő ettől sosem félt, sőt az ellenkezőjét többször is hangoztatta¹⁶⁹), hanem az esetleges hiábavaló munka miatti aggodalom.

---

¹⁶⁶Uo.

¹⁶⁷Vö. ZSIGMOND, 1939, 518-538. Zsigmond néhány példát is közöl, így például Péczeli József bejelentését a Mindenest Gyűjteményben, miszerint hozzákezd Racine összes művének lefordításához, amennyiben azt más még nem kezdte el. Óvatossága nem is volt hiábavaló, ugyanis Fehér György Pozsonyból sietve adja tudtára, hogy ő bizony már két Racine-darabot lefordított, s örömmel venné, ha Péczeli ezt a munkát átengedné neki, mivel nem szeretne még egyszer úgy járni, mint Voltaire *Brutus*ának fordításával, amelynek már több mint a felével elkészült, amikor kiderült, hogy más megelőzte ebben a munkában.

¹⁶⁸KAZINCZY, *Bácsmegyeinek öszve-szedett levelei. Jelentés.* = KAZINCZY, 1979, I, 110.

¹⁶⁹Döbrenteinek írja például: „... nincs alkalmasb szer kimutatni mi van jól 's mi van rosszul magyarul, mint ha többen fordítanának azon egyet.” Döbrentei Gábornak, 1830. nov. 30. KazLev XXI, 415.

**„A gondos fordítás mind a nyelvnek igen sokat használ, mind az
ízletet sikeresen képzí”**

A fordítás ugyanakkor nem csupán az egyéni stílus fejlesztésének eszköze, hanem a nemzet felemelkedését, a nemzeti nyelv és irodalom gazdagítását szolgálni hivatott tevékenység is: ez a felismerés – fentebb láttuk – a magyar művelődésben is már igen korán jelentkezik, amint azt a fordítás szerepére, feladatára vonatkozó XVI–XVII. századi megnyilatkozások bizonyítják. Kazinczy az imént idézett levélrészletnél néhány évvel később, 1785-ben már maga is erre hivatkozik, s tulajdonképpen élete végéig minden fordításával ezt a célt akarja szolgálni. Amikor Gessnerét elküldi Ráday Gedeonnak, hogy az megítélhesse munkáját és kiszűrhesse az esetleges hibákat, már az a „hazafiúi nemes indulat” vezérelte, hogy „mocsok nélkül fog fordítást olvashatni hazánk”.¹⁷⁰ Ugyanis már ekkor meg van győződve arról, hogy épp „a poézisnek szerencsés hív” fordítására van leginkább szükség abban az időszakban, amikor „nyelvünket csinosítani s gazdagítani még ekkoráig is csak kezdjük”.¹⁷¹ Erre biztat másokat is, így például Gelei Józsefet, akinek *Ifiabbik Robinzon* című fordításáról a *Magyar Museum* 1788/1. számában bírálatot közöl: szigorúan megrója ugyan hibáiért (főként germanizmusai, latinizmusai és a szöveghelyzethez nem illő „populáris alatsony szóllások” miatt), de további fordításokra buzdítja, hogy azzal segítsen a „Hazai Nyelvnek ... el-hagyatott sorsá”-n.¹⁷²

Milyennek látja ekkor, az 1780–as évek közepén a magyar nyelv állapotát, miért van szükség fejlesztésére, „csinosítására”? Büszke nemzeti öntudattal hirdeti, hogy „nyelvünk anyanyelv, pompás, méltóságos, velős, hajló”, sőt bizonyos tekintetben („a modulációra nézve”) még a legzeneibbnek tartott olasszal is versenyre kelhet: nincs is addig baj, amíg eredeti művek írásával kísérletezünk, vagyis amíg „letévén a szolgálai

¹⁷⁰Ráday Gedeonnak, 1785. okt.13. KazLev I, 77.

¹⁷¹*Gessner Idyllek*. Id.b.Ráday Gedeonhoz címzett bevezető. = KAZINCZY,1979, I, 146.

¹⁷²Magyar Museum. 1788, I. negyed, 50-54.

nyügöt, magunknak eresztve írunk”¹⁷³. A fordítás, egy idegen eredeti követésének kényszere szülte kötöttségek döbrentik rá az íróembert a magyar nyelv fogyatékoságaira: ha egy idegen nyelvű irodalmi mű szépségeinek hű visszaadására törekszik, szinte minden sorban elakad. A nyelv készületlenségéből adódó gondokat még tetézi annak a „nyugotiakkal való atyafiatlansága”. Amikor a Gessner–fordítás bevezetőjét írja, még nem is annyira a szókészletet tartja szegényesnek – nyelvünk szűk voltát egyenesen hamis vádnak minősíti –, inkább a „félrőfnyi hosszúságú” szavakat kárhóztatja, melyekből „gyakran szenyvedhetetlen monotonia ered”.

Négy esztendővel később, amikor Kayser német író Werther–utánzatából készült fordítása, a *Bácsmegyey* elé szánt *Jelentését* írja, már kíméletlenebbül fogalmaz: nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségét, s következőképpen szűk voltát emlegeti. A rengeteget és sokfélét fordító Kazinczy mindenki másnál jobban látta, hogy a fordítási tevékenység mintegy nagyító tükörként funkcionál, melyben erőteljesen rajzolódnak ki a nyelv kifejezőkészségének hiányosságai. Ugyanakkor azt is hamar felismeri, hogy a fordítás különösen alkalmas módszer ezek megszüntetésére, hiszen a fordító munkája során valósággal rákényszerül arra, hogy új kifejezőeszközöket kutasson fel és munkáljon ki. Fordítás és nyelvfejlődés tehát kölcsönösen, körforgásszerűen hatnak egymásra: a hiányosságok kiküszöbölésére irányuló, minél tökéletesebb fordításra való törekvés gazdagítja a nyelvet, s az imígyen tökéletesített nyelv egyre hívebb fordítások készítését teszi lehetővé, amelyek még tovább gazdagítják a nyelvet, s így tovább.

„Én fordításimban egyedül artistának kívánok lenni”

A nyelv fogyatékoságainak kiküszöbölésére Kazinczy szerint tehát a leghatékonyabb eszköz nem más, mint maga a fordítás. Persze nem akármilyen magyarítás szolgálja ezt a nemes ügyet, csakis a *jó* fordítás. Vajon melyek számára a jó fordítás kritériumai?

A Gessner–fordításhoz írt bevezetőjében elmondja, azért szánta rá magát a kezdetben saját gyögyörködésére és erejének próbálgatására elkezdett munka kiadására, mert bosszantotta a sok dilettáns próbálkozás, amelynek eredménye a számtalan „erőltetett, homályos és ízetlen” magyarítás, amelyekben az „eredeti tisztaság

---

¹⁷³Gessner *Idyllek*. = KAZINCZY, 1979, I, 146-147.

érthetetlen csevegéssé, a precízió hosszas hideg periphrasissá változik”.¹⁷⁴ A gyakran alkalmazott körülírások felhígítják az eredeti szöveget, így annak elvész energiája, elsikkadnak stiláris jellegzetességei, a fordítás „víz-ízű” lesz. Ő viszont már kezdettől fogva pontosan ezeknek az egy–egy íróra jellemző stilisztikai sajátosságoknak a megőrzésére, hű tolmácsolására törekszik elsősorban, ezt tekinti legfontosabb fordítói feladatának, amint azt egy képzőművészeti hasonlattal élve határozottan ki is mondja a *Bácsmegey* előszavában: „...én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is, egyedül artistának kívánok lenni; aki a táblán nem a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét s tüzeit nézi”.¹⁷⁵

Péczei Young–fordítását éppen azért bírálja meg a *Magyar Museum*ban, mert annak hosszas parafrázisaiban rá sem lehet ismerni a szerző eredeti stílusára. Szerinte Péczei nem esett volna ebbe a hibába, ha „azt követte volna, a’mit Museumunk’ első negyedének 10dik és 11dik oldalán BATSÁNYI társunk tanácsolt”¹⁷⁶. Vagyis Péczeit Batsányinak a szoros fordítás mellett lándzsát törő fordításelméleti tanulmányához utasítja, annak is azon bekezdéseire, amelyekben Batsányi kifejti, milyen alapvető feltételeknek kell ahhoz teljesülni, hogy a fordítás az „eredeti írás hív és igaz mássa” legyen: a fordítónak sem hozzátennie nem szabad semmit az eredetihez, sem abból elvennie, mint ahogy az eredeti szöveg szépítéséhez, javíthatásához sincs joga. Kazinczynak ebből a gesztusából, ha közvetve is, de egyértelműen kiderül, hogy egyetértett Batsányinak a szoros fordítást szorgalmazó nézeteivel¹⁷⁷, amint azt a bíráló megjegyzés folytatása is bizonyítja: „Tagadhatatlan ugyan az, hogy az így [azaz a Péczei–féle módon készült fordítással] sokkal többen fogják Youngot érteni, mintha szorosan az Ánglus szerint lett volna fordítva: de annak, a’ki a’ Hazai Nyelv’ elővitelére törekedik, nem annyira azt kell óhajtani, hogy még a’ tanulatlanok által is megértettessék, mint azt, hogy azoknak, a’kiknek számok igen is kevés, javallását megnyerhesse.”¹⁷⁸ Ez az idézet két szempontból is nagyon fontos helyet tölt be Kazinczy fordításra vonatkozó kijelentései között: egyrészt, mert – legalábbis elvben – nyíltan a szoros fordítás mellett teszi le voksát, másrészt, mert már itt számot vet azzal, hogy a szoros fordítás nem nyeri, nem nyerheti meg a szélesebb közönség tetszését, mivel sokak számára érthetetlennek, s így befogadhatatlannak bizonyul. Meggyőződése azonban, hogy annak, aki a nyelv fejlesztését tartja szem előtt, ezzel nem szabad törődnie, elég, ha a műveltek maroknyi csapatának elismerésére pályázik. Itt már a

¹⁷⁴Uo., 147.

¹⁷⁵Uo., 108.

¹⁷⁶Magyar Museum, 1789, 2. negyed, 100.

¹⁷⁷Tudomásom szerint ez Kazinczy egyetlen reakciója a Batsányi által kifejtett fordításelméleti elvekre.

¹⁷⁸Uo., 100-101.

Debreceni Grammatika nyelv- és ízlésszemléletével hadakozó, a „vulgas” véleményét semmibe vevő majdani Kazinczy szólal meg, aki fogsága után többször hangoztatja, hogy nem a szokást tartja kánonnak¹⁷⁹, nem arra törekszik, hogy írását a „gubások”¹⁸⁰ is megértsék, hanem azt nézi, milyenné kell válnia a nyelvnek, hogy minden gondolat, érzés, hangulat kifejezésére alkalmas legyen. Saját Young-fordítása közlésekor Kazinczyt ugyanaz az a szándék vezérli, mint az elméleti írását egy évvel korábban közreadó Batsányit: ahogy Batsányi a fordítás alapvető szabályainak bemutatásával, Kazinczy ezen szabályoknak – szerinte – eleget tevő fordításából készült szemelvényvel kíván irányt mutatni a gyakorló fordítóknak, amely mellett a Péczeli-féle változathoz is közöl egy részletet, hogy bárki összevethesse a két fordítást, s megítélhesse a különbségeket.

Ezzel kapcsolatban még egy – Batsányi kapcsán már érintett – dologra érdemes kitérni: Kazinczy szorosan az angol eredetit követő fordítást kér számon Péczelin, s úgymond erre ad mintát saját verziójának közlésével. Felettébb elgondolkodtató azonban, hogy erre ő miként volt képes, ugyanis angolul nem is tudott.¹⁸¹ A maga „szoros” fordítását tehát közvetítő nyelvből készíti, s ebben ő éppúgy semmi kivetnivalót nem talál, ahogy Batsányi, vagy más kortársai sem. Péczeli, aki maga is franciából fordította Young-ot, a Mindenes Gyűjteményben például így próbál kedvet ébreszteni Richardson regényeinek magyar fordításához: „Ha valaki az Ánglus nyelvet nem érti, bátran által teheti a Frantzia fordítás után...”¹⁸² Kazinczy a későbbiekben is többször fordít közvetítő nyelvből: Shakespeare-t és Ossziánt németből, Sterne-t franciából magyarítja, jóllehet fogsága utáni korszakaszában már több olyan pályatársa is akadt, aki eljárását helytelenítette, és ezt szemére is vetette.¹⁸³ Meglehetősen paradox helyzet áll ezzel elő: ő, aki a legmesszebbmenőkig hangsúlyozza a stílushűség követelményét, olykor nem is ismeri, nem is ismerheti a eredeti mű stílusát, csak annak más nyelvű fordítását.

¹⁷⁹Vö. Aranka Görgynek, 1810. júl 1. KazLev VIII, 3.

¹⁸⁰Kölcsey Ferencnek, 1808. jún 13. KazLev V, 561.

¹⁸¹Például azt írja Dessewffynek: „Most jambokban fordítom Hamletet, a Schlegel igen hív fordításából, minthogy én angolul semmit sem értek, s a Schlegel fordítása felől azt tartják, hogy az tükörképe a Shakespearenak.” 1814. máj. 1. KazLev XI, Vagy másutt: „Most Yóriknak érzékeny utazásait fordítom, előttem lévén a'német, franczia és angol textus. Ángolul nem olvasok, de sokszor belétekintek, 's divinálom az értelmet.” Helmezy Mihálynak, 1813. aug. 18. KazLev XI, 29.

¹⁸²Idézi ZSIGMOND, 1939, 523.

¹⁸³Kölcsey például ezt írja Sterne, *Yorick és Eliza levelei* fordítása kapcsán: „De Yorick sokat veszteni fogott azzal, hogy Francziából jött-áttal.” KazLev XV, 246. Döbrentei, aki később maga is lefordította Sterne műveit, méghozzá angolból, ezt a megjegyzést fűzi a Kazinczy-féle változatokhoz: „A' különös, tulajdon genialitasu Anglus Sterne' Érzékeny utazásait, 's Levelezéseit Elizával, e' Hazában magyarul is megismertetni, helyes választás volt, bár a fordítás az eredeti Anglus textből eshetett volna...” (*Sterne Lőrincz élete*, Erdélyi Múzeum, 7, 1817.) Idézi Hartvig Gabriella a Sterne-fordítás körüli bonyodalmakat részletesen elemző cikkében: HARTVIG, 1998, 967.

Kazinczy fogsága előtt tehát az eredeti szerző stílusjegyeinek visszaadását tekinti a fordítói hűség alapkövetelményének, ha erre vonatkozó megjegyzései meglehetősen általános szinten mozognak is: megőrizni az eredeti tüzet, energiáját stb. A stiláris ekvivalencia megteremtése érdekében fordításai során nemegyszer az erőltetettnek tűnő fordulatokról sem hajlandó lemondani. Így például, amikor a Klopstock *Messiásából* fordított énekeket elküldi Arankának, hogy kikérje róluk a véleményét, előrebocsátja: „Tsak arra ne kérj, hogy az erőltetett expressióktól el-álljak. El-veszteném egészen a' Klopstock energiáját.”¹⁸⁴ Ebben a megjegyzésben csirájában már benne rejlik az a későbbi álláspontja, amelyet Ercsey Dánielhez írt levelében majd így fogalmaz meg: „Ítéletem szerint annál jobb a fordítás, minél hívebb, ha az olykor egy kevés erőszak” – azaz szokatlan szerkezetek, idegen szólások bevezetése nélkül – „nem eshetik is meg”.¹⁸⁵ Lelkes hangú tanúvallomásaiból tudjuk, milyen rendkívüli hatást gyakorolt rá ebben a tekintetben Báróczy Sándor a maga fordításaival: a csodálattól „fel–felsikoltott”, amikor tizennyolc évesen Marmontel *Regéit* az ő tolmácsolásában olvasta, s már akkor elhatározta, hogy minden erejével az „ő koszorúja” után fog törekedni.¹⁸⁶ A Gessner–fordítás bevezetőjében Báróczy dicső példáját említi mint fordításra motiváló okot, a *Bácsmegyeyt* pedig egyenesen Báróczy tisztelőinek ajánlja, szenvedélyes rajongással ecsetelve eszményképe ösztönző hatását: „Maglehet, hogy én Mármontelnek elhevítése nélkül nem nyúltam volna tollhoz. Hogy írtam és írok tehát [...] a BÁRÓCZY míve. Boldog, aki BÁRÓCZYval – a selypítő – franciává vált BÁRÓCZYval – futni mer! Nékem nyomdokait csókolni, ÓTET távolról követni – közhelyen Barátomnak nevezni – ez értt tárgy! – nyert dicsőség!”¹⁸⁷ Báróczyban legfőképpen azt csodálta, hogy képes volt az eredeti szerző stílusához olyannyira idomulni, hogy szinte ő maga is franciává vált. Irodalmunkban Báróczy volt az első olyan fordító, aki az eredeti mű hű követése érdekében tudatosan vállalja az idegenszerű – többnyire egy–egy gallicizmus tükörfordításából származó –, de szépnek ítélt szerkezetek, fordulatok alkalmazását.¹⁸⁸ Az *Erkölcsei mesék* Előljáró beszédében így mentegeti eljárását: „Tudom, sokak tanáltatnak, kik erőltetett fordításnak fogják mondani írásomat: de bátorkodom bizonyosságul idézni azokat, kik franciául is olvasták, ha lehetett–é ezt a nyelvnek szűk voltára nézve másként magyarra fordítani?”¹⁸⁹ Fordítói tevékenysége során tehát Báróczy is szembesül azzal a ténnyel, hogy a magyar

¹⁸⁴ Aranka Györgynek, 1789. júl 10. KazLev I, 398.

¹⁸⁵ Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. KazLev XVI, 384.

¹⁸⁶ KAZINCZY, *Pályám emlékezete*. = KAZINCZY, 1979, I, 238-239.

¹⁸⁷ KAZINCZY, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. A Báróczy tisztelőinek*. = KAZINCZY, 1979, I, 107.

¹⁸⁸ Vö. GYAPAY, 1998, 39-40.

¹⁸⁹ *Erkölcsei mesék*, mellyeket frantziából fordított BÁRÓCZY Sándor magyar nemes testőrző, Előljáró beszéd.=LÖKÖS,1982,12.

nyelv nem elég árnyalt, nem elég hajlékony, s ezen úgy próbál segíteni, hogy lefordítja az eredeti idiotizmusait, amitől fordítása az olvasók többsége számára erőltetettnek hat. La Calprenčde *Kassandra* című regényének fordításához fűzött utószóban (*A fordítónak szavai*) elismeri, hogy a szólás mestersége, azaz a szintaxis ellen sokszor vétett, ám szövege az ékesen szólás (retorika) elvei szerint készült. Újításainak védelmében a görögök és a latinok példájára hivatkozik: „Ha a görögök újítást nem hoztak volna be, soha annyira nem vitték volna tudományokat és az ékesszólásban úgy el nem híresedtek volna. A deákok nem szégyenlették a görögöktől kölcsönzött móddal ékesíteni nyelvöket. A francziák még mai napig is a görögből és deákból szedik a gyöngyöket, melyekkel nyelvöket gazdagítják s ékesebbé teszik írásokat; miért ne követhetnők hát mi is nyomdokukat s ne újítanánk nyelvünkön; a mint hogy valósággal újítottunk is, mert csak kétszáz esztendővel azelőtt nem volt nyelvünknek az az ékessége, mely most van; sőt gyanakszom, ha vajon Scythiából, Attilával és azután a hét kapitányokkal kijött eleink megérthetnének-e bennünket akadály nélkül.”¹⁹⁰ Ugyanazzal az érveléssel találkozunk itt, mint amilyennel majd Kazinczy is sokszor él fogsága utáni időszakában. Az ifjú Kazinczyt tehát a „szép új stílus”, a „ritmikus és szépen elrendezett mondatszövés”, „no meg a franciás idegenszerűség”¹⁹¹ ragadta meg leginkább Báróczy fordításmódjában, és voltaképpen pályája során mindvégig példaképének tekintti abban a törekvésében, hogy „a magyar nyelv nehézkessége miatt hosszadalmas, az eredeti szövegnek általában többszörösére elnyúló magyar szöveget az eredeti stilisztikai feszességéhez, rövidségéhez szabja, sőt az eredeti gallicizmusainak tükörfordításával idegenszerű szólásokat is behozzon nyelvünkbe, új idiotizmusokat kényszerítve rá”¹⁹².

„Nékem semmi fordításod nem tetszik” (Kazinczy vitája Földi Jánossal)

Felmerül a kérdés, hogy a legfőképpen a stiláris hűség követelményét, s ennek megteremtésére irányuló saját törekvését hangoztató Kazinczy vajon miként vélekedett a verses formában írt művek eredeti versformájának visszaadásáról? Tudós barátjával, Földi Jánossal folytatott levelezésének jó része Anakreón fordítása kapcsán éppen a versformák átültetésének kérdése körül forog. Sajnos a levélváltásból szinte kizárólag

¹⁹⁰Idézi HALÁSZ, 1883, 397.

¹⁹¹SZAUER József, Bevezetés = KAZINCZY, 1960, I, XXI.

¹⁹²CSETRI, 1974, 249. Báróczy La Calprenčde és Marmontel fordításait elemzi VÖRÖS, 1987. 163-182.

Földi Kazinczynak írt levelei maradtak fenn, így csupán Földi reagálásaiból következtethetünk Kazinczy megjegyzéseire. Földi leveleiben többször kitér fordítói elveire: először csak azért, hogy ismertesse azokat Kazinczyval, később pedig már vitatkozva vele, barátja fordítói gyakorlatával szembeállítva a sajátját.

Földi voltaképpen Kazinczy hatására kezdi fordítani Anakreónt, s amint elkészül néhány énekkel, elküldi neki, hogy kikérje róluk véleményét. Levelében részletesen tájékoztatja barátját, milyen stratégia vezérelte fordítását: „Én Anakreont szoroson fordítottam, ugyan annyi számú és olyan versekbe, mint van Görögül. De azonban úgy igyekeztem, hogy az Auctor értelme szép folyó és értelmes Magyarsággal, sőt majd azon szókkal meg légyen.”¹⁹³ Földi tehát a formai és a tartalmi hűség terén egyaránt rendkívül szigorú mércét állít fel magának. Az eredeti versformát a lehető legpontosabban akarja követni, annál is inkább, mivel úgy véli, a magyar nyelv alkalmas mindennemű görög és latin mérték visszaadására, ellentétben például a némettel, amely természeténél fogva különféle módosításokra kényszerül. Ugyanakkor a tartalmi hűségnek is a legmesszebbmenőkig eleget próbál tenni, arra törekedvén, hogy – amennyiben csak lehet – az eredetiben előforduló szavak magyar megfelelőit alkalmazza az adott helyen, s mindezt úgy, hogy közben a magyarosság se szenvedjen csorbát.

Kazinczy jónak ítéli ugyan Földi mutatványként megküldött fordításait, ám szerinte a fordított versek, sokkal hosszabbak, mint az Anakreónéi, s úgy véli, Földi túlságosan gyakran él anapestusokkal. A kritika felháborítja Földit: nyomatékosan kijelenti, hogy fél verslábnyi nem sok, ő bizony annyit sem vett el vagy toldott hozzá az énekekehez, így azok éppen olyan hosszúak, mint Anakreónnál; ami pedig az anapestusokat illeti, nos, azokkal maga a szerző is többször élt verseiben. Olyannyira megsértődött Kazinczy igaztalannak és megalapozatlannak érzett bírálatán, hogy azzal fenyegetőzik, nem fordít többé Anakreónt, hiszen a magyarok úgyszemint tudják értékelni az ilyen szoros fordítást.¹⁹⁴ Válaszában Kazinczy részletesen kifejti a fordítás helyes módjáról alkotott véleményét, azonban erről is csak Földi soron következő levelének megjegyzéseiből értesülünk. Az a tény, hogy Kazinczynak ez a levele (a Földi Jánoshoz írottak zömével egyetemben) elveszett vagy kallódik annál is inkább sajnálatos, mivel ha a levél meglenne, nagy valószínűséggel ez volna Kazinczy első pályaszakaszából a legátfogóbb és legterjedelmesebb fordításelméleti vonatkozású dokumentum. Az mindenesetre sejthető, hogy Kazinczy még Földinél is szigorúbb kívánalmakat sorakoztatott fel, a Földi által felsorolt elveket minden bizonnyal megtoldotta a maga

¹⁹³Földi János Kazinczynak, 1791. febr. 5. KazLev II, 156.

¹⁹⁴Földi János Kazinczynak, 1791. márc. 9. KazLev II, 170-171.

stílushűségre vonatkozó nézeteivel, rámutatva Anakreónnak azokra a stiláris sajátságaira, amelyeket a fordítónak feltétlenül szem előtt kell tartania, ha hű kíván maradni a költő szelleméhez. Földi elismeri, hogy Anakreón valóban úgy volna a leghelyesebben fordítva, ahogyan azt Kazinczy leírja, ám kétli, hogy bárki képes volna ilyen tökéletes fordításra, az „Anacreoni indoles” ennyire pontos tükrözésére, jóllehet ő maga is mindent megtesz annak érdekében, hogy ezt megközelítse. Ebben a levelében szögezi le Földi azt a többször idézett véleményét, miszerint ő csak kétféle fordítást ismer „a’ szóról szóra való igen szoros fordítást, és a’ szabad porászu fordítást”¹⁹⁵, s bár az első jóval nehezebb, különösen verses művek esetében, ő csakis ezt a fordítási módot hajlandó művelni, addig amíg azt „a’ dolognak jó kitétele, helyes értelme, és a’ nyelveknek különböző tulajdonságai” lehetővé teszik. Ha ezek a szoros fordítás következtében sérülni látszanak, akkor a fordító változtatni kényszerül, eleget téve a „*Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres*” sokat hangoztatott horatiusi elvének. A versfordításban a nehézségeket még fokozza, hogy a különböző nyelvekben a szavak hossza nem azonos, a fordító ezért gyakran kénytelen az eredetiben szereplő nyelvi elemeket mással felcserélni, különösen rövid verssorok esetében. Ezzel a problémával Anakreón fordítása során ő maga is sokszor szembesült „az ő igen apró versei miatt”. A továbbiakban két oldalon keresztül elemzi az Anakreón-fordítás Kazinczy által megbírált helyeit (ebből sejthetjük – bár erre Földi maga is utal –, hogy Kazinczy levele igen részletes lehetett) hol védelmébe véve saját megoldását, hol Kazinczy kritikája nyomán módosítva a korábbi változatot (igaz, többnyire olyan felhanggal, hogy „ha már ennyire erősködsz, akkor tessék, tudom én másképpen is!”). A levélnek ez a része is rendkívül tanulságos, tudomásunk szerint ebben a korban egyedülálló abból a szempontból, hogy egy fordító műhelygondjaiba nyújt betekintést. Hogy milyen tudós aprólékosság jellemezte Földit, szemléletesen bizonyítja levelének az a passzusa, amelyben Kazinczyt – annak saját kérésére – az Anakreónnál fellelhető sorképletekről tájékoztatja, hat pontba szedve vizsgálódásai eredményét. Ezzel kapcsolatban aztán felteszi a kérdést, miként kell a rendkívül változatos versformákkal élő Anakreónt – formai szempontból – helyesen fordítani? „Ugy e, hogy mindenkor tsak a’ leg eggyűgyűbb és közönségesebb, vagy esmeretesebb Anacreoni formákkal éljünk? ... és kerüljük szorgalmasan az anapaestusokat, a’ mint Te [Kazinczy] kívánod? Vagy szabad ennyi féle exorbitáló Verseket írni az Auctor szerént? ha nem szabad: kérdés: Mit kell tsinálni az Anakreon hosszabb sorjaival, a’ hol néha két anapaestus is van egy versben?”¹⁹⁶ Földi tehát a versforma legapróbb sajátosságaiig lehatol, s Kazinczyhoz

¹⁹⁵Földi János Kazinczynak, 1791. május 20. KazLev II, 192.

¹⁹⁶Uo. 197.

intézett kérdéssorát nem költői kérdésnek szánja, hanem tényleg tudni akarja, milyen, a fordítói gyakorlatban követendő elveket javasol barátja. Ő maga ismételtelen kijelenti, hogy „valahol hozzá lehet alkalmaztatni, még a’ versformát is szorosan hozzá alkalmaztatnánk” az eredetihez; s ha ez teljesen nem lehetséges, legalább az anapeszthusokkal az Anacreon által alkalmazott mód szerint kell élni. Addig hozzá sem akar fogni az anapesztust is tartalmazó versek fordításához, amíg Kazinczy nem nyilatkozik ebben a kérdésben. Ő viszont nem igazán siet a felelettel, Földi még három levélen keresztül sürgeti, míg végre – majd’ két év elteltével – megkapja Kazinczytól a választ: saját, Anacreónból fordított verseit. Hogy emellett kifejtő választ is adott-e a Földi által megfogalmazott kérdésekre, nem tudjuk, mivel azonban Földi levelében nem találunk erre utaló megjegyzést, úgy gondoljuk, nem. Most Földin a sor, hogy késlekedjen a válaszelevéllel. Azzal mentegetőzik, hogy nem volt alkalma az írásra, ám valószínűbb, hogy csak halogatta a kellemetlen feladatot: „De nem hiszed el Barátom, melly kelletlen, kéntelen és unalmas kötelességre szorítasz engemet, ezen ítéletemnek kiadásával!”¹⁹⁷

Miért óztkodott ennyire Földi a véleménynyilvánítástól? Mert rájött, hogy bár Kazinczy a szoros fordítás elvi alapján áll, legalábbis ezt hangoztatja, gyakorlatában korántsem tesz eleget a szoros fordítás – Földi szemében alapvető – kritériumainak: „A’ Te Anacreonból fordított Darabjaidat két néző pontból lehet nézni, és a’ szerént ítélni. Egyik a’ mellyből Te nézed, a’ szabad Spiritusú fordítás, nem a’ mint azokat Görögül írta Anacreon, (...) hanem úgy, a’ mint egy Franczia Poéta fordítaná azokat magyarra, ha magyarul tudna. Másik néző pont az Anacreonnal meg egyező igaz Anacreoni fordítás. Mellyik jobb?–olyan kérdés, a’ mellyben velem, a’ mint kitanultam soha meg nem fogsz egyezni. –Melly kényes ízlésű vagyok én a’ fordításokban, már sokszor tapasztaltad. (...) –A’ Tiedről e’ szerént mit ítélek? Azt, hogy a’ Te nézőpontodból igen jó: az enyimből – megengedj, ha ki mondom; nékem semmi fordításod nem tetszik, és ha tsak ilyenek a’ fordítások, nem érdemlik meg ezek az édes bolondságok, hogy olly sok álmatlan órába kerüljenek.”¹⁹⁸

Földi tehát köntörfalazás nélkül rossznak minősíti Kazinczy fordításait¹⁹⁹, azt a „franciás” – az eredeti szöveget szabadon kezelő, a fordító ízlése szerint tetszőlegesen átszabó, parafrazáló – fordítói gyakorlatot tulajdonítva neki, amely miatt Kazinczy néhány éve Péczelit dorgálta, s amelyet később, fogsága után is mindig a rossz, a számára elfogadhatatlan fordítási módként emleget. Elvileg tehát Kazinczy is, Földi is a

¹⁹⁷Földi János Kazinczynak, 1793. aug. 12. KazLev II, 304.

¹⁹⁸Uo. 304-305.

¹⁹⁹VÁCZY János szerint „nem ismerünk ez időből senkit, a ki oly leplezetlenül szembe mert volna szállni Kazinczyval, mint Földi” (KazLev II, XI.).

szoros fordítás mellett száll síkra, mégsem fogadják el egymás gyakorlatát. Az ellentmondás a fordítói hűség, a szoros fordítás eltérő értelmezésében rejlik. Más ekvivalencia-hierarchiát állít fel Kazinczy és mást Földi. Míg Kazinczy szemében a stiláris ekvivalencia jóval fontosabb, mint a formai, Földinél éppen ellenkező a sorrend: számára a tartalom visszadásán túl a fordítói hűséget elsősorban a formának a legapróbb jegyekre is kiterjedő pontos visszadása jelenti. Nyelvészeti képzettségének köszönhetően azzal is tisztában van, hogy a fordító olykor megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, s ő ezért nem csupán a magyar nyelv fejletlenségét hibáztatja, hanem általános nyelvészeti nézőpontból fogalmaz: „Mindenik fordításban, akár szoros, akár szabad legyen az, esik gyakorta olyan, melly az originált ki nem üti, és ez természeti és elkerülhetetlen dolog akármely nyelvben, mivel tudva vagyon, hogy a' Nyelvek egymás között annyira különböznek, hogy egyiknek ékessége, lelke és tulajdon szóllási más Nyelvekre éppen fordíthatatlanok.”²⁰⁰ Kazinczynál viszont soha nem merül fel a fordíthatatlanság kérdése, számára egy-egy szöveg magyarra való átültetésekor felmerülő nehézségek csakis a nyelv – nyelvfejlesztéssel kiküszöbölhető – fogyatkozásaiból erednek.

„Meg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak”

A szoros - legalábbis tartalmi és stiláris vonatkozásban szoros - fordítás követelményének és ennek megvalósíthatóságának hirdetése mellett, melyek alapján a nyelvek univerzális egységében hívő racionalista nyelvszemlélet képviselőjének tűnik, ugyanakkor más fordítói szemléletre jellemző kijelentések is előfordulnak Kazinczynál a fogság előtti időszakban. Az *Orpheus* első kötetében, a Gróf Pálffy Károly főkancellár Péczeli Józsefhez franciául írt gratuláló levelének magyar fordítását kísérő jegyzetében például ezt olvashatjuk: „Hogy ez a' fordítás az eredetitől igen sokban különbözik, azt látja minden, a' ki a' frantzot tsak valamennyire is érti. Ugy igyekeztem ezt le fordítani a' mint gondoltam, hogy maga irta vólna Nemzetünknek ELSŐJE, ha Magyarúl irt vólna; mert az én szememben az a' helyyes, okos és igaz fordítás.”²⁰¹ Szinte szórul-szóra ugyanígy fogalmaz Batsányi Osszián-fordítása kapcsán egy Kazinczynak írt 1802-es levelében: „Én úgy akarnám Ossziánt fordítani, amint talán énekel vala, ha magyar volt,

²⁰⁰Földi János Kazinczynak, 1791. máj. 20. KazLev II, 192.

²⁰¹*Orpheus*, 1790. I. 13. valamint: *Első folyóirataink: Orpheus*, s.a.r. DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2001. 11.

s most élt volna (a' nyelvnek mostani állapotjához képest szólván)."²⁰² A fordításban követendő módszer efajta megközelítése, láttuk, a XVII. században jelent meg a francia „szép hűtleneknél”, akik mindent elkövettek annak érdekében, hogy a fordításon semmiféle idegenszerűség ne érződjék. Annak érdekében, hogy minél kisebbre csökkentsék a célnyelvi kultúrát a forrásnyelvitől elválasztó szakadékot, még attól sem riadnak vissza, hogy a célnyelvi olvasó számára esetleg idegenül ható vagy nehezen érthető elemeket eltávolítsák és/vagy mással, a hasonló hatást nagyobb sikerrel képviselő, fülének ismerősebben csengő elemekkel helyettesítsék. A végcél az, hogy a fordítás eredeti műként simuljon bele az anyanyelvi irodalomba. Ráday Gedeon, akihez Kazinczy megbírálas végett elküldte Gessnerét, épp ilyen alapállásból dicséri a fordítást: „... még felette kevés fordításaink vannak, a' mellyeket ehhez hasonlíthatnék. Ugyan is sok helyeken fordításnak sem vélné az Olvasó, hanem eredeti munkának tarthatná.”²⁰³ Ezt a célkitűzést fogalmazza meg maga Kazinczy is egy 1793-ban írt levelében: „Meg akarom érdemleni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak.”²⁰⁴ 1789-es, *Magyar Museum*-beli kijelentéséből - ahol Péczelinek éppen „franciás” fordítói stílusát bírálja - világosan látszik, Kazinczy tisztában volt vele, hogy a szorosan az eredeti szerint készült fordítások, a maguk szokatlan vagy akár erőltetett fordulataival nem nyerhetik meg az átlagolvasók tetszését, tehát minden bizonnyal nem az ilyen módon készült átültetésektől várja, hogy a közönség eredetiként olvassa azokat. A szélesebb közönség ízlésére, befogadási horizontjára tekintettel lévő fordítások esetében tehát Kazinczy is másfajta fordítói stratégiával él.

Ilyen az a XVIII. században igen nagy népszerűségnek örvendő - ma már mosolygásra készítő - fordítói eljárás, amelyet a modern fordításelmélet *pragmatikai adaptáció*ként emleget. Ez a fordítási mód, amelynek hazánkban egyik első képviselője Bornemisza Péter volt²⁰⁵, Kazinczy fordítói gyakorlatában tulajdonképpen kivételnek, mondhatni kakuktktojásnak számít, hiszen csak a *Bácsmegyey* magyarítása során folyamodott hozzá (leszámítva a megsemmisített Siegwart-fordítást, ahol saját bevallása szerint szintén ezt alkalmazta). Az eljárás lényegét és indítékát a fordítás elé írt *Jelentés*ben így mutatja be: „... a történetet hazánk vidékeire szállítottam, s személyeimnek magyar hangzású neveket adok. (...) Ki nem hallja inkább a Bácsmegyey és Surányi Mancsi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot,

²⁰² Batsányi János Kazinczynak, 1802. jún 16. KazLev XXIII, 52.

²⁰³ Ráday Gedeon Kazinczynak, 1786. jan. 3. KazLev I, 86.

²⁰⁴ Dessewffy Józsefnek, 1793. júl 25. KazLev II, 296.

²⁰⁵ Vö. 26.o.

Wilhelminét említenék?”²⁰⁶ Vagyis azon igyekezetében, hogy megfeleljen az olvasóközönség feltételezett elvárásainak, még a mű valóságanyagát is lefordítja valami ismerősre, megszokottra. „Én ezt lefordítottam, 's Magyarra tettem” – írja találóan Ráday Gedeonnak.²⁰⁷ Törekvése nem is maradt eredménytelen: a levélregény a publikum „csemegéje” lett, s amikor a *Pályám emlékezete* című önéletrajzi írásában visszatekint erre a munkájára, a siker okát elsősorban ő is az alkalmazott fordítói eljárásban látja: „A Bácsmegyei szerencsáját az csinálhatá, hogy a történetet nem hagytam meg anyaföldén, hanem honunkba plántáltam által, s az olvasó így melegebben és közelebről érezheté magát megilletve.”²⁰⁸ Ez a fordítást a célnyelvi olvasóközönség befogadó mechanizmusához igazító („cibliste”) fordítói szemlélet és gyakorlat, mint említettük, még fogsága előtti korszakában is kivételesnek tekinthető, fogsága utáni („sourcier”) álláspontjával pedig – amely a forrásnyelvi szöveget tartja elsősorban szem előtt – homlokegyenest ellenkezik. Ám még itt a *Bácsmegyeyben* is tulajdonképpen kompenzációnak szánja, amellyel az olvasót azon bosszúságért kívánja kárpótolni, amelyet a fordítás során alkalmazott másik módszere, nevezetesen az idegen szavaknak a magyar szövegben való nagyarányú megtartása válthat ki.

„Széltében élek mindaddig az idegen szókkal”

Az idegen szavak megőrzésének vagy valamilyen módon való helyettesítésének a problémája nem a *Bácsmegyeyben* foglalkoztatja először Kazinczyt: már a Gessner-fordítás kapcsán is kifejti erről a véleményét. Mint láttuk, a sok „erőltetett, homályos és ízetlen” magyarítás miatt érzett bosszankodásától vezérelve lát neki az idillek lefordításának. Az eredeti mű stíláriis sajátosságait eltüntető hosszas parafrázisok mellett azt tartja a korabeli fordítások fő hibájának, hogy a fordítók mindenáron megpróbálják az idegen szavakat elkerülni, helyettük új magyar szavakat faragnak, holott ez az eljárás sokszor az „értelem, az energia, az idiotizmus” rovására megy. Az új szavak alkotása kérdésében képviselt ekkori álláspontja egyértelmű purizmus-ellenességet mutat²⁰⁹, az erőltetett magyarítás helyett saját módszerét javasolja: „Én itt füleket és a külső nemzetek példáit választottam vezérimnek. Széltében élek mindaddig az idegen

²⁰⁶KAZINCZY, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. A Báróczy tisztelőinek.* = KAZINCZY, *Művei*, I, 109-110.

²⁰⁷Ráday Gedeonnak, 1788. máj.19. KazLev I, 180.

²⁰⁸KAZINCZY, *Pályám emlékezete.* = KAZINCZY, *Művei*, I, 345.

²⁰⁹Vö. RUZSICZKY, 1960, 147-148.

szókkal, ahol ki nem kerülhetem, míg helyettek ugyan azon értelmű magyar eredetűt s hangzásút nem talállok.”²¹⁰ Vagyis úgy véli, az eredeti stílusát még mindig hívebben visszaadhatja az idegen szavak megtartásával, mint körülírásukkal vagy új – s éppen ezért érthetetlen – szavak gyártásával. (Nem véletlen egyébként, hogy Kazinczy a szóalkotásról vallott nézeteit először éppen egy fordításkritika, nevezetesen Barczafalvi Szabó Dávid – szöszörnyetegektől hemzsegő – Siegwart–fordításának kapcsán fejti ki: a fordítás a legkényszerítőbb alkalom lehet új szavak létrehozására.)²¹¹

A négy évvel később készült *Bácsmegyey* elé írt *Jelentésében* már előre szabadkozik, mivel attól tart, hogy a gyakran előforduló idegen szavak miatt sokan „literátori eretnekséggel” vádolják majd. Eljárását itt először azzal indokolja, hogy ebben a szövegtípusban, nevezetesen egy úri társaságban játszódó regényben igenis indokolt az idegen szavak használata, hiszen azok a bemutatott társadalmi réteg szókincsének szerves és jellemző részét alkotják, s megtartásukkal az ábrázolás hitelessége is növekszik. Szerinte ugyanis az olvasók így hajlamosabbak elhinni, hogy a regényt alkotó levelek „nem valamely belletristának, hanem a megvetett Szerelem gyötrelmei között fetregő Bácsmegyeynek tollából folytak.”²¹² A társasági életben szinte mindenki által ismert és használt idegen szavakkal tehát a társasági tónust kívánja felidézni, s ezzel a sikeresebb illúziókeltést szolgálni. Hozzáfűzi azonban azt is, tisztában van vele, hogy most még kevés olvasója értené meg ezeket a szavakat magyarázat nélkül, s mivel magát a szöveget nem akarta örökös jegyzetekkel („perpétua nótákkal”) tarkítani, ezért a kötet végén közölte az idegen szavak jelentését.

Mindamellettt nem elégszik meg ezzel a kizárólag a műfaj és a kommunikációs helyzet sajátosságaira hivatkozó mentegetőzéssel, s a következő bekezdésben a korábban már idézett okot, nevezetesen „nyelvünknek tagadhatatlan készületlenség”-ét és „következésképpen szűk voltát” nevezi meg eljárása indítékaként. S ahogy a Gessner–bevezetőben, itt sem marad el a más nemzetek példájára való hivatkozás, hogy tekintélyükkel mintegy megtámogassa saját eljárását; s ahogy a későbbi évtized folyamán mindig, már ekkor, 1789–ben is a németeket említi, akik szintén „nem szégyenlik segedelmül vonni az idegen szókat”, még a fentebb stílusnemhez tartozó műfajokban sem, ahol pedig ő nem élne velük.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Kazinczy fogsága előtti pályaszakaszának mind a fordításra vonatkozó elvi megjegyzései, mind fordítói gyakorlata azt mutatják, hogy fordításelméleti (és nyelvművelési) kérdések tekintetében még nem jutott

²¹⁰ *Gessner Idyllek*. Id.b.Ráday Gedeonhoz címzett bevezető. = KAZINCZY, 1979, I, 147.

²¹¹ Magyar Museum. 1788, I. negyed, 180.

²¹² KAZINCZY, *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei. A Báróczy tisztelőinek*. = KAZINCZY, 1979, I, 109.

egyértelmű álláspontra. Mint láttuk, szinte egy időben fordulnak elő nála egymásnak ellentmondó kijelentések a fordításban alkalmazandó módszert illetően. A fordítástól már ekkor mindenekelőtt az irodalmi nyelv fejlesztését várja, s erre a célra a szoros fordítást tartja a legalkalmasabb eszköznek, de hogy pontosan mit ért ezen, tételesen nem fogalmazza meg. Elviekben egyetért Batsányi reguláival, ugyanakkor fordítói tevékenysége során ő maga sem követi mindig ezeket, amint arra Földi Jánossal folytatott vitája is utal. Ami számára a legfontosabb az a fordított szerző „színének”, „tüzének” azaz stiláris sajátosságainak minél hívebb érzékeltetése. Ennek érdekében kezdetben azt a megoldást választja, hogy a magyar szövegben megtartja azon szavak idegen alakját, amelyet csak körülírással vagy újonnan kreált – s ezért az olvasók idegenkedését esetleg kiváltó – magyar szóval lehetne kifejezeni, bár új szavak alkotásának lehetőségét ő maga sem zárja ki bizonyos esetekben. Pályatársait még meg-megbírálja fordításaikban alkalmazott idegenszerűségeikért, a stiláris hűség érdekében azonban olykor már maga is él szokatlan fordulatokkal, s ebben a tekintetben Báróczy Sándor nyomdokain halad. Tudja, a szoros fordítás nem vívhatja ki a nagyközönség tetszését, amely a „szerzőt az olvasóhoz elvezető”²¹³ fordítói eljárásokhoz szokott. Miközben fokozatosan érlelődik benne a meggyőződés, hogy azoknak, „a’ kik nyelvünk művelésén dolgoznak, igyekezni kellene a pinguis populustól a venustusok serege felé”²¹⁴ közelíteni, egyszer–egyszer még maga is engedményt tesz a szélesebb olvasóközönség elvárásainak: ennek legkirívóbb példája a Werther–utánezatból adaptált *Bácsmegyey*. Minden munkáját – s ez is közös jellemzője fogsága előtti és utáni időszakának – aprólékos műgonddal készíti: a megvalósítandó szövegeszmény elérése érdekében áttanulmányozza és összeveti az adott eredeti más nyelvű fordításait, s ha lehetősége van, még magát a szerzőt is megkérdezi a kétes pontok értelmezéséről (ez történt a Gessner–fordítás esetében²¹⁵). Fáradhatatlanul töröl, javít, átdolgoz, s „nemcsak ösztönös stílusérzék alapján, hanem nagyon is tudatosan korrigál, a klasszikus és humanista retorikai–stilisztikai rendszer ismeretében”²¹⁶. Tökéletességre törekedve nem elégszik meg saját javításaival, fordításait megküldi barátainak, szigorú ítéletüket kérve. „Minekelőtte közhelyen jelennék meg a Gessner Idylliuminak magyar fordításával, – fordul például Ráday Gedeonhoz –, szükségesnek látom, hogy megítélésére olly bírót válasszak, a’ ki hibáit érzékeny fülekkel s szemekkel érezze, és a’ ki azokat nékem egész szabadsággal tudtomra adja.”²¹⁷ *Messiás*–fordításából is azzal

²¹³Schleiermacher kifejezése. Vö. BERMAN, 1984, 15.

²¹⁴Előszó Goethe *Stellájának* fordításához, 1794. Idézi TOLDY, 1859, XXII. 72.sz. jegyzet.

²¹⁵Gessnernek, 1783. nov. 29. Kaz Lev I, 51.

²¹⁶CSETRI, 1990, 27.

²¹⁷Ráday Gedeonnak, 1785. okt. 13. Kaz Lev I, 77.

a nem titkolt szándékkal jelentet meg részleteket a *Magyar Museum* hasábjain (a fordítás mellett az eredetit is közölve), hogy „a’ Publikum ítéletét, ’s a’ hozzá-értő Olvasóknak észre-vételeit” megismerhesse fordításával kapcsolatban, hiszen „több szem többet lát, ’s rá akad arra a’ hibára-is, a’ melyet a’ munkának neki hevült, vagy talán a’ nehézségeket el-úntt Fordító észre sem vett vólt magától”.²¹⁸

"Minden Originaljaink,... nem érnek annyit, mint a’ középszerű, ’s nem

éppen rossz fordítások"

Hat és fél esztendő raboskodása idején Kazinczy irodalomszemlélete olvasmányai hatására (antik klasszikusok, Winckelmann neoklasszicista görög művészettörténete, a korabeli klasszika-filológia szinte valamennyi jelentős műve, a német klasszikus irodalom képviselőinek, Lessingnek, Wielandnak, Goethének művei) jelentősen átalakul, egyértelműen klasszicista lesz. Nyelvművelési nézetei ugyancsak megváltoznak többek között annak köszönhetően, hogy a XVIII. század végi német esztétikus, Jenisch művén keresztül alaposabban megismeri Klopstock, Wieland, Herder és Goethe nyelvművelési nézeteit és a német irodalmi nyelv megújítása körül folyt harcokat.²¹⁹ Egyre erősödik benne a meggyőződés, hogy a magyar nyelv felemelkedésének optimális útja a német minta alapján képzelhető el: mindig lelkesen hivatkozik a német példára, a német irodalmi nyelv gazdagságára, sokszínűségére, ami egy igen gyors, mintegy 50 év alatt, elsősorban az írók irányításával végbemenő, erőszaktól sem mentes fejlesztés eredménye: „... azt állítom, hogy ha mi a’ Magyar nyelvvel azt cselekeszszük, a’ mit Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller a’ Némettel, a’ Magyar literatúra f é l s z á z a d alatt olly formán fog a’ Tinódi Sebestyén és Ilosvai korabeli literatúrához hasonlítani és nem hasonlítani, mint a’ Klopstock etc. korabeli Német Írók’ munkáji hasonlítanak és nem hasonlítanak a’ Hans Sachs etc. munkájához.”²²⁰ A cél egy fejlett, sokszínű, minden árnyalatot, tónust kifejezni, minden műfajt, stilisztikai nemet megszólaltatni képes irodalmi nyelv, amelynek megvalósítása

²¹⁸Magyar Museum, 1789, 2. negyed, 157-158.

²¹⁹Vö. CSETRI, 1990, 40-42.

²²⁰Horváth Ádámnak, 1806. júl. 15. KazLev IV, 207.

érdekében kiszabadulása után leveleiben kezdi meghirdetni nagyszabású nyelv-, ízlés- és stílusújítási programját.

Koncepcióját 1803-ban ekképpen ismerteti Schédius Lajossal: „...Mesterségek’ dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon ... igyekezet helyett, hogy szép Originálokat készítsünk, a’ nálunknál szerencsésbb Nemzetek’ remekjeit tészük magunkéivá.”²²¹ Ezek a nemzetek a fejlett, az európai humanizmus műveltségét hordozó nyugati kultúrák, amelyekkel a magyar nyelvileg ugyan nem áll rokonságban, Kazinczy azonban meg van győződve arról, hogy a fejlődés mindenképpen a nyugat felé fordulást követeli meg. Így ír erről a sokat idézett Cserey Farkashoz intézett levelében, amelyben programja lényegét fogalmazza meg: „Az a’ per, a’ melly Iróink közt rég olta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a’ Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezni, hogy az ő munkáikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig decisio nélkül van. (...) Mi Napkeleti Nemzet vagyunk! Ezt kiáltják. Jó; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a’ kit a’ Természet a’ Faragásra vagy Architektúrai tudományra szállít, a’ helyett hogy a’ Róma’ omladékait nézetnéd vele, vagy a’ Szejne’ partjaira költözött Vaticánusi Apollót, Laocoont, Torsót etc etc. az Ázsia’ kunyhóinak rajzolgatása végett a’ Dón mellé igazítod? Az a’ Nemzet, a’ melly még csak kezdi litteraturai pályáját, ha körülte olly Nemzetek laknak, a’ mellyek már sokra haladtak—el a magok útjokon, észrevehetet[lenül] azoknak követőjévé lesz, ’s jól teszi, ha ezen az úton annyira megy, a’ mennyire lehet.”²²² Azaz nem törődve nyelvünk keleti eredetével, megújításához azokat a nyugati nyelveket kell mintául vennünk, amelyek igaz, nem rokonaink, de az európai humanizmus magas kultúrájának hordozói. Az eszmény megvalósításához vezető utat is pontosan kijelöli: „A’ melly országban még nem virágzik a’ Festés és Faragás, ott első kötelesség az, hogy réz metszetek és olajfestéses cópiák ’s Gipsz abguszok által²²³ ébresszük—fel az alvó geniet. A’ poetai munkákban ennek substitutjai a’ fordítások, mellyeken én azért kapok olly igen, minthogy minden Origináljaink, még a’ legjobbak is, nem érnek annyit, mint a’ középszerű, ’s nem éppen rossz fordítások.”²²⁴ Úgy véli tehát, hogy a magyar irodalmi nyelv jelen állapotában nem alkalmas színvonalas eredeti művek írására, tanácsosabb és hasznosabb fordítani, mégpedig azért, mert a „fordítás lassanként az idegen nyelvek’

²²¹Schédius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev III, 41.

²²²Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 303.

²²³VÁCZY János megjegyzése: „Innentől kezdve eredetileg így volt: »szaporítsuk a'Mesterség remekműveit« -később Kazinczy áthúzta.” KazLev III, 304.

²²⁴Uo. A fordítások szerepének, hasznának érzékeltetésére Kazinczy most és a későbbiek folyamán is előszeretettel él képzőművészeti hasonlatokkal. Vö. pl. Kis Jánosnak, 1805. január, KazLev. III, 256.; Élet és Litteratura 1826. évf., 258.; Toldy bírálatára írt „Igazítása” a Pyrker-pörben: Tudományos Gyűjtemény, 1831, II. 125. ill. SZALAI, 1981, 134-135.

szépségeit hozza a' miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőz a' felől, hogy ha egy lineában akarunk valaha ezeknek irójikkal állani, újítani kell nyelvünkön.”²²⁵ Ebben a megfogalmazásban, amellyel Kis Jánosnak próbálja érzékeltetni a fordítási tevékenységnek a nyelvújításban játszott szerepét, némi logikai csúsztatást fedezhetünk fel: nyilvánvaló, hogy a fordítás először csak szembesít az idegen nyelvi szépségekkel, s mivel lefordításuk nehézségbe ütközik, szegényesnek érezzük anyanyelvünket („Ki nem érzi, mennyire szegény a' mi nyelvünk, ha valaha az idegen nemzeteknek valamely Classicusát akarta fordítani?” – panasolja ugyancsak Kisnek 1804-ben.²²⁶); ekkor dönthetünk úgy, hogy éppen ezeknek a szépnek ítélt idegen fordulatoknak, szerkezeteknek a meghonosításával gazdagítjuk a nyelvünket. A Cserey Farkasnak írt, fentebb már idézett levélben a fordítás és a nyelvújítás egymást feltételező szoros kapcsolatát már teljes határozottsággal mondja ki: „A' Fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni; az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szóállással éljek!”²²⁷ Azaz neologizálás, új kifejezések, fordulatok, szerkezetek teremtése nélkül a fogság utáni Kazinczy már elképzelhetetlennek tartja egy-egy idegen nyelven született irodalmi mű átültetését.

„annál jobb a fordítás, minél hívebb”

Amikor kijelenti, hogy „a fordítás az originálnak minden szépségével tartozik bírni”, Kazinczy tulajdonképpen a fordítói hűség kritériumát határozza meg. Ebben a kérdésben álláspontja a fogsága előttihez képest nem változott, csak most – a fordításnak a nyelvújításban programszerűen kijelölt szerepe következtében – még erőteljesebb megfogalmazásban jelentkezik: „Nem elég, hogy az Originálból semmi el ne vesszen; a' ki csak ennyit tud, nem sokat tud; az a' mesterség, hogy *úgy*, nem hogy *azt*” – írja a Gessner *Idilljei* 2.kiadásának sajtó alá készített kézírata végére már 1801-ben.²²⁸ Vagyis a fordítási tevékenység nem korlátozódhat pusztán a tartalmi elemek átültetésére: így szerinte a franciák fordítanak, meg Péczeli, aki a franciás iskolát képviseli hazánkban, „az pedig irgalmatlanul rossz”. „Ki ismér az ő Youngjában és Herveyében az Angolra?” – teszi fel a kérdést Péczeli már korábban is bírált

²²⁵ Kis Jánosnak, 1805. január, KazLev III, 256.

²²⁶ Kis Jánosnak, 1804. febr.12. KazLev III, 159.

²²⁷ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 304.

²²⁸ Idézi, RADÓ, 1883, 4. (Kiemelés az eredetiben.)

fordításával kapcsolatban 1819–ben.²²⁹ Mivel nagy jelentőséget tulajdonít a különböző stílusfajták, a kommunikációs helyzetől is függő, eltérő stíluszintek, a nyelvhasználat differenciáltsága kérdésének, Kazinczy csak azt a fordítási módot hajlandó elfogadni, amely nem csak a „dolgot”, hanem az „egész színt”, a fordított szerző „minden szeretett sajátságát” képes visszaadni, azaz továbbra is, és egyre nyomatékosabban, az eredeti mű stílárius sajátságainak minél maradéktalanabb visszaadását tekinti a fordító elsődleges feladatának. A régebbi, racionális szellemű klasszicizmus normatív műfaji és stilisztikai szempontrendszerére támaszkodva²³⁰ többször hangsúlyozza, hogy a stilisztika különböző neveire más szavak, frázisok használata jellemző, s ezeket nem szabad összetéveszteni: „... nem csak a’ poétai és prózai nyelv, de a’ poétai és poétai, de a’ prózai és prózai nyelv is véghetetlenül különböznek... Ezért van egészen más nyelvben, mindazonáltal mindenike magyarul, írva, Marmontelem, Gessnerem, Yorickom, Ossiánom, Egmontom, sőt magában Egmontban is Kláríka nem úgy beszél, mint Margit Asszony ’s Macchiavell...”.²³¹ (A nagy tanítvány, Kölcsey meglátása igencsak más volt ezt illetően: lasztóci leveleinek egyikében éppen azt kifogásolja Kazinczy fordításaival kapcsolatban, hogy „Gessnernek stylusa egyforma lett a’ Mármontel ’s Yorick stylusával”!²³²) A stílárius különbségeket nem vagy csak alig érzékeltető, csupán a tartalom viszonylag pontos visszaadására törekvő, s éppen ezért lebecsült fordítási móddal szemben (a franciáknál „Sallust úgy szól mint Cicero, ’s Cicero mint Sallust”²³³ Kazinczy igyekezete arra irányul, hogy minden író „a neki tulajdon színben–tónban”²³⁴ fordítson: ezt kívánja a fordítói hűség követelménye, és ezt a hazai irodalmi nyelv érdeke is. A lefordítandó művek körét is úgy választja ki, hogy minden stílusnemre példával szolgáljon, így válhat a magyar nyelv sokszínűvé, hajlékonyá, minden gondolati és érzelmi finomságot kifejezni képessé. Marmontelt például azért fordítja, hogy a francia társalgási nyelv színeit, stílusát honosítsa meg a magyarban. Saját bevallása szerint a fordításait tartalmazó kilenc kötet közül ez került legtöbb munkájába, mivel nincs „semmi nehezebb, mint a’ Francziák atticismusát, azt a’ kedvességet és elegantiát, melly mint a’ virágok’ illatja, meg magyarázhatatlan módra érezteti magát és nem szenved az analyzálást és hideg vérrel való feszegetést, magyar szókkal kitenni.”²³⁵ *A vak lantosban* „rembrandti fényben egy komor tableaut” akart festeni, Goethe *Stellájának* átültetésében pedig az a cél vezérelte, „hogy a’ nyelvnek

²²⁹ Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. KazLev XVI, 384.

²³⁰ Vö. CSETRI, 1990, 49. és 124–125.

²³¹ Horváth Endrének, 1816. jún. 8–9. KazLev XIV, 224.

²³² Kölcsey Ferenc Kazinczynak, 1817. jún. 12. KazLev XV, 237.

²³³ Cserey Miklósnak, 1820. febr. 4. KazLev XVII, 50.

²³⁴ KAZINCZY, *Báróczy Sándor élete*. = KAZINCZY, 1979, I, 792.

²³⁵ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 303.

energiát, pathószót, den Ton der grossen Welt, mellyet azok, a' kik—— kongatnak harangot! – nem értenek és *görgést*”²³⁶ adjon.

Nem csupán az eredeti mű stílárís árnyalatainak minél teljesebb visszaadására való törekvésben nem különbözik Kazinczy szemlélete a fogsága előtti álláspontjához képest, hanem abban a tekintetben sem, hogy a verses formában írt művek esetében a formai hűséget továbbra is alárendeli a stílárís ekvivalenciának. Jól jellemzi ezzel kapcsolatos véleményét az, amit Klopstock *Messziása* fordításáról mond: „Klopstockom nincs versekben fordítva, de poetásan van. Azonban meg van tartva, ha szabad élni a' Festők szavával, a' Kirchenstil. (...) Ha én a' Messziást hexameterekben fordítottam volna, reáment volna tíz esztendőm, azt pedig a' Messziás nem kívánhatta volna. Vers nélkül is adhat az hasznot.”²³⁷ Ez a kijelentés világosan tükrözi Kazinczy szemléletének két alapvető vonását: az egyik, hogy a szöveg különböző aspektusai közül nála a stílus messze megelőzi fontosságban a versformát, azaz a verses mű alaki jegyeit sokkal kevésbé tartja a szöveg szignifikáns jegyének mint a stílárís sajátságokat; a másik pedig, hogy számára nem annyira az idegen irodalmi mű magyarul bírása a lényeg, hanem az, hogy lefordításával példát adhasson egy–egy stílusnemre, ezzel hozzájárulva a magyar irodalmi stíluskészlet gazdagodásához.²³⁸ Pályatársai közül azonban nem mindenki osztja a fordítási hűség effajta értelmezését. Ahogy fogsága előtt Földi János marasztalta el formai szempontból hűtlen, s ezért franciásnak titulált fordításaiért, 1817-ben Kölcsey, ugyancsak a lasztóci levelek egyikében, fordításainak formai hűtlenségét is felrója mesterének: szerinte a „verselót versben” kell fordítani, „szorosán megtartván még a versnemet is”. Tizenegynéhány év múltán pedig a másik tanítvány, Toldy Ferenc többek között azt kifogásolja a Pyrker–pör során, hogy Kazinczy a hexameterben írt *Szent Hajdan Gyöngyeit* prózában magyarítja. Időnként maga Kazinczy is érzi ezen álláspontjának vitathatóságát, s megpróbálkozik a formailag is hű átültetéssel: így például a korábban prózában tolmácsolt *Hamlet* esetében, amelyet fordításainak gyűjteményes kiadásába szánva újralfordít, ezúttal már jambusokban. „Most jambokban fordítom Hamletet.... Igaza volt a' görögnek, s igaza van a' francziának, hogy a szomorjáték vers nélkül nem felel meg a' saru' gravisságának. A Goethe' Iphigeniája és a' Schiller' Don Carlosa 's Orleánsi leánya mik volnának prózában?”²³⁹

²³⁶ Kis Jánosnak, 1794. máj. 11. KazLev II, 361-362. (Kiemelés az eredetiben.)

²³⁷ Pápay Sámuelnek, 1817. márc. 8. KazLev XV, 107.

²³⁸ A fordításnak az anyanyelvi irodalom hiányos rendszerének kiteljesítésében játszott szerepét illetően lásd FRIED, 1997, 286-301.

²³⁹ Dessewffy Józsefnek, 1814. máj. 1. KazLev, XI.

A fordítási hűségnek van egy igen sajátosan értelmezett aspektusa is Kazinczynál, nevezetesen az, amikor a beszédmóddal azt kívánja érzékeltetni, hogy a szereplők milyen nemzetiségűek, s ennek érdekében hoz át tükörfordítással egy-egy idegen frazeologizmust. Így például a *Hamlet*nek már a fogsága előtt készült első változatában is elhangzik a „Hány a harang?” kérdés, amelyhez ott Kazinczy a következő megjegyzést fűzte: „Anglus szóllás. Azt tudakozza, hányat ütött az óra a toronyban?”²⁴⁰ Az *Ortologus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányában visszatér erre a példára, s a furcsa megfogalmazást ott így indokolja: „Hány a *harang*? azaz hány az óra? mert a szomorújáték személyei angol–dánok, s az angol ezt így kérdi. Ráadásul – érvel tovább Kazinczy –, a német fordító is ugyanígy teszi fel a kérdést: *Wie viel ist die Glocke?*”²⁴¹ Az angolul nemigen tudó, s ezért az angol eredetit minden bizonnyal meg sem néző Kazinczy angol idiotizmusnak véli a német fordító megoldását, holott az eredetiben mindössze ennyi áll: „*What hour now?*”²⁴² Ugyanitt egy másik példát is idéz: „Clavigoban a franciásan szóló Carlos ezt mondja: *Wenn du ein gemachter Mensch bist, s magyarul: Ha csinált ember lészesz.*” Eljárását ismét csak azzal veszi védelmébe, hogy ha „a személyek magyarok volnának, a szólás vétkes volna, így nem az.”²⁴³ Ugyanezt fejtegeti már 1804-ben is egy Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében: „Magyar scénájú drámában, p.o. Rigó Sámsonban, én se szólanék *ξειωολογως* és nem ejtenék *ξειωολογισμος*-t. De miért ne Clavigóban? Hát a Német Clavigó nincs e tele Gallicismussal? Ha az idegen scénájú drámában a szóllók idegen módon beszélnek, azon a fül úgy nem botránkozhatik-meg, mint a szem nem, hogy rajtok spanyol öltözetet etc. lát.”²⁴⁴ Meglehetősen különös logikájú érvelés ez, hiszen e szerint csakis azon szereplők szólhatnak egy fordításban magyarosan, akik az eredeti műben is magyarok voltak, márpedig ilyen idegen nyelven írt alkotás nem sok akad. A fordított művek szereplői szükségképpen idegenek, így – ha Kazinczy érvelését szigorúan vesszük – a fordítónak valamennyit idegenszerűen („németesen”, „angolosan”, „franciásan”, „olaszosan”, stb.) kellene beszéltetnie. Ez az argumentáció, amellyel kezdetben nyilvánvalóan azért élt Kazinczy, hogy védelmébe vehesse – az ekkor még főként nyelvbővítés céljából alkalmazott – xenologizmusait, már azt a sajátos, a fordításban az idegen nyelv sajátosságait is érzékeltetni kívánó

²⁴⁰Idézi VÁCZY, 1909. Ez a példa azt is bizonyítja, hogy már fogsága előtti fordításaiban is előfordulnak idegenszerűségek.

²⁴¹KAZINCZY, *Ortologus és neológus nálunk és más nemzeteknél* = KAZINCZY, 1979, I, 824-825.

²⁴²Vö. *The Complete Works of William Shakespeare*, Hamlyn, 1987, 950.

²⁴³KAZINCZY, *Ortologus...*, 825.

²⁴⁴Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr.5. KazLev III, 153. (A *Rigó Sámson* cím egyébként Molière *Médecin malgré lui* című vígjátékát takarja, így elgondolkodtató, eredetileg mennyivel magyarabb "scénájú" mű ez, mint a *Clavigo*.)

szemléletmódot előlegezi, amely a húszas évektől kezdve Sallustius-fordítása szüntelen-szakadatlan csiszolgotása közben egyre inkább uralkodóvá válik majd nála.

„Azoknak mindenike úgy készült, hogy a nagy seregek ne tessék”

Láttuk, Kazinczy már fogsága előtt is tisztában volt azzal, hogy a stiláris hűség jegyében szokatlan szerkezetekkel, idegen nyelvi idiotizmusokkal elvszerűen élő fordítási móddal létrehozott szöveg ellenérzést, sőt elutasítást vált ki az olvasók jelentős többségéből. Börtönevei alatt egyre inkább megerősödik az a véleménye, hogy kizárólag az eredeti mű szoros, a fordítót új kifejezőeszközök felkutatására és kimunkálására kényszerítő fordításával gazdagítható a magyar irodalmi nyelv, s hogy ezen cél érdekében a fordítónak munkája során nem szabad a szélesebb publikum elvárásait figyelembe vennie. Ennek jegyében a fogsága előtt készült fordításait a börtönben teljesen átdolgozta. Egy szabadulása után nem sokkal írt levelében ezzel kapcsolatosan a következő megjegyzést teszi Kis Jánosnak: „Azoknak mindenike úgy készült, hogy a’ nagy seregek ne tessék.”²⁴⁵ Kazinczy – egyfajta arisztokratikus minőségigénnyel – egyáltalán nincs tekintettel arra, hogy fordítását „megérti-e Tiszteletes uram, és ha úgy beszélnek e a piacon, hanem azt nézi, miként kell a’ nyelvnek új és hozzá illő dísz adni”²⁴⁶, hogy az képessé váljék minden stílusnem és – fekvés megszólaltatására, s ezáltal a fejlett európai kultúrák mintáját követő irodalom művelésére.

A *Debreceni Grammatika* és az azt követők véleményével ellentétben, akik szerint „akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvén adni, és ... nem is jó Magyarság az, amit a Köznép könnyen meg nem ért”²⁴⁷, Kazinczy nem hajlandó – a fordítás hűsége és az általa megvalósítandó nyelv- és stíluseszmeny érdekében – a közérthetőséget, a széles olvasóközönség nyelvi színvonalát mércéül tekinteni fordításaiban.²⁴⁸ A fordításoknak nem azt kell tükrözniük, „mint szóllanak a’ magyarok, hanem azt, hogy a csínra jutandó magyarnak mint kell szóllania”.²⁴⁹ Nem holt nyelv a magyar, hogy azon változtatni ne lehessen, hangoztatja, ráadásul ott van más nemzetek példája is, amelyek hasonló utat jártak be. (Láttuk, Báróczy is ezzel példálózott). Voltaképpen nincs is olyan nép, amely ne kölcsönzött volna „ízlést és

²⁴⁵ Kis Jánosnak, 1801. nov. 21. KazLev II, 445.

²⁴⁶ Majthényi Lászlónak, 1808. ápr. 30. KazLev, XXII, 226.

²⁴⁷ A *Debreceni Grammatika* Előljáró Beszéde. Idézi SIMAI, 1913, 30.

²⁴⁸ Kazinczy és a *Debreceni Grammatika* illetve az azzal azonos nyelv- és ízlésfelfogást képviselők szembenállását elemzi GYAPAY, 1998.

²⁴⁹ Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 11. KazLev VI, 28,

szólást” más nemzetektől. Már a latin nyelv is tele van hellenizmussal, az ókori nagy latin szerzők „rabi hűséggel s szabad ember bátorságával jártak a görögök nyomaikon, görög syntaxissal, görög frázisokkal éltek, nem vaktában mindenütt, hanem ahol az olyan szépíte, periódusaikat görög példányok után szőtték, s annál szebbnek tartották dolgozásaikat, minél inkább tetszett meg azokon a görög szín és ízlés.”²⁵⁰ A modern népek közül pedig mindenekelőtt a német példája ösztönözhet: „Ott volna—e most péld. ok. a német irodalom – rémítői annak is voltak –, ha íróik gondoltak volna a rémítéssel? a Lessing, Klopstock, Goethe, Wieland, Schiller, Voss mennyi graecizmust s gallicizmust vittek be nyelvekbe, s neologizálásaik által mint tették nyelveket a Hans Sachséhoz hasonlatlanná.”²⁵¹ S ahogy a németeknél is az írók vitték végbe a nyelvújítást – „küszködve a grammatikusokkal, kik őket nyelvrontóknak szidalmazták” –, úgy a magyar kultúrában is az írókra vár ez a feladat. A nyelvet ugyanis „nem a’ nép, nem a’ szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhágat.”²⁵² Kazinczy szerint tehát a nyelv fejlesztésében vezérszerepet játszó írónak (s felfogásában a fordító is író) nem a szokást kell alapul vennie, s még csak nem is a grammatika előírásait („A grammatikusok törvényein keresztül kell nyargalni, nem benne megfenekleni”), hanem azt az eszményi célt, a „nyelv ideálját”, amelynek irányában a nyelvnek fejlődnie kell: hogy „az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarázója mindannak, amit a lélek gondol és érez.*”²⁵³ Ennek érdekében a jó ízlés (ezen nehezen meghatározható kategória) által irányított író-fordító bátran élhet minden eszközzel, még ha az a szokásnak vagy a grammatika szabályainak ellentmond is, és nem kell tekintettel lennie arra, hogy az így létrejött szöveget a „szentmihályi predikátor hallgatói” vagy a „debreceni gubások” értik-e vagy sem. „És ha egyedül azt tarthatjuk jól írottak, amit a nép sepreje is ért, ha keresett, ha nem mindennapi, ha csonkított, kinyújtott, elváltoztatott szókkal élni vétek, mi lesz úgy Lucréc, mi Virgil, mi Horác? ... Mi lesz úgy az óság penészén kapva kapó Sallustból, kit a szolgáló leányok meg nem értettek, és aki kevélyebb volt, minthogy a szolgáló leányoktól megértettetni akarhatott volna?” – teszi fel a kérdést a *Báróczy Sándor életében*.²⁵⁴ Fordításaival ő maga is arra akar gyakorlati példával szolgálni, miként bővíthetik, pallérozhatják a magyar irodalmi nyelv kifejezőkészségét a fejlettebb nyelvekből átvett neologizmusok. Ettől a szándékától sem az őt ért támadások, sem az olvasók elutasító értetlensége, sem a fordításkötetek eladhatatlanságából eredő anyagi ráfizetés nem riasztja el. Így ír erről Majthényi

²⁵⁰KAZINCZY, *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* = KAZINCZY, 1979, I, 829.

²⁵¹KAZINCZY, *Dayka élete* = KAZINCZY, 1979, I, 770.

²⁵²KAZINCZY *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY, 1979, I, 794.

²⁵³*Uo.*, 790.

²⁵⁴*Uo.*, 789-790.

Lászlónak fordításai gyűjteményes kiadásával kapcsolatosan: „Az... nem olly munka, mellyen sokan kaphassanak. Sok olvasó meg sem érti. Ezt tapasztalják Pesti könyvárosaink, 's szeretnék, ha rajta segítenék, de én sem nem segíthetek, sem segíteni nem akarok. Én ezt a munkát nem úgy akarom tekinteni, mint aluszékony olvasót mulattató Románt vagy egy csinos köntösbe öltöztetett Morrális írást, hanem mint Philologiai próbát, mellynek olvasása alatt azok, a'kik itélni tudnak, azt absztrahálhassák, hogy nyelvünknek melly úton és miképen kell megadni azt a' csínt, a'mellyel a' francia, 's hasonló igyekezetek után már a' német is bír.”²⁵⁵

Ha az átlagolvasó elvárásaira, nyelvi színvonalára nincs is tekintettel Kazinczy, a fenti idézéből kitűnik, hogy szempontrendszeréből mégsem rekeszti ki teljesen az olvasót, sőt az olvasók egy (igaz meglehetősen szűk) csoportjának az ítélete egyenesen a fordítás hűségének mércéje lesz. Kik alkotják ezt a mérvadó véleményű publikumot? Azok, akik a forrásnyelvet, sőt az eredeti művet jól ismerik. Nézete szerint egy fordítás akkor tekinthető hűnek, ha az előbbi feltételnek megfelelő olvasó a fordítás minden sorában ráismer az eredetire. „Csak remek munkákat vettem fel fordításúl – magyarázza Cserey Farkasnak –, és azt úgy igyekeztem tenni, hogy aki az originált csaknem könyv nélkül tudja, a magyart olvasván, minden soron ráismerjen az originálra.”²⁵⁶ Az Ercsey Dánielnek írt levélben pedig szinte definíciószerűen jelenik meg ez a szempont: „Én azt tartom az Aestheticára tartozó Munkák fordításában szükségesnek, hogy a'Munka úgy hoztassék által, hogy a'ki a' nagy Originált ismeri, sőt szereti, annak rejtettebb szépségeit feltalálja a fordításban.”²⁵⁷ Ezt az eredeti művet ismerő ideális olvasót szem előtt tartó nézőpontot egészen odáig tágítja Kazinczy, hogy kijelenti: annak az olvasónak, aki egy adott külföldi szerzőt nem szeret eredetiben olvasni, kár kezébe venni ugyanennek a szerzőnek magyarra fordított művét: „De nem csak az a' kérdés, millyen a' munka: hanem az is, millyen olvasó olvas. Miként tessék Sallust annak magyarban, a'ki Sallustot latinban is kárhoztatja?”²⁵⁸

Ebben a felfogásban a fordítás tehát elsősorban nem azért készül, hogy az idegen nyelven nem olvasó közönség számára hozzáférhetővé tegyünk egy külföldi irodalmi alkotást, hanem hogy egy másik nyelvi rendszer tükrében megpróbáljuk tágítani saját nyelvünk határait. Ebben a kontextusban csak az adott idegen nyelvet, sőt a fordított mű eredetijét alaposan ismerők azok, akik értékeln tudják a fordító küzdelmes munkájának eredményét. Ezért adta ki La Rochefoucauld *Maximáinak* magyar fordítását is úgy, hogy mellette közölte a francia eredetit, sőt a német fordítást

²⁵⁵Majthényi Lászlónak, 1808. ápr.30. Kaz Lev XXII, 226.

²⁵⁶Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31.Kaz Lev III, 303.

²⁵⁷Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. KazLev XVI, 383.

²⁵⁸Jankovich Miklósnak, 1824. febr. 26. KazLev XXIII, 339.

is: az idegen nyelveket értő olvasók így azonmód összevethetik a két fordító megoldásait, és láthatják, hogy a magyar („a’ kiben a’ bátorsággal együtt a’ szükséges tudomány és jó ízlés is egyesülve vagyon”), semmiben sem marad el a német mögött, holott a „mi nyelvünk távol van még attól is, hogy tsak a’ német nyelv’ gazdagságával is ditsekedhetnék”.²⁵⁹ Amikor Pestről arról tájékoztatják, hogy több társaságban Marmontel–fordítását érthetetlennek találták, ezt írja Dessewffynek: „Hogyan légyen az illy munka mindennek érthető? Én csak azoknak akartam érthetővé tenni, a’kik a francia Conversáció stylusát ismerik.”²⁶⁰ A megcélzott publikum tehát a francia társalgási nyelvet ismerőkre szűkül, ők (talán) tudják értékelni az eredeti stílus jellemzőit szorosán követő, így magyarul túlzottan keresettnek tűnő szöveget. Kazinczy úgy véli, ami most még természetellenesnek hat, az később beépül a nyelvbe, és mindenki által elfogadottá, megszokottá válik. Ezzel kapcsolatban Klopstockra hivatkozik, aki arra a megjegyzésre, hogy Messiását nem fogják érteni, azt válaszolta, hogy majd megtanulják megérteni és neki lett igaza.²⁶¹

***„Van egy neme a fordításoknak, mellyben a’Nyelv és Ízlés’
barátja nem a fordítás nyelvét olvassa, hanem az eredeti munkáját”***

Vannak Kazinczynak olyan megjegyzései is, amelyek alapján azt gondolhatnánk, hajlandó elismerni más fordítási módok létjogosultságát is. „Classicusokat sok czélből és így sokképpen is lehet fordítani” – írja például Cserey Miklósnak 1821-en.²⁶² A Sallustius–fordítás előszavában pedig ezt olvashatjuk: „Mint kelljen fordítani, a’ Munka neme határozza meg, mellyet fordítunk, a’ cél mellyért fordítunk, az olvasók kiknek fordítunk.”²⁶³ Abból azonban, ahogyan itt a különböző fordításnemeket jellemzi, világosan kitűnik, valójában szó sincs elfogadásról: az eredeti szöveg stiláris sajátosságait figyelmen kívül hagyó „franciás” fordítási módot továbbra is alsóbbrendűnek, egy irodalmi műalkotás átültetése esetében elégtelennek tartja. „Ha kinek elég tudni, mit teve Catilina és Jugurtha, és melly véget ére gonoszságok, de Szallusztra ’s az ő Művészségére semmi gondja [...] a’ sima beszédű francziáknál ’s az olly németeknél, mint Höck, bőven feltalálja a’mit óhajtott. Höck a’ két háborút olly

²⁵⁹ *Herczeg Rochefoucauldnek Maximái és morális reflexiói három nyelven*, Németre fordította Schultz, Magyarra KAZINCZY Ferentz, 1810. Előbeszéd, XVIII-XIX., írta Kis János.

²⁶⁰ Dessewffy Józsefnek, 1808. márc. 12. KazLev V, 349.

²⁶¹ Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 5. KazLev, III. 153.

²⁶² Cserey Miklósnak, 1821. júl 21. KazLev XVII, 502.

²⁶³ *Római Classicusok magyar fordításokban*. I. köt. SALLUSTIUS Kazinczytól, Budán, 1836, XXXVI.

beszédben adja, mintha a' Friedrich' és Napóleon' háborúját beszéléné, balog anachronizmussal Generálist emlegetvén, Commandót, első instantziájú Bírót, 's Princznek titulálgatván a' Numídiái Király Ó Felsege fíját. Ha ki belé kapott a' nyelvbe, de Szallusztot meg nem bírja, 's restelkedvén hányni Lexiconait és Grammaticáját, inkább vár segédet Fordítótól mint Commentátortól, folyamodják a' Szalluszt' lelkéhez nem hív, de szavaihoz igen hív, 's a' német nyelv' megromolhatását rettegő, és ennek a' Szalluszt' szépségeit feláldozni kész, hideg Schlüterhez, Herzoghoz, és a' szép zengést rekedt hangon adó tudós Woltmannhoz. A'melly Olvasó szereti Szalluszt'nak tömörségét, eleganciáját, de nem kedveli a' régi színt, mert azt nem tanulta szerethetni, olvassa Szallusztot az olasz Alfíeriben. De a' Szalluszt' Olvasójának az itt említettek kivül, van még egy más szaka is; az, melly a' Magyar nyelvet, a' Róma' nyelvével, 's a' mi korunk' ízlését a' régi korokéval, és a' Szallusztéval öszve hasonlítani nem tartja nem jó dolognak.”²⁶⁴ A Sallustius-fordításhoz írt bevezetőből két okból is érdemesnek tartottam ilyen hosszan idézni: egyrészt, mert jól látszik, milyen alaposan ismerte Kazinczy a különböző nyelvű fordítások érdemeit illetve hiányosságait, ami jól szemlélteti fordítói tudatosságát és igényességét, másrészt mert az is világosan kitűnik belőle, hogy Kazinczy ezeket a fordításokat (és az általuk képviselt fordítási módokat) hierarchikus rendbe állítja. Ebben a rangsorban legalul foglal helyet a csupán a tartalmi elemek visszaadására szorítózkodó, de azokat is inkább csak szabadon elmesélő, kommentáló, a könnyebb érthetőség kedvéért még a legvadabb anachronizmusoktól sem visszariadó eljárás; a következő fokozat a „dolgot” azaz a tartalmat szinte tudós pontossággal tolmácsoló, de a szerző stiláris jegyeivel mit sem törődő, esetleg azok némelyikét egyenesen hibaként kezelő, s így lefordítani szándékosan nem kívánó fordítási mód. Van olyan változat, amelyben már csak egyetlen sajátosság – nevezetesen a régies színezet – hiányzik a Kazinczy szemében tökéletesen hű fordításhoz, ilyennek minősíti az olasz fordító munkáját. A legmagasabb szintű fordítási módnak azonban Kazinczy továbbra is azt tekinti, amely nem próbálja meg a célnyelvi olvasóközönség ízléséhez és az általa használt köznyelv aktuális állapotához igazítani a más kultúrában, és más korban született alkotást. Többször hangsúlyozza, hogy a fordítónak nem szabad figyelembe venni a kor ízlését, mert az szüntelen változik, és csak a könnyen érthetőt fogadja el. „Az én theoriám ez: Mesteri műveket nem az új idők' ízlése szerint kell másolni a' Mesterség' barátainak, hanem a' nagy Mester sajátosságai szerint.”²⁶⁵ Az ossziáni énekek lefordításától is eleinte az tartotta vissza, hogy a kor ízlése, „melly csak a könnyen-érthetőn kap”, nem fogadja el azt a nézetét,

²⁶⁴Uo.

²⁶⁵Dessewffy Józsefnek, 1824. júl. 7. KazLev XIX, 148.

miszerint „Költőt, s régi Költőt, s illy sok-sajátságú Költőt nem úgy illik szólaltatnunk a’ hogy mindennapi munkáinkat írjuk.”²⁶⁶ Ebből a felfogásból számára egyenesen következik, hogy nem azt kell nézni, hogy „jól van e ez vagy az *magyarúl mondva*”, mert ez akadályozza a stílusjegyek hű visszaadását: „Igen is, hogy magyarul szóló Munkától inkább mint azt, hogy beszéde, szóllása magyar legyen, semmit nem kívánhatni: de viszont a’ Szalluszt fordítójától sem inkább semmit, minthogy Szalluszt a’ fordítás’ nyelvében is Szalluszt maradjon.”²⁶⁷

Valamennyi fordítása közül ennek a római történetírónak a munkáival vívta a legnagyobb és leghosszabb fordítói küzdelmet („igyekezetimet Sallust harmincz esztendőök olta játszadozza”²⁶⁸), így nem véletlen hogy ez a szöveg készíti leginkább töprengésre a fordítás elméleti kérdéseit illetően: leghosszabb elméleti jellegű írása is ehhez kapcsolódik. A csaknem kilenc oldalas tanulmány, amelyet eredetileg a Sallustius fordítás előbeszédének szánt, s egy Dessewffy Aurélnak 1824-ben írt levélben található²⁶⁹, remekül érzékelteti, hová fejlődött Kazinczy szemlélete a fordítás elméleti kérdéseit illetően élete utolsó szakaszában. Ekkor már eltávolodik attól a korábbi évtizedeket határozottan jellemző álláspontjától, hogy a fordítási tevékenység mindenekelőtt a nyelvújítást hivatott szolgálni, annál is inkább, mivel úgy érzi, a nyelvfejllesztés munkája már elvégeztetett, melynek eredményeképpen a nyelv minden stílusfekvés, -színezet, -árnyalat kifejezésére alkalmassá vált. Most is nyomatékosan hangsúlyozza régi elvét, miszerint „a’ mesterségben nem a’ dolog, itt a’ dolgozás ’s az Író kívánja a’ fő gondot.”²⁷⁰ Úgy véli, a fordított szerző nyelvi, stilisztikai sajátságainak hű visszaadására való törekvésben nem szabad, hogy a fordítót visszarettentsék a két nyelv között mutatkozó eltérések. Nézőpontját egészen a filológiai paradoxonig tágítva kijelenti: „Van egy neme a fordításoknak, mellyben a’ Nyelv és Ízlés’ barátja nem a fordítás nyelvét olvassa, hanem az eredeti munkáját, és így a’ magyarban a latint. Ennek olvasója az egyik nyelvet összehasonlíttja a’ másikkával, ’s látni akarja mit bír-el, és mennyit bír-el, az új a’ régi után, hogy ez amazt melly szerencsével követheti, inkább e mint az egyéb újak vagy kevesebbé.”²⁷¹ Ez a kijelentés a hetvenes évek posztmodern fordítói kísérleteit, Pierre Klossowski Aeneis- vagy Michel Deguy Dante-fordításkísérletét juttatja eszünkbe, amely alapján véve nem más, mint a középkorban szokásos szó szerinti fordítási mód újraéledése. Ez a régi-új fordítási mód már-már arra

²⁶⁶KAZINCZY, Bevezetés *Ossian* fordításához. Idézi HEINRICH, 1901, 457.

²⁶⁷*Római Classicusok magyar fordításokban*. I. köt. SALLUSTIUS Kazinczytól, Budán, 1836, XXXVII.

²⁶⁸Gr. Dessewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. KazLev XIX, 32.

²⁶⁹Gr. Dessewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. KazLev XIX, 31-39.

²⁷⁰Uo., 33.

²⁷¹Uo., 36.

törekszik, hogy nem az idegen nyelven kialakult formát és az ezen megszólaló tartalmat, hanem – az eredeti nyelv grammatikájának egy más nyelv lexikájával való sajátos viszonyát megteremtve – voltaképpen magát az idegen nyelvet ültesse át. Ezzel a fordítói eljárással ugyanakkor Kazinczy az anyanyelv rugalmasságának határait is feszegeti, attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy a magyar minden más nyelvénél alkalmasabb mindenfajta szín-, árnyalat-, stílusréteg kifejezésére: „De ha mi tehetjük a' mit azok [t.i. más népek fordítói] nem tehetnek, úgy örvendenünk–kell, hogy a' szép Nyelv egy eddig talán nem eléggé ismert fényében ragyog.”²⁷² Arról, hogy a magyar dobogós helyet szerezhetne magának a nyelvek szépségversenyében már korábban, fogsága előtt is meg volt győződve²⁷³, de most az a tudat hatja át, hogy az amúgy is szép nyelv további gazdagításában, fogyatékoságainak kiküszöbölésében neki és híveinek, akik éppen a fordítások révén formálták, bővítették, tökéletesítették a nyelvi kifejezőkészséget, óriási szerepük van.

Ahogy a modern kor kísérletezőit, úgy Kazinczyt sem riasztja vissza az ilyen fordítói módszerrel létrejött célnyelvi szöveg nehezen érthetősége, netalántán érthetlensége. Tisztában van azzal, hogy fordításának „Olvasója némely helyeken a magyar beszédet kénytelen lesz a' latin textus által magyarázni magának.”²⁷⁴ Úgy véli, mivel Sallustius stílusát többek között szándékos homályosság, a nyelvi szabályok tudatos megszegése, idegen szavak gyakori használata jellemzi, aminek következtében már a korabeli olvasók számára is a nehezen érthető szerzők közé tartozott, írásmódjának meghamisítását jelentené, ha simán folyó, mindenki számára könnyen felfogható beszédben tolmácsolná. Kazinczy ezeket a mások által esetleg a szerző gyenge pontjainak tulajdonított jegyeket a sallustiusi stílus meghatározó sajátosságainak tekinti, fordításában ezek maradéktalan visszaadását tűzi ki célul, mert szerinte máskülönben – ha a szöveget ezen jellemzőktől megfosztanánk – Sallustius a fordításban nem lenne többé Sallustius. Kazinczy messzire került attól az egy időben általa is képviselt szemlélettől, amely a fordított szöveget eredetileg magyarul íródottnak akarja láttatni, nem törekszik másságának leplezésére, ellenkezőleg, a végletekig hangsúlyozza azt. Ez a sajátos logikájú fordítói szemlélet, amely szerint a fordítás voltaképpen csak az eredetivel együtt olvasva értékelhető és élvezhető, nyilvánvalóan éppúgy ellenkezést váltott ki Kazinczy korában, mint ahogy a XX.

²⁷²Uo., 37.

²⁷³Vö. pl.: „- kedves Anyai Nyelvünk! mikor fogják a' mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy végzetlenül felyül-haladod a' frantz persziflázst, a' német mormogást.” DEBRECEZENI, 2001, 25. vagy a Kis Jánosnak 1793-ban írt levél következő mondata: „A' mit a' német mer a' maga rút nyelvén, miért ne merjük mi a mi szépünkön?” KazLev, II, 302.

²⁷⁴Gr. Dessewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. KazLev XIX, 36.

századi kísérletek sem arattak osztatlan elismerést. Döbrentei Gábor nyíltan meg is mondja: „...ha a’ Sallustiana dictiókban gyönyörködni akarok, deákul olvasom, ha anglicizmust kívánok, nem fátyolon nézem keresztül, hanem színről színre.”²⁷⁵ Kazinczy – mint mindig – most is nehezen tűri a kritikát, s azzal vág vissza Döbrenteinek, hogy ő bizonyára latinul sem érti Sallustiust, s csak azt fogadja el magyarnak, ami „bajuszos”. Ugyanakkor nem hagyja nyugodni, hogy minduntalan támadják magyarságát, ezért elhatározza, hogy Sallustiusból kétféle fordítást is készít: „egyikét a régi színben, a szalluszi arczban, a másikat gut französich, azaz a’ hogy a *Döbrenteyek* akarják – zsiros szájú magyar paraphrasisban, hogy folyjon a beszéd, s ne legyen rajta épen az, ami Szallusztban legbecsesebb.”²⁷⁶ Szándékát végül is nem valósította meg, csak a szöveggközeli változat készült el, de – mint említettem – az is csak halála után látott napvilágot. Korábban Moličre két vígjátékát ugyancsak ezért fordította elveivel ellentétes módon szabadon: „Kárhoztassanak a’ Puristák – írja Schedius Lajosnak 1803–ban –, a’ kik soloecizmusaimon azért akadnak–fel, mert nem értik, a’ hogy nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani s z a b a d k é z z e l kell:én nem térek–el utamról. Szabad kézzel én is fordítottam. Az ő kedvekért – egyedül az ő kedvekért – van úgy fordítva a’ Moličre két bohó játéka.”²⁷⁷ „Nem szégyenlem erre a’ két darabra reá ütni bilyegemet – írja egy másik levélben –, ’s legalább azt nyerem vele, hogy a’ Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a’ közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen, és akik soloecizmusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξ ε ι υ ο ζ–nak [idegennek] fognak szóllítani, reám ismernek, hogy én is magyar vagyok.”²⁷⁸ Érdekes (s bizonyára nem véletlen), hogy Kazinczy összes magyarítása közül éppen e két vígjáték egyike, *A botcsinálta doktor* – korábbi címén *Rigó Sámson* – az egyetlen, amely eljutott a mai olvasóhoz: az 1954–es Moličre–kiadásban Illyés Gyula Kazinczy fordítását vette alapul, s alig változtatott rajta.

„Akkor midőn én éltem, talán legokosabb volt fordítani ”

²⁷⁵ Döbrentey Gábor Kazinczynak, 1824. júl. 23. KazLev XIX, 163.

²⁷⁶ Guzmics Izidornak, 1827. jan. 1. KazLev XX, 174.

²⁷⁷ Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev, III, 41-42.

²⁷⁸ Kis Jánosnak, 1797. nov. 16. KazLev II, 421.

Sallustius–fordításán három évtizeden át dolgozott Kazinczy, de igazán elégedett sohasem volt vele. „Sallust jobb most, mint volt – írja Dessewffynek 1821–ben –, de mi az a’ Római Originális mellett? Szélyvel tépném valamikor a’ kettőt összevasonlítom.”²⁷⁹ Ha szét nem is tépte, de minduntalan javítgatta, átírta, tökéletesítgette, a legkülönbözőbb idegen nyelvi fordításokat szerezte be, hogy lássa, az egyes fordítók miként oldották meg a kényesebb helyeket. A publikálást is egyre halogatta. Már 1811–ben arról tudósítja egyik levelezőpartnerét, hogy „Sallustját” most készíti nyomtatás alá²⁸⁰, majd tizenhárom évvel később ugyanerről számol be²⁸¹, ám még ekkor sem tudja rászáni magát, hogy „kieressze kezéből” a fordítást, így a kiadására vállalkozó Guzmics Izidornak még 1827–ben írt leveleiben is csak ígéreti, hogy hamarosan küldi a kéziratot²⁸², s a munka végül csak halála után jelent meg.

Az aprólékos műgond, az eszmény megvalósítására való fáradhatatlan törekvés azonban nem csupán ezt a fordítását, s nem is kizárólag ezt a korszakát jellemzi, hanem végigkíséri Kazinczy egész fordítói (és írói) pályáját. „Nem hagytam semmit próbálatlanul, amivel gondoltam, hogy fordításomat az eredetihez hasonlóbbá tehetem s annak újabb tökéletességet, csínosságot correctiót adhatok” – írja már a Gessner *Idylljei* első kiadásának előszavában.²⁸³ Még a fordítás megjelenése sem vet véget a korrekciós tevékenységnek. „Betegen töltött napjaimban Gessneremet, azaz az ő írásainak fordítását tekintetem végig, hogy, a’ hol tollam megsikamlott, a’ munkának igazítást ’s főbb csínt adhassak... nem hiszem, hogy Idylljeit húszszor nem dolgoztam volna újra” – írja Berzsenyinek több, mint húsz évvel az első kiadás megjelenése után. Börtönében átdolgozza összes korábbi fordítását, majd a gyűjteményes kiadás megjelenése után néhány évvel ismét csiszolgatni kezdi őket. „Több sanyarúsággal mint a’ mások dolgozásaikat szoktam végig futni, valamit húsz eszt. olta nyomtattattam végig tekintem a’ botlásokat, vétkeket megigazítom, a’ mi erőltetett, feszes darabos, újra dolgozom.”²⁸⁴ (E javított kiadás megjelentetésére végül nem került sor.) Van, amikor egy jobbnak tartott szövegváltozat megjelenése készteti egy már kész fordítás újradolgozására. Így például az első sortól az utolsóig teljesen újraírta Osszián–fordításának első, már nyomdakész változatát. Mindezt azért, mert miután befejezte a Denis, Rhode, Goethe és más német fordítók átültetési nyomán készült fordítását, tudomására jutott, hogy a

²⁷⁹ Dessewffy Józsefnek, 1821. febr. 4. KazLev XVII, 392. (A kiadásban végül is nem ez a szöveg jelent meg, jöllehet a két változat több ponton kapcsolódik egymáshoz.)

²⁸⁰ Ragályi Tamásnak, 1811. nov. 25. KazLev XXII, 290.

²⁸¹ pl. Lengyel Józsefnek, 1824. júl. KazLev XXII, 381.; Gr. Teleki Lászlónak, 1824. nov. 2. KazLev XXII, 398.

²⁸² 1827. jan. 1. KazLev XX, 173. ; 1827. márc. 16. KazLev XX, 222.

²⁸³ KAZINCZY, *Művei*, I, 144.

²⁸⁴ Kis Jánosnak, 1820. ápr. 10. KazLev XVII, 135.

műnek egy újabb német változata jelent meg, amiről az a hír járta, hogy az addigi Osszián–fordításokat mind messze felülmúlja. Beszerezte hát a könyvet, s korábbi munkáját úgy átgyúrta, „hogy annak egy sora sem marada meg.”²⁸⁵ A *Hamletet* is azért fordítja újra, mert megszerzi Schiller fordítását, amelyet a szakértő publikum igen hű átültetésnek tartott.

Már a fogság előtt időszakban Földi János felhívta Kazinczy figyelmét arra, hogy az állandó javítások rendszerint nem használnak a szövegnek, inkább kárára vannak: „Te benned azt tapasztaltam, hogy még szerentsétlebb vagy további rágódásaidban ’s jobbításaidban, mint legelső próbáidban.”²⁸⁶ Tulajdonképpen ő maga is tudta, hogy a túlzott aggályoskodás, a folytonos változtatás nem mindig válik a fordítás hasznára: „Könnyen elhiszem, hogy gyakorta rosszra változtatom, a mi szenvedhetően állott, mert a szerfelett való kétségnek ez szokott lenni az effectusa.”²⁸⁷ (Hozzá kell tennünk, hogy nemcsak fordításait javítgatta örökösen, hanem magyar nyelven írt munkáit is.)

Ez a mennyiségre is hatalmas, a szüntelen átdolgozás miatt rengeteg időt felemésztő fordítói munka tulajdonképpen kitölti Kazinczy egész életét. Eredeti munkáinak száma (az ugyancsak iszonyú terjedelmű levelezést leszámítva) jóval alatta marad fordításaiénak. Azonban Kazinczy nem csak azért nem ír, mert nem jut rá ideje: a fordítói tevékenység alkatilag mintha közelebb állna hozzá. Ráadásul, különösen pályája derekán, az volt a meggyőződése, hogy a kor, amelyben ő él és alkot, a nyelv akkori állapota, kifejezőeszközeinek fejletlensége miatt még alkalmatlan eredeti művek írására, ezért idegen remekek átültetésével kell mintát nyújtani a stílus különböző nemeire, s egyúttal az idegen nyelvek szokatlan, de szépnek ítélt kifejezéseivel, fordulataival gazdagítani, sokszínűbbé, hajlékonyabbá tenni a nyelvet. „Sokan tőlem Originált várnak, kívánnak, szent hazafiúságból, de gondatlanul – írja Majthényinek 1808-ban. Én többet használok azzal, ha Emilia Galottit a’ legnagyobb gonddal adom a’ Nemzetnek, mintha egy silány Originált faragok. Remek Originált írni, nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni.”²⁸⁸ Ő fordításaitól várja az irodalmi dicsőségét, velük akarja kivívni a nemzet elismerését. „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozástomat minél hasonlóbba tenni az eredetihez, nem maradhat mindég jutalom nélkül, ’s úgy hiszem, valaha én is adhatok valamit, a’ mi szerencsésebb követőink dolgozásaik mellett nem lesz érdemetlen neveztetni.”²⁸⁹

²⁸⁵ KAZINCZY, Bevezetés *Ossian* fordításához. Idézi HEINRICH, 1901, 457.

²⁸⁶ Földi János Kazinczynak, 1793. aug. 12. KazLev II, 307.

²⁸⁷ Idézi HALÁSZ, 1883, 255.

²⁸⁸ Majthényi Lászlónak, 1808. ápr. 30. KazLev XXII, 227.

²⁸⁹ Kis Jánosnak, 1793. júl. 27. KazLev II, 302.

Mindazonáltal olykor mégis feltámad benne a kétely, vajon tényleg a helyes utat választotta-e? Erről tanúskodik például a Fáy András-hoz intézett levél, amelyben így értékeli annak *Bokréta* című verseskötetének egyes darabjait: „... előttem annál becsebbek, mivel szabadon támadtak, minden előkép nélkül. Mert literatúránknak abban van legnagyobb fogyatkozása, hogy Originális darabjaink, mellyek méltóak volnának a követésre, alig vannak, és még azok is, a’ mellyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok’ követése. (...) Maradjon Uram Öcsém ezen az uton, ’s ne szédíttesse-el magát a’ mi miveink által. Mi ugy járánk, mint az, a’ kit Iró mestere sokáig iratott plajbász után. Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a’ nélkül, hogy azt tekintgetné, hogy az közzé illenek e a’ Külföld’ Éneklőjinek verseik közé.”²⁹⁰ Vagyis pontosan azért dicséri meg Fáy-t, mert az eredeti műveket írni, nem idegen minták követését választotta.²⁹¹ Hasonló gondolatok tűnnek fel a Báróczy-életrajzban is: „De nagyon hamis értelmet adna szavainknak, aki, amit itten mondánk, oda magyarázná, mintha mi tagadnók azoknak érdemeit, akik eredeti munkákat mernek. Sőt mi a sokáig gyakorlott fordítást az íróra nézve veszedelmesnek tartjuk, mert ezáltal benne kihal az oly igen szükséges bizakodás önmagához, s arra szoktattatik, hogy másnak segédkarjai nélkül nem járhat. Egyedül azt akarjuk értetni, hogy a gondos fordítás mind a nyelvnek sokat használ, mind az ízletet sikeresen képi, holott a nem mesteri kézzel dolgozott originálok mind a kettőnek tetemesen ártanak.”²⁹² Amikor egy esztendővel később, 1815-ben az ifjú Bölöni Farkas Sándor levelére válaszol, már szinte szabadkozik amiatt, hogy ő nem írt eredeti műveket. Ennek okaként egyrészt hosszú raboskodását, s egyéb viszontagságait hozza fel, majd így folytatja: „Osztán én úgy hittem [...], hogy több hasznot fogok nyújthatni, ha középszerű Originálok helyett nagy gonddal készített fordításokban classicaí szépségű darabokat dolgozandok.”²⁹³ Ebből a fogalmazásmódból az csendül ki, hogy most már nem egészen biztos abban, hogy a saját írói dicsősége szempontjából a leghelyesebb utat választotta, azt azonban szerénytelenség nélkül saját fáradozásai, munkálkodása eredményének tulajdonítja, hogy a „nyelv már most nem az, a’ mi 40 eszt. előtt volt; törve az út, a’ Hercyniai erdő ki van írva, nektek ifjabbaknak nem kell többé irtanotok, ti tenyészthetitek a’

²⁹⁰ Fáy Andrásnak, 1808. jan. 21. KazLev XXIII, 146.

²⁹¹ Ennek a levélnek Kazinczy szemléletrendszerében elfoglalt helyét Csetri Lajos elemzi. Vö. CSETRI, 1990, 51-52.

²⁹² KAZINCZY *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY, 1979, I, 787.

²⁹³ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. okt.22. KazLev XIII, 240. Ugyanez a gondolat jelenik meg a Gr. Dessewffy Józsefhez 1817. dec. 15-én írt levélben: „Sem talentomom, sem neveltetésem, sem Nyelvünk’ és Literatúránk’ kora nem engedék, hogy Originális nagy Munkákat tegyek, ’s úgy hittem, hogy a’ Nemzet’ szükségei inkább kívánták, hogy a’ mások nagy Munkájikat tegyem által Magyar Munkákká, minthogy esztendőkgig dolgozván végre is olly silány darabot adjak, mint a’ Kisfaludi és Virág Hunyadija.” KazLev XV, 397.

virágokat”. A nyelv tehát nem készületlen többé, elérkezett az a kor (bár 7 évvel ezelőtt még az unokák idejére jósolta ezt), amelyben az új nemzedék élvezheti Kazinczy és társai harcok munkájának gyümölcsét. Nekik már az a dolguk, hogy eredeti munkákkal gyarapítsák a magyar irodalmat, ehhez rendelkezésükre áll a gazdag, sokszínű, minden stílusnemet, árnyalatot kifejezni képes magyar nyelv. Óva inti is Bölönit a fordítástól: „Fordításokra ne ereszkedjél, legalább ne soha másképen mint merő gyakorlásul, a’ mit Cicero is tett; abba nem fogod hagyhatni, ’s örökké fordító maradsz, mint Báróczy és én, a’ ki egy kisded csomócska versezetnél semmit nem mondhatok tulajdon teremtésemnek.”²⁹⁴ Két év múlva legkedvesebb, leghívebb tanítványa, Kölcsey támadja meg Kazinczyt, fejére olvasva, hogy „vétett maga ellen, mikor fordítóvá lett.”²⁹⁵ (Ráadásul, mint láttuk, többek között annak a hiányát is szemére veti, ami Kazinczy legfőbb célkitűzése volt mindig: a különböző szerzők stílusjegyeinek hű tükrözését.) Kölcseynek erre a megjegyzésére így válaszol: „Nekem kár volt fordítóvá lennem.» – A’ mennyiben ez compliment, azt mondom reá, hogy érzettem mind kevés tehetségemet, mind Nyelvünk’ készületlenségét, mind azt, hogy a’ kor mit kíván.” Majd a sokszor emlegetett képzőművészeti hasonlattal folytatja: „A’ hol még nem virágzik a’ Mesterség, ott gipsz öntvény kell; láttuk, mire mentek azok, a’ kik Originálokat adának. Én mind Virágot, mind Berzsenyit tisztelem, [...], de egyetlen egy darabjok sincs, a’ mit szeretnék ha én írtam volna.”²⁹⁶

Választott út vagy kényszerpálya? Kazinczy mindenesetre irodalomtörténetünknek az az alakja, aki saját hatalmas gyakorlati tapasztalata alapján igazán hivatott a fordításról elmélkedni, róla szólni. A fordításra vonatkozó elveit nem fejtette ki összefüggő tanulmány formájában – amúgy is elméletellenes volt. Ellentmondásoktól sem mentes nézeteit hosszabb–rövidebb terjedelmű, főként leveleiben fellelhető megjegyzéseiből rekonstruálhatjuk. Mivel a fordítást mindenekelőtt a nyelv- és stílusújítás legfontosabb eszközének tartotta, legtöbb fordítással kapcsolatos kijelentése a nyelvújítással szoros összefüggésben hangzik el. Bár fogsága előtti pályaszakaszán mind elvi megnyilatkozásai, mind gyakorlata eklektikus, már ekkor úgy véli, hogy a nyelv fejlesztését csakis a szoros fordítás szolgálhatja, ami alatt ő elsősorban a stílusjegyek minél árnyaltabb visszadását azaz voltaképpen stiláris ekvivalenciát ért. Fogsága után a fordítás még dominánsabb helyet kap nyelv- és irodalomszemléletében, hiszen a magyar irodalomnak és irodalmi nyelvnek a nyugati kultúrákhoz való felzárkóztatása érdekében olyan fordítási módot

²⁹⁴ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. okt.22. KazLev XIII, 240.

²⁹⁵ Kölcsey Ferenc Kazinczynak, 1817. jún. 12. KazLev, XV, 237.

²⁹⁶ Kölcsey Ferencnek, 1817.jún.14. KazLev XV, 242.

javasol és valósít meg saját gyakorlatában, amely a magyar nyelv kifejezőképességében meglévő hiányosságok kiküszöbölésére idegen nyelvi fordulatok, frazémák tükörfordítását alkalmazza. Tisztában van vele, hogy ez ugyan erőszakos beavatkozás a nyelv spontán fejlődésébe, ám úgy véli, a szépíróknak ehhez nemcsak joguk van, hanem a „nyelv ideálja” megvalósítása érdekében egyenesen kötelességük is. A választott út helyességének igazolását a német példában látja: a német irodalom is azért juthatott el a fejlettség ilyen magas szintjére, mert írói nem vonakodtak műveikben más népek szólásait, fordulatait követni, s ezzel azokat a német irodalmi nyelvben meghonosítani. Ő is arra törekszik, hogy a legkülönbélebb stílusnemet képviselő szerzők műveit ültesse át magyarra, s (a stiláris jegyek szempontjából) szoros fordítással gazdagítsa a magyar irodalom stíluskincsét és kifejezőképességét. Kazinczy számára a fordítás fő célja tehát nem az, hogy valamely idegen nyelvű művet az adott nyelvet nem beszélők számára elérhetővé tegyen, hanem, hogy általa a magyar irodalmi nyelvet sokoldalúan fejlessze, és alkalmassá tegye – nyugati mércével mérve is – színvonalas eredeti művek írására. Ő maga ezt így foglalja össze a *Pályám emlékezetében*: „A mi főcélunk látszhatnék, hogy a csudált műveket lefordítván, magunkévá tegyük, az cél ugyan, de csak másodrendű; a főcél az, hogy a dolgozás alatt nyelvünk bővüljön, simuljon, szépüljön.”²⁹⁷ Meggyőződése volt, hogy a fordítással behozott idegenszerűségeknek megvan a maguk létjogosultsága: bár kezdetben a széles befogadóközönség ellenállásába ütköznek, s csak az igazán művelt, megfelelő ízléssel rendelkező kiválasztottak tudják értékelni az ily módon készült fordításokat, később fokozatosan belesimulnak a nyelvbe, s az utókor már bátran és természetesen él az ímígyen meggazdagított nyelvvel.

Tudta, a magyar nyelv nincsen rokonságban azokkal a nyugati nyelvekkel, amelyekből a fordítások készülnek, ám úgy vélte, a nyelvrokonságnál sokkal fontosabb az a kulturális és vallási egység, amely Európa nemzeteit összekapcsolja. Így ír erről a *Tövisék és Virágok* új kiadásához szánt, kéziratban maradt jegyzeteiben: „Tudjuk, hogy nyelvünk keleti nyelv és nem nyugoti, s inkább érezzük e szerencse becsét, mint hogy erről lemondani akarnánk. [...] De minekutána a görög, deák, német, francia, olasz literatura nem csak a görögöknek, rómaiaknak, németeknek, franciáknak, olaszoknak, hanem a magyaroknak is literatúrája, s ez a tekintet közöttünk és ezen nemzetek közt egy rokonságot sző, mely ér annyit, mint az a másik, mely által a zsidóknak, araboknak, töröknek és tatárnak vagyunk rokonai: vétünk e ha azokhoz szólván, a kik ezen lelki testnek szint úgy tagjai mint mi, a kik úgy szólunk, úgy ejtjük a szólást, hogy beszédünkön ki ismerszik, kinek társaságokban éltünk? Mert hogy az utcán beszéljek így, az idéetlen tartalék... Ok nélkül szólani így ... igenis véték; de ha ezt azért teszem,

²⁹⁷KAZINCZY, *Pályám emlékezete* = KAZINCZY, 1979, I, 408.

hogy nyelvem, mely az ideát kitenni nem tudta, bővüljön, vagy hogy elkerülhessem a gyilkoló körüliírást, vagy hogy a kifejezés az olvasót frappirozza, s a hely épen e szót, e kitéltet kivánta: ha vétek e ekkor is?”²⁹⁸ Idegenszerűségekől hemzsegő fordításai megbotránkozást keltettek, számos támadás is érte miattuk, s a kezdetben mellette álló tanítványok is fokozatosan eltávolodtak tőle: Kölcsey lasztóci leveleiben bírálja, Toldy Ferenc pedig a Pyrker–pörben kerül szembe vele. Kazinczy ennek ellenére rendületlenül fordít, pontosabban újra és újra átdolgozza korábbi munkáit. Legkedvesebb szerzőjén, a római Sallustiuson dolgozva a végsőkig feszíti azon törekvését, hogy az eredeti minden stilisztikai és nyelvi sajátosságát pontosan és híven tükrözze a magyarban: fordítása már szerinte is csak a latin szöveggel együtt olvasva válik érthetővé. Ezzel a fordítás elméleti (és gyakorlati) zsákutcájába ért.

---

²⁹⁸KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*. Kiad. ABAFI Lajos. Bp. 1879. I. 244-245. Hasonló gondolatot fejt ki az *Ortológusban* is: „... az a társalkodási, országglási, vallásos és tudományos öszveköttetés..., mellyel a nyugot míveltebb népeivel állunk, gondolkozásunkat az ezek gondolkozásokkal, és úgy nyelvünket is, mely nem egyéb, mint a gondolkozás képe, az ő nyelvekkel rokonságba hozta.” KAZINCZY, 1979, I, 821.

TOLDY FERENC: VÁLTOZÓ ÁLLÁSPONTOK

Toldy Ferenc, e félelmetes munkabírású polihisztor tudós lélegzetállítóan széles skálájú tevékenységi körének²⁹⁹ a műfordítás, illetve annak elmélete csupán kis szeletkéként alkotja: a sok száz kisebb-nagyobb mű közül, amelyet Toldy félévszázados pályafutása során írt, mindössze néhány foglalkozik ezzel a témával, s amint látni fogjuk, még ezek sem képviselnek egységes álláspontot. A teljes tartalmi-formai húség mellett kardoskodó szenvedélyes hangú cikkei a Pyrker-pör során ugyanakkor épp oly nagy visszhangot váltottak ki, mint tízegynéhány évvel később a műfordítás elveiről szóló előadása, amelyben már homlokegyenest más meggyőződésének ad hangot. Írásainak a korabeli irodalmi életben játszott fontos szerepe miatt Toldy Ferencet a magyar fordításelméleti gondolkodás egyik jelentős alakjának kell tekintenünk. A műfordítási tevékenységgel kapcsolatos gondolatai, változó, jóllehet olykor vitatható elvei mindenképpen behatóbb tanulmányozást érdemelnek.

Az előélet: Toldy, a (megbírált) fordító

Lehet-e fordítási elveket úgy hitelesen megfogalmazni, hogy valaki nem gyakorolja magát a fordítást? A két tevékenység között nyilvánvalóan szoros a kapcsolat, hiszen a fordítói gyakorlat veti fel azokat a problémákat, amelyeket az elméleti gondolkodás rendszerez, összegez. Láttuk, hogy Batsányi és Kazinczy is saját fordítói tapasztalatára támaszkodva szűri le elveit illetve saját gyakorlatában „teszteli” használhatóságukat.

Ami Toldy Ferencet illeti, ő a két tevékenységet nem párhuzamosan művelte: csak akkor foglalkozott elméleti kérdésekkel, amikor a (mű)fordítói gyakorlattal már csaknem teljesen felhagyott. Az ifjúkori műfordítói próbálkozások folyamán azonban saját bőrén tapasztalhatta a fordítás számos-számtalan nehézségét, s ez alapján már semmiképpen sem minősíthető „outsider”-nek, vagyis olyannak, akinek a fordítás gyakorlatával semmiféle valóságos kapcsolata nincsen. Bár a tárgyhoz nem tartozik szorosan, úgy vélem, érdemes röviden összefoglalni Toldy legjelentősebb műfordítói kísérletének történetét, különös tekintettel a fordítás visszhangjára.

---

²⁹⁹Greguss Ágost bibliográfiájában tizenkét témakörbe sorolja Toldy publikációit. vö.: GREGUSS, 1871.

1822 augusztusában így ír Toldy legjobb barátjának, Bajzának: „...bizonyal reménytetlek a *Räuber* magyarázatával, s bár csak némely évek után készülne el. Ezen munkát hideg fordítás más munkává teszi. Bele kell tanulnom Moor Ferencz lelkébe, s Schiller stíljét a magyarba átvinni, s itt nem álithatok határidőt: de akár mikor megy véghez, tudom a fordítónak becsületet fog szerezni.”³⁰⁰ Néhány nappal később már arról ad hírt, hogy Schiller színjátékainak lefordítására és kiadására szövetkezett „ifjú társaság” felosztotta egymás között a lefordítandó darabokat. A tíz fordításra kijelölt mű közül Toldynak négy jutott: *Die Räuber*, *Kabale und Liebe*, *Fiesko* és a *Maria Stuart*. Nagy lendülettel veti bele magát a munkába, terve szerint a „*Latrok*”-kal szeptember 27-re készül el, azaz mintegy három hetes határidőt jelölt ki magának, holott alig egy héttel korábban még határozottan ellene volt bárminemű határidő kitűzésének.³⁰¹ Bajza válaszlevelében a rá jellemző higgadtsággal nem is mulasztja el mérsékletre inteni barátját: „Hogy Schiller theátrumi darabjai magyarra fordíttassanak Veletek együtt én is óhajtom, azonban tanácsos az időhez semmit sem szabni, mert a költői tehetség az által határ közé szorítatik, s a sietés elnyomja soksággal azon tüzet, melly jó munkát adni hevíti az Irót.”³⁰² Alig lát hozzá Toldy ehhez a fordításhoz, máris újabb tervek foglalkoztatják: egyik kedvenc olvasmányát, Goethe *Tassóját* szeretné magyarra átültetni, s már előre mentegetőzik, ha az netán tele lenne német idiotizmusokkal, ahogyan – teszi hozzá önkritikusan – az éppen készülőfélben lévő *Latrok*.³⁰³ A fordítással azonban nem halad olyan gyorsan, mint remélte, mégis belekap egy másik munkába is, ezúttal Thomson *Szokratesz* című drámájába, amit franciából kezd fordítani. Így aztán a *Latrok*at a tervezett határidő után csak több, mint egy évvel, 1823. októberében fejezi be, de elégedetten teszi le a tollat: „Őszintén vallom, hogy reményemet igen felül haladta munkám kivitele, s ha recensensem lehetlent nem kíván vagy pályámat mellyen czéломhoz iparkodtam nem vétkelli, talán elég jónak fogja állítani nyelvünk mostani állásához képest, s *talán* (de csak talán) absolutus tekintetben is. [...] Én áthatva voltam annak szellemétől ugyannyira, hogy szellemem szintugy kényszerült azt ismét vissza adni.” Ám a rossz tapasztalatok, vagyis a legelső fordítására kapott kemény bírálat után³⁰⁴, már ott motoszkál benne a gyanakvás: „De nyilván gúnyolással fogok fizettetni, és ezt is nyugottan (!) fogom eltűrni...”³⁰⁵

³⁰⁰Toldy Bajzának, 1822. aug. 29. BAJZA-TOLDY, 1969, 37.

³⁰¹Toldy Bajzának, 1822. szept. 4. Uo., 38-39.

³⁰²Bajza Toldynak, 1822. szept. 12. Uo., 41.

³⁰³Toldy Bajzának, 1822. szept.13. Uo., 42.

³⁰⁴Toldy első önállóan megjelent munkáját, *Isocrates erkölcsi intelmeinek* fordítását (1822) a Tudományos Gyűjtemény 1823, VII. kötetében szigorú kritikában részesítette Máty Pál.

³⁰⁵Toldy Bajzának, 1823. okt.26. BAJZA-TOLDY, 1969, 59. (Kiemelés az eredtiben.)

Amíg a Schiller-fordítás megjelenésére vár, újabb fordítások tervéről számol be lelkes Bajzának, s mivel sejti, hogy barátja elnéző mosolygással fogadja ezt a lelkes nagyratörést, nyomatékosan leszögezi: „...meg fogom mutatni, ha bár csak idővel is [...] hogy jeles plánjaimból egy se maradjon kivetetlen, vagy legalábbis megpróbálva. P.O. Úgy rájok meredtem én a Sir Walter Scott románjaira [...], Schiller theátrumára, Shakespeare Othello-Lear-jára, hogy soha el nem állok a kívánattól magam által másolva látnom őket.”³⁰⁶ Tervben, fogadkozásban tehát nincs hiány, de Bajza ezúttal is, mint sokszor, igyekszik lehűteni Toldy lobogását, s felhívja figyelmét arra a veszélyre, amely szerinte a fordításban rejlik, nevezetesen arra, hogy a fordítás során az író elméjét mások követésére szoktatja, ezzel elveszítheti eredetiségét, s csupán „mímelő”, szolgálai utánczó válik belőle, s mint író elveszik a nemzet számára. „A fordítások hasznosak valóban, de valameddig csak mindig fordítunk, addig Literaturánk nincsen. [...] Miglen erős vagy originált írni, míglén nem vagy teljesen meggyőződve hogy eredeti talentumod nincsen [...]: addig ne alázd-le magad *fordítónak*, egyedül akkor csak, ha az ellenkező volna igaz.”³⁰⁷ Ez a barátjához intézett szemrehányás valóságos programnyilatkozat Bajza részéről, aki a fordítások értékét, hasznát csak később ismerte fel, ekkor még idegenkedett tőle a fordítási tevékenység jelentette függőség, alkalmazkodási kényszer miatt. Bajza tehát a fordításokkal szemben az eredeti művek, természetesen a jó, a jeles eredeti művek gyarapítását tartja elsődlegesnek, bár ezt az „origináljaink szűkin” gyakran kesergő Toldy sem gondolja másképp. Ő sem fordításokkal akarja pótolni a nem létező eredeti munkákat, de úgy véli, a magyar közönséghez, illetve az adott idegen nyelven nem beszélő íróemberekhez feltétlenül el kell juttatni, meg kell velük ismertetni az általa oly nagyra becsült külföldi szerzőket, műveket.

Kanyarodjunk azonban vissza a nyomtatás alatt álló Schiller-darabhoz. A nyomdai munkák 1824. január közepén befejeződtek, s a végül is *Haramják* címmel napvilágot látott fordítást (vajon Toldy változtatott menetközben a címen, vagy a kiadó javaslata volt?) Toldy büszkeségtől dagadozó szívvel postázza barátjának, egy levél kíséretében, amelyben azon reményének ad hangot, hogy munkájával irodalmunknak is „némelly becsületet” szerezhet, s iparkodása talán más ifjakat is hasonló cselekedetre buzdít. Eltökélten erősíti meg korábbi terveit is, folytatni szándékozik Schiller darabjainak magyarra fordítását: még ebben az évben három újabb mű kiadására készül, - s némi ifjú nagyképűséggel teszi hozzá: „A gyakorlott hóhérnak három fej se sok egy

³⁰⁶Toldy Bajzának, 1823. dec. 9., Uo., 72.

³⁰⁷Bajza Toldynak, 1823. dec. 5. Uo., 72-73.

expeditióra.”³⁰⁸ Ekkor még nem is sejti, hogy azok a fejek a helyükön maradnak, legalábbis nem általa hullanak a magyar irodalom vesszőkosarába.

A nem sokkal később napvilágot látott kritikák ugyanis teljesen kedvét szegik a nagyreményű ifjúnak. Nem kívánom az alábbiakban részletesen ismertetni a bírálatokat, azonban a *Tudományos Gyűjtemény* 1824. évi II. kötetében megjelent írás elméleti bevezetője miatt mindenképpen figyelemre méltó: a későbbi fordításelmélet-írók itt alapos elméleti leckében (is) részesíti a cikk névtelen szerzője. Mielőtt erre rátérnénk, lássuk röviden, időrendben, a többi bírálatot. Még a megjelenés havában, Kultsár István a *Hazai s Külföldi Tudósítások* egy rövid cikkében érinti Toldy fordítását, s azt veti szemére, hogy az általa teremtett új szavak és kifejezések rendkívül nagy száma szinte érthetlenné teszi a szöveget. A második kritikus, a jó barát, Bajza: bíráló megjegyzései a szöveg nehezen érthetőségével kapcsolatban, különösen, ami az Előszót illeti, egybecsengenek a Kultsáréval. Ő azonban ennek okát nem is annyira a Toldy által kreált szavakban (bár ő is felrója: „néhol újítasz szükségtelenül...”), hanem az eredetihez való túl szoros tapadásban, s a sok helyen felbukkanó germanizmusban látja, ami, ha belegondolunk (leszámítva Toldy ekkori fanatikus nyelvújító elkötelezettségét) cseppet sem meglepő, hiszen Toldy, azaz ekkor még Schedel Ferenc német anyanyelvű volt, s csak a gimnáziumban tanult meg magyarul. Bajza jó néhány példát sorol a nyelvi, nyelvhelyességi hibákra is, amelyek többsége szintén Toldy idegenajkúságának tudható be. Ugyanakkor Bajza úgy véli, Schiller szellemét valóban sikerült barátjának megragadnia és érzékeltetnie.³⁰⁹

A *Tudományos Gyűjtemény* 1824. II. kötetében a Literatúra rovatban megjelent fordításkritika³¹⁰ terjedelmében, bírálatának mélységében jóval meghaladja az eddig bemutatottakat, de szempontunkból nem is annyira a konkrét bírálat a fontos (jóllehet ez sem érdektelen), hanem az írás több mint negyed részét kitevő elméleti fejtegetés. Mint említettem, a cikk névtelenül jelent meg. Kuncz Aladár, Toldy egyik életrajzírója, aki elsősorban a Toldy-Bajza levelezésre támaszkodva vázolta fel Toldy életútját, a bírálót Horvát Istvánnal azonosította. Kuncz nem csupán feltételezi, hanem egyértelműen állítja, hogy a kritika szerzője Horvát, állítását azonban semminemű bizonyítékkal nem támasztja alá.³¹¹ Oltványi Ambrus, aki sajtó alá rendezte és jegyzetekkel látta el a Bajza-Toldy levelezést, ezzel kapcsolatban azonban megjegyzi, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őriznek egy *Horvát István igyekezetei* című

³⁰⁸Toldy Bajzának, 1824. jan.16. Uo., 91.

³⁰⁹Bajza Toldynak, 1824. febr.27.Uo., 115.

³¹⁰Könyv-vizsgálat. *A 'Haramják*. Dráma öt Felvonásban. Írta Schiller Friderik, Magyarra átvivé SCHEDEL Ferentz József. *Tudományos Gyűjtemény*, 1824. II. köt. 86-102.

³¹¹KUNCZ, 1907, 29-31.

kéziratgyűjteményt, amely tartalmaz egy maga Horvát által összeállított jegyzéket az 1830-as évek elejéig (akár álnéven is) megjelent írásairól, s mivel ezen a listán a *Haramják* bírálata nem szerepel, megalapozatlannak minősíti Kuncz feltevését.³¹² A valódi szerző kilétére szerinte semmi bizonyíték nincsen, noha Toldy Prepeliczay Sámuel tudja a bírálat mögött, s erre több levelében is utal.³¹³

Mit tartalmaz tehát ez a kritika, amely ennyire feldúlta az ifjú fordítót, teljesen lerombolva munkája értékébe vetett hitét? A névtelenség palástjába burkolózó szerző az írás első felében a fordítás elveiről értekezik, felsorolva a fordítással szemben támasztható követelményeket, s mindazon ismereteket és képességeket, amelyekkel a fordítónak rendelkeznie kell, hogy munkája eredményes legyen. A cikk második fele pedig a tulajdonképpeni bírálat, amelyben a választás kifogásolása és egy sommásan lesújtó megállapítás után³¹⁴ pontokba szedve veszi sorra Toldy fordításának hibáit, hogy bebizonyítsa: „nem csak a’ *magyar nyelv*’ természete előtte teljesen esméretlen, hanem magában a *nyelvben* is éppen tudatlan”.³¹⁵ Az elsősorban nyelvi, nyelvhelyességi szempontú, sokszor metszően gúnyos (ugyanakkor többnyire jogos) fordításkritikára most nem térnék ki, viszont mindenképpen figyelmet érdemel az általános fordításelméleti rész, amely a fordításról való gondolkodás XIX. századi történetének egyik feltáratlan dokumentuma. A szerző a (jó) fordítás mibenlétét abban határozza meg, hogy az „híven, de erőltetés nélkül” adja vissza az eredeti mű gondolatait, s amennyire a célnyelv természete megengedi, az eredeti író nyelvi-stilisztikai sajátosságait is megtartja. A névtelen szerző azt is hangsúlyozza, ennek sikerre viteléhez a (cél)nyelv tudományos művelése, tökéletesítése szükségeltetik. Nem is szabad addig munkához látnia a fordítónak, amíg a nyelv természetét, „minden kellemeivel, sajátosságaival, és világos vagy árnyékos tulajdonaival” mélyrehatóan ki nem ismerte. (A célzatosság nyilvánvaló: Toldy, amint a bírálat második, személyes részéből kiderül, túl hamar, készületlenül vágott bele a fordításba.) A fordítás tehát mindenképpen megfelelő felkészültséget kívánó „bajos” tevékenység, amelyet még tovább nehezít, s ennek a körülménynek különös jelentőségére nyomatékosan felhívja a szerző a figyelmet, ha „egy minden tekintetben lángeszű írónak valón eredeti munkájába merészel a’ fordító kapni”³¹⁶. Itt ugyanis nem elég, ha a fordító fogalmilag érti a szöveget (vagy ahogy a

³¹²BAJZA-TOLDY, 1969, 562.

³¹³„Recensensem: Prepeliczay, de nem egyedül, hanem még valakivel, bizonyonnyal nem tudom ki, gyanítjuk, hogy Balogh”. (OLTVÁNYI Ambrus szerint Toldy ezen utalása valószínűleg Almási Balogh Sámuelre vonatkozik); „Prepeliczay recenziója nekem fáj...”, BAJZA-TOLDY, 1969, 118. és 120.

³¹⁴„Előképét általjánfogva csak igen ritkán, - a’ mélyebb értelmű helyeken pedig éppen nem érthette;’s vagy egészen félre magyarázta, vagy (megszorúlván) azokat ki is hagyta.” Könyvvizsgálat., Tud. Gyűjt. 1824, 90.

³¹⁵Uo.

³¹⁶Uo., 88.

bíráló írja, „a’ kiírott szavakban elő terjesztett gondolatokat”), hanem értenie kell a mögöttes tartalmakat, a szövegtől függő, de közvetlenül meg nem fogalmazott elemeket is: „főképp azon ki nem jelelt képzetek’ folyamatját kell egész kiterjedésében megfejtenie, mellyeket a’ lángész’ villám képzelődése, láthatatlan vonásokban kötött minden látható szavával öszve”.³¹⁷ A bíráló tehát felismeri és hangsúlyozza, hogy a fordításhoz nem elegendő a tökéletes nyelvismeret, hanem egyfajta sajátos érzékenység is szükséges. Szerinte egy irodalmi alkotást csak az képes hitelesen fordítani, aki az eredeti mű írójával „rokon lélek”. ((Erre már célzott D’Alembert és az ő nyomán Batsányi is.) Csakis azokról a fordításokról mondhatjuk el, hogy általuk egy idegen elme alkotásai kultúránkban meghonosodnak, amelyekben ezek a feltételek teljesülnek, s csakis ezek alkalmasak a hazai műveltség előmozdítására. Nos, a kritika szerzője szerint Toldy *Haramják* „áthurczolása” messze nem felel meg ezeknek a kívánalmaknak, s egyedül a törekvést, Schiller drámáinak magyarra átültetésének szándékát tartja dicséretre méltónak, azonban azt tanácsolja a fordítónak, hogy mielőtt tovább folytatná ez irányú munkálkodását, előbb behatóan ismerkedjen meg a magyar nyelv természetével.

A lesújtó bírálat, mondhatjuk, szinte egy életre elvette Toldy kedvét a műfordítástól. A tervek, amelyekről álmódzott, mind megvalósítatlan maradtak, egyikét munkába belefogott még ugyan, de mindegyiket félbehagyta. Azonban ha szépirodalmat nem is, cikkeket, recenziókat folyamatosan fordít Toldy, különösen a *Tudománytár* és a *Figyelmező* számára, s ha egy-egy külföldi szerzőt, irányzatot alkotásaik is illusztrálnak, ezeket legtöbbször prózában tolmácsolja. A *Haramják* kudarca azonban még később sem hagyta nyugodni, s már érett fejjel, 1841-ben, jóval túl a nyelvújítás „szabály és mérték nélküli” alkalmazásának korszakán, átdolgozta vagy ahogy erről az *Atheneumban* hírt ad, „kitatarozta” ifjúkori fordítását, amelyet ezzel a reménnyel bocsát az olvasók elé: „A’ megtért juhban a’ pásztornak nagyobb az öröme, mint a soha el nem vesztettben: így talán a ’megjavult haramiák (így!) is kegyességre találандnak.”³¹⁸

---

³¹⁷Uo.

³¹⁸TOLDY, 1841/b, 495.

Toldy fordításelméleti nézetei a Pyrker-vita során

Toldy először a Pyrker-pör néven elhíresült irodalmi vitához tartozó cikkeiben tesz fordításelméleti vonatkozású kijelentéseket. Lássuk röviden az előzményeket. 1831 elején megvalósul Toldy, Bajza és barátaik évek óta dédelgetett vágya, megjelenik saját kritikai orgánusuk első száma, *Kritikai Lapok* címmel. A lapindítás ötlete Toldytól származik, 1826 januárjában számol be először tervéről Bajzának, már a folyóirat alapvető irányát, legfontosabb célkitűzéseit is körvonalazva. Eszerint „...régí vagy új könyveknek vizsgálatai, gúnyolatai, képeznék a lap fő tárgyát, „semmi forma ki nem volna belőle zárva, és semmilyen személyes tekintetek itt helyt nem találnának”. „Semmi sem olyan szent, –teszi hozzá, hogy éles próbakőre ne vétethetnék”, s a majdani recenziók alaphangját a „keménység”-ben jelöli meg.³¹⁹ Bajza három évvel később kelt levelében hasonló követelményeket fogalmaz meg, egy konkrét szerkesztői elvvel egészítve ki Toldy elképzeléseit: „... az első kötetbe a nagy hírüket kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon.”³²⁰ Az első szám ezen irányelvek szellemében készült, ahogy azt Bajza a beköszöntőnek szánt *Vezérszóban* nyíltan, harcosan ki is mondja: „Kritika kell közöttünk, meg nem kérlelhető és kemény kritika, de részrehajlatlan, de igazságos. Ki kell irtanunk a hízelkedés, a szolgálai csúszás lelkét, ledöntögetnünk a szobrait a bálványozásnak; [...] kimutogatnunk egymás vétkeit, botlásait, kimutogatnunk az utat, melyen nagy nemzetek példájaként a tökély magas pontjához vergődhetni.”³²¹ A kritika célja tehát az, hogy általa elérjük, vagy legalábbis megközelítésük a tökéletest, s ezt a törekvést nem akadályozhatja sem barátság, sem tekintély, sem társadalmi rang. Ez az alapelv vezérelte az első szám legnagyobb visszhangot kiváltó, pontosabban valóságos irodalmi csatát elindító cikkét is, melynek szerzője Toldy Ferenc.³²²

Toldy bírálatában a nem olyan régen még rajongásig tisztelt mestert, a széphalmi vezért, Kazinczyt támadja meg, Pyrker László egri érsek német nyelven írt bibliai tárgyú eposzának (*Perlen der heiligen Vorzeit*), *Szent hajdan gyöngyei* címmel 1830-

³¹⁹BAJZA-TOLDY, 1969, 277-278.

³²⁰Uo., 468-469.

³²¹*Kritikai Lapok*, I. kötet, 1831, III-X.

³²²A bírálat névtelenül, pontosabban G. (ál)névjeggyel jelent meg. A folyóirat munkatársai már előre döntöttek a felszabadító névtelenség mellett. Vö. BAJZA-TOLDY, 1969, 472.

ban kiadott fordítása miatt. Toldy két dolgot vet Kazinczy szemére: egyrészt, hogy egy *magyar* főpap *német* nyelven írt költeményét fordította magyarra, másrészt, hogy a művet az eredeti hexameteres alakot semmibe véve prózában tolmácsolta. A két vád közül bennünket most csak a második, a fordításelméleti vonatkozású érdekelt³²³, melynek alapja az a kérdés, vajon a fordítás hűségének az eredeti mű formájára is ki kell-e terjednie. Toldy kategorikus határozottsággal, elvi alapon ítéli el német hexameterek magyar prózában való fordítását, amikor leszögezi: „Verselt munkát prózában adni *mindég* bal gondolat, egyedül a jambusos mívnél valamennyire tűrhető”.³²⁴ A próza ugyanis feloldja a verset, megfosztja azt lényegétől, a „muzsikájától”. Állítását példával is alátámasztja, a német nyelvű eredeti után közli az adott rész Kazinczy általi fordítását, hogy nyilvánvalóvá tegye: a magyar változat - hiába „tündér szépségű” - mivel prózában készült, aligha fogja még csak emlékeztetni is az olvasót az eredetire. Végül arra is céloz, Kazinczy máskor sem tisztelte igazán a fenti elvet, hiszen már negyven évvel korábban Klopstock *Messiását* is kötetlen beszédben fordította.

Kazinczy a bírálatra adott válaszában, „igazításában”, (amely először a *Tudományos Gyűjtemény* 1831.évi II. kötetében jelent meg, majd a *Kritikai Lapok* is közölte Toldy válaszával együtt) nem talál igazán hatásos érveket, hogy megvédje magát Toldy elméleti vádjával szemben, sőt újabb támadható pontokat szolgáltat ellenfelének. Ő maga is kimondja, még hozzá kétszer, verset nem szabad prózában tolmácsolni: „...poétai mívet, eposzt, prózai nyelvben fordítani nem kell., „Verseket s szép verseket prózában adni, bár csillogóban, szerencsétlen gondolat.”³²⁵ Persze, nem áll meg a másik fél igazának elismerésénél, megpróbálja bebizonyítani, hogy az általános elvek alól lehetnek kivételek, s öngazolásul képzőművészeti hasonlatot hoz fel (a fordítással kapcsolatban – mint láttuk – Kazinczy mindig is előszeretettel élt a festészet köréből merített hasonlatokkal): igaz, hogy olajfestményt olajjal célszerű másolni, hogy szépségét érzékeltessük, mégis akadnak olyanok, akik a rézmetszeteket is kedvelik. Mindebből azt a következtetést kerekíti, hogy „amely munka prózában is engedtetni magát olvastatni, nem volt méltatlan a megjelenésre”³²⁶. Éppen ezért (elég meghökkenítő módon) azt javasolja, felejtjük el, hogy a szóban forgó mű eredetileg versben készült, s ezzel véget is vethetünk a panasznak. Álláspontja elfogadhatóságát Goethe tekintélyével kívánja erősíteni, utalva arra, amit a német költő-író „Divánja előbeszédében mondott”. Ezt Kazinczy ismertnek tételezi, nem részletezi, milyen

³²³A Pyrker-pör általam nem tárgyalt vonatkozásairól részletesen olvashatunk: FENYŐ, 1990, 99-112..

³²⁴TOLDY, 1831. = SZALAI, 1981,130. (Kiemelés tőlem)

³²⁵Uo., 134.

³²⁶Uo.

szempontból hivatkozik Goethére, s elképzelhető (jóllehet Toldy válaszcikkében figyelmen kívül hagyja ezt a megjegyzést), hogy a Goethe műveit alaposan ismerő Toldy már olvasta is a szóban forgó művet, s a hozzá fűzött fordításelméleti jegyzeteket, amelyeket Bajza majd hét év múlva ismertet az *Atheneumban*, s amely – mint látni fogjuk – Toldynak a műfordítás elveivel kapcsolatos vitaindító értekezése kiindulópontját képezi 1843-ban.³²⁷ Ennek az értekezésnek a bemutatása kapcsán majd részletesen szólok az említett Goethe-szövegről, itt most elegendő annyi, hogy a német író bizonyos mértékben (és bizonyos céllal) elfogadhatónak tartja az eredetileg verses formájú művek prózai fordítását is, mindamellett ezt a megoldást a fordítás legalacsonyabb szintjeként tartja számon. Mivel Toldy bírálatában felemlegette Kazinczy négy évtizeddel korábban készült Messiás-fordítását is, a „szent öreg” ezen váddal szemben is védekezni kényszerül. Megemlíti, hogy bár nyelvünk akkori állapotát is felhozhatná mentségére, ám fő érve az, hogy Klopstock eposzát nem annyira az olvasók gyönyörködtetésére szánta, mint stúdiumnak, vagyis azt akarta kipróbálni, bebizonyítani, mire képes a magyar nyelv.³²⁸

Toldy válasza már 1831-ben készen volt, de a *Kritikai Lapok* második kötetének késedelmes megjelenése miatt csak 1833-ban látott napvilágot. Nem mulasztja el hangsúlyozni, hogy ő továbbra is nagy tisztelője a széphalmi mester érdemeinek, de jogot formál az övével ellentétes nézetek kimondására. A fordítás elvi kérdéseivel kapcsolatban Toldy nem fogadja el Kazinczy azon érvelését, miszerint verset prózában fordítani olyan, mint olajfestményt rézmetszetben adni, s Kazinczyt saját (és Batsányi) korábbi nézeteivel szembesíti: „Ki mondá ki közöttünk először azon nagy igazságot, hogy midőn művész munkáját fordítunk, mindenben hű mását kell adnunk? hűvet nem csak dologra és értelemre nézve, hangra és stílusra, a stílus minden sajátosságaira, legyenek azok jók vagy nem; hűvet annyira, hogy a periodusok alkotását, szavakkal való sajátos élést a mi nyelvünkön is iparkodjunk visszaadni, vissza a világosságot és homályt a nehézkes beszédet úgy mint a könnyen forgót és elevent, vissza a más nyelv hibáit és avult formáit is?”³²⁹ Toldy azt veti Kazinczy szemére, hogy sántító hasonlatával csak azért élt, hogy fordítói „botlását” igazolja. A *Szent hajdan gyöngyeivel* mint eredetivel igenis méltatlanság történt, amikor prózában fordította le Kazinczy, s ez alól nem menti őt agg korára, költői erejének hanyatlására való

³²⁷Igen nagy a valószínűsége, hogy a Goethe-rajongó Toldy ismerte a szóban forgó művet és a hozzájuk kapcsolódó jegyzeteket, annál is inkább, mert Bajza 1828-ban egyik levélben utal rá („Góthe azt mondja egyvalahol a Dívánhoz írt magyarázatokban...”), vö. BAJZA-TOLDY, 1969, 440.), s a két barát olvasmányai, amint ez levelezésükből kiderül, jórészt megegyeztek.

³²⁸TOLDY, 1831. = SZALAI, 1981, 135.

³²⁹Uo., 137-138.

hivatkozás (hogy ez nem így van, azt Toldy már az első cikkben cáfolta *A hárfának* Kazinczy hexameteres fordításában való közlésével), az a javaslat pedig, hogy vegyük úgy, mintha az eredeti nem is versben lett volna írva, végképp (s teljesen jogosan) elfogadhatatlannak tűnik Toldy számára. A felvetés nevetséges voltát példákkal domborítja ki: „Ó, akkor én az Odüsszeiát prózában diluálom, s azt kiáltom: feledjük, hogy versben íratott; Tacitus tíz sorát hússzá lapítom szét, s azt kiáltom: feledjük, hogy Tacitust a precízió bélyegzi; s Rájnis Virgíljét megkoszorúzom azt kiáltva: feledjétek, hogy Virgíl elegáns, s nem lesz panasztok a dorongos hős ellen.” S végül egyértelműen, megfellebezhetetlenül kimondja az elvet: „a fordítás egyedül akkor jó, ha mind belső mind külsőképpen hű leszen.”³³⁰ Ennek a romantikus esztétikán alapuló álláspontnak a szem előtt tartásával készülnek a következő esztendőben a *Kritikai Lapok* műfordításkritikái is.

A szemléletváltás első jelei

Nos, még egy évtized sem telik bele, s Toldy a fent bemutatottaktól gyökeresen eltérő fordításelméleti nézeteket kezd hangoztatni. Álláspontjának megváltozásáról először az a recenzió tanúskodik, amely az *Atheneum* Literatúrai mozgalmak rovatában 1841-ben jelent meg, és Kis János *Elváltások* címmel kiadott, prózában készült Ovidius-fordításáról ad hírt.³³¹ Toldy mintha teljesen megfeledkezett volna arról, hogy a Pyrker-vita során ő volt az, aki szinte szentségtörésnek minősítette az eredetileg hexameterben írt mű prózai átültetését, most semmi kifogásolnivalót nem lát ebben, sőt értetlenkedve tekint azokra, akik elfogadhatatlannak tartják a fordításnak ezt a módját: „Sokakat hallok felkiáltani: prózai fordítás! anathema esto! én úgy tartom igazságtalanul.” S akárcsak tíz éve Kazinczy, most ő maga is Goethére hivatkozik, az ő tekintélyével kívánja igazolni azon szemlélet helyességét, amely elképzelhetőnek, sőt bizonyos szempontból egyenesen üdvösnek és kívánatosnak tartja a klasszikus szerzők „popularizálását”, valahogy úgy, ahogy a tudományt is másképp adják elő a szakértő, és másképp a laikus közönségnek. Tudjuk, a megcélzott közönség mint a fordítás módját meghatározó tényező nem új a fordítás történetében: korábban láttuk, hogy már a

³³⁰Uo., 138.

³³¹TOLDY, 1841/a, 32.

XVII. századi fordítók is annak függvényében választottak a lehetséges fordítási módok közül, illetve a fordított szöveg stílusát annak megfelelően formálták, hogy a „tudósaknak” vagy az „együgyűeknek” szánták-e munkájukat. A Pyrker-vitában oly kategorikus Toldy most mindent megengedhetőnek tart, a különböző (formailag hű és hűtlen) fordítások békés egymás mellett élését, sőt egyformán szükséges voltát hirdeti: „Kis Horatiusa alexandrinekben s Ovidiusa prosában nem teszen szükségtelenné egy az eredetinek alakjában áttett Horatiust és Ovidiust; de viszont az eredetinek alakjában áttett classicusok sem tesznek koránt is prósai, a nagyközönségnek hozzáférhetőbb, ha úgy tetszik népszerűsített fordításokat nélkülözhetőkké.”³³² Ez az állásfoglalás azt a reformkorban elkezdődött, s a negyvenes évektől még inkább felerősödő törekvést reprezentálja, amely előbb a szépirodalmat, majd a többi művészetet is a legszelesebb néprétegek számára kívánja hozzáférhetővé tenni. A következőkben még egyértelműbben fogalmaz Toldy: a prózai fordítás nagyon jó szolgálatot tesz azoknak, akik az alakhű fordítást esetleg nehezen olvasnák, s ebből a „népes osztályból” külön kiemeli a női közönséget és a klasszikus litteratúrával még éppen csak ismerkedő fiatalokat, éppen rájuk való tekintettel hagyta ki a fordító átültetéséből a „síkos helyeket”. Egy év múlva ugyancsak az *Atheneum* hasábjain, s ismét Kis János Ovidius-fordításával kapcsolatban, amelynek ekkor látott napvilágot második kötete, már axiómaszerűen jelenti ki a tíz évvel korábbi nézetével homlokegyenest ellentétes elvet: „Ismételjük, minthogy a classicai munkák fordításmódjairól igen különböző, s ezek közt igen egyoldalú nézetek is divatoznak, azon véleményünket: hogy minden fordításmód: a kötetlen szabad és kötetlen szoros, s a kötött szabad, és a kötött szoros -mindenik a maga helyén - egyformán helyes és czélszerű.”³³³ Az a Toldy, aki tíz éve kizárólag egyetlen fajta fordítást, a tartalmilag és formailag egyaránt hívet volt hajlandó elfogadni, most egyszeriben négy fordítási módot sorol, amelyek mindegyikét nem csupán elfogadhatónak, hanem helyesnek, sőt célszerűnek tekinti. Hogy melyik terminus alatt pontosan mit is ért, itt még nem fejt ki részletesen, csupán a kötetlen, azaz prózai fordítások szerepére tér ki valamelyest. Az azonban egyértelműen kiviláglik, hogy ezen fordítási módok hierarchiát alkotnak, mintegy lépcsőzetesen épülnek egymásra, így a prózai fordítások voltaképpen előkészítik az olvasót a kötött formájú fordítások befogadására. Ez a két rövid recenzió előképe annak a terjedelmes értekezésnek, amely a következő évben hangzik el a Kisfaludy Társaságban, s amely a XIX. századi magyar irodalmi élet első átfogó, rendszerező és irányadónak szánt fordításelméleti tárgyú dolgozata.

³³²TOLDY, 1841/a, 32.

³³³TOLDY, 1842/b. 1181-1182.

A műfordítás elveiről, 1843

Álljunk meg rögtön a címmel, amely egy jelentős mozzanatról árulkodik: Batsányi óta megszületett a magyar nyelvnek ez a más nyelvekhez képest egyedülállónak tűnő kifejezése, amelyet a fordítás egy speciális területére, nevezetesen az esztétikai értékkel bíró szövegek fordítására vonatkoztatva azóta is használunk. (Igaz, tulajdonképpen Batsányi is ezzel a szövegtípussal foglalkozott, amelybe a szépirodalmon kívül, a történetírás, a filozófia, sőt esetenként más tudományok is beletartoztak.) Bár a műfordítás összetétel még korántsem vált ebben az időszakban általánossá, sokkal gyakoribb az egyszerű „fordítás” alak, azt azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy nem Toldynál bukkan fel először a terminus. Eddigi fordításelmélet-történeti vizsgálódásaim arra engednek következtetni, hogy az összetett szót Szemere Pál használja először az *Élet és Literatura* c. lapjában a témának szentelt cikke címében, 1826-ban.³³⁴ Szemere, mint tudjuk, a nyelvújítás egyik leglelkesebb híve volt, új szavak szenvedélyes gyűjtője és termékeny alkotója. Számos ma már nélkülözhetetlen szót ő teremtett, így – csak hogy néhányat említsünk – az *irodalom*, a *regény*, a *színész*, a *titkár*, a *vizontlátás*, a *lóverseny*, stb. szavakat.³³⁵ Nem elképzelhetetlen, sőt nagyon valószínűnek tűnik, hogy a műfordítás összetételnek is ő volt a szülőatyja. Használata egyébként meglehetősen lassan terjedt el, én újabb előfordulást egészen 1834-ig nem is találtam, ekkor a *Kritikai Lapok* egyik műfordításkritikájában használja a bíráló, Csató Pál.³³⁶ Toldy korábban maga is az egyszerű alakkal élt a fordítás témakörét érintő valamennyi írásában, ám a szóban forgó értekezés megírásának évében, 1843-ban már másutt is előfordul nála az összetett szó, mégpedig a Kisfaludy Társaság 6. közgyűlésén a szépirodalom aktuális helyzetét felvázoló beszédében.³³⁷ A későbbiekben aztán egyre általánossabbá válik az összetett alak használata, különösen fordításelméleti tárgyú értekezésekben, s Arany 60-as

³³⁴SZEMERE, 1826, 260-265.

³³⁵Vö. BALÁZS, 1961, 418-429.

³³⁶*Kritikai Lapok*, V. füzet, 1834, 40.

³³⁷TOLDY, 1843, 264.

évekbeli kijelentése: „Tudom: mi különbség van a fordítás és műfordítás közt”, már jól érzékelteti a két terminus szétválását, és a műfordítás szó hordozta értéktöbbletet.

E kis szótörténeti kitérő után kanyarodjunk vissza Toldy értekezéséhez, amely eredetileg a Kisfaludy Társaság 1843. október 30-i és december 2-i ülésein hangzott el, s élénk vitát váltott ki.³³⁸ Az állásfoglalás nélkül záródó vita, valamint a tárgy fontossága arra ösztönözte a szerzőt, hogy az előadást kinyomtassa, s eljuttassa mindazokhoz, akiknek érdekődésére e téma számot tarthat. A különlenyomathoz csatolt előszóából világosan kiderül, Toldy értekezését vitaindítónak szánja: felkéri a tanulmány olvasóit, hogy véleményüket, észrevételeiket közöljék vele, azt is előrebocsátván, hogy ezen „tudományos vitatkozás” eredményei majd a *Kisfaludy Társaság Évtárában* kapnak nyilvánosságot. A téma jelentőségét hangsúlyozandó, rámutat a műfordításnak a nemzeti műveltségben játszott fontos szerepére, s felhívja a figyelmet arra, hogy az utóbbi időben a műfordítási tevékenységben minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt visszaesés tapasztalható, amiért ő kizárólag az egyre inkább elharapózó „német fordítási tant” teszi felelőssé, mivel szerinte az „grammaticusi zsarnokló szempont”-jaival elriasztja „jeleseinket” ettől az oly hasznos munkától. Toldyt értekezése közreadásában nyíltan az a cél vezérli, hogy a hozzászólók egyetértő véleménye segítségével polgárjogot adjon egy „szabadabb művészi és nemzeti,, fordításnak. A kulcsszavak tehát: „szabadabb” és „nemzeti”. Mondhatnánk úgy is, s később látni fogjuk, hogy voltaképpen erről van szó: szabadabb, s ettől nemzeti(bb).

Az értekezés kiindulópontja azon fordításelméleti nézet helyességének megkérdőjelezése, amely minden szempontból hű fordítást követel, azaz „másolatot adni, mi előképét minden szépségeivel és hiányaival, minden sajátosságaival tükrözteti vissza, habár ezek esetékesek s a nyelvet és külső formát érdeklők is.”³³⁹ A fordításnak ezen módját, melyet Goethe a műfordítás legmagasabbrendű változatának tartott, elsősorban a németek gyakorolják, s Toldy nem titkolja, hogy Kazinczy, Kölcsey és Bajza mellett egykor ő maga is ennek a nézetnek a híve volt. Most viszont, a téma behatóbb vizsgálatának hatására egészen más meggyőződés alakult ki benne, erről kíván előadásában számot adni, várva a hozzászólók ítéletét.

Hogy kimutassa a fenti elv tarthatatlanságát, mi több veszélyességét, két kérdés vizsgálatára szólít fel: „*kinek fordítunk és mi célból fordítunk?*”³⁴⁰ Először a második kérdést járja körbe, felvetve és azonnal el is vetve azt a gondolatot, hogy vajon elegendő-e pusztán azért a gyönyörért fordítani, amelyet egy sor (a fordítás során

³³⁸TOLDY, 1846.

³³⁹Uo., 50-51.

³⁴⁰Uo., 51. (Kiemelés az eredetiben.)

felmerülő) szellemi akadály leküzdése okoz. A fordítási nehézségek leküzdésének szemlélése – fejtegeti Toldy, csupán annak nyújthat élvezetet, aki a fordítást az eredetivel összehasonlítja, azonban azt nem várhatjuk el senkitől, hogy csupán azért küszködjön, hogy az eredetit jól ismerő kritikus(ok) elismerését kivívja. (Kazinczy, emlékszünk, pontosan annak az olvasói rétegnek szánta fordításait, amely az eredetit csaknem könyv nélkül tudja, így képes értékelni a fordító küzdelmes munkájának eredményeit.) Toldy szerint a fordítások nem a kritikusok és tudós filológusok számára kell, hogy készüljenek, hanem a „mívelt közönségnek”, méghozzá azzal a céllal, hogy szépérzékét megihlessék. Egy pontos definícióban foglalja össze mindezt: „A műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitárni, kik ahhoz a nyelv nem-ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem critikai hanem tiszta-aestheticai gyönyört kívánunk támasztani.”³⁴¹ Toldy szerint csakis ez az irány teszi lehetővé a lélek szabad munkásságát, amely elengedhetelen ahhoz, hogy „szépmű” szülessen. Ezen okok alapján utasítja el a Goethe által ajánlott és legfejlettebbnek nevezett „másoló” fordítási módot, mert az éppen ettől a szabadságtól fosztja meg a fordítót.

Goethére már másodszor utal Toldy, majd a későbbiek során többször idéz is tőle, anélkül, hogy pontosan megnevezné, a német író mely művében található azok a fordításelméleti nézetek, amelyekkel vitába száll. Nos, ugyanazokról a *Nyugat-keleti Díván*hoz csatolt fordításelméleti jegyzetéről van szó, amelyre a Pyrker-vita során a megbírált Kazinczy mintegy védekezésképpen hivatkozik. Ez az írás ekkor, 1843-ban, már nem ismeretlen a magyar közönség előtt, ugyanis, amint azt már jeleztem, 1837-ben Bajza saját fordításában közzétette az *Atheneum* 32. számában³⁴², hozzáfűzve saját véleményét is. Ebből kiderül, teljes mértékben osztja Goethe elveit, s egyúttal arra is figyelmeztet, a magyaroknak még igen sok teendőjük van, hogy a Goethe által javasolt és legfejlettebbként bemutatott mód a mi irodalmunkban is meghonosodjék és elterjedjen. Arra buzdít tehát, hogy aki elég erőt érez magában, próbálkozzék, és akkor a siker biztosan nem marad el. Melyek azok az elvek, melyek követését kívánatosnak tartja Bajza? Toldy dolgozatának elemzése mindenképpen szükségessé teszi a *Nyugat-keleti Díván*ban található fordítási nézetek rövid összefoglalását.

Az emberi gondolkodás mindig szívesen él a hármas csoportosítással, így a fordításelmélet történetében is gyakran találkozunk három fordítási mód megkülönböztetésével. Goethe maga is egy ilyen modellt állít fel, amikor leszögezi,

³⁴¹Uo., 52.

³⁴²BAJZA, 1837, 249-251. *Bajza összegyűjtött munkái*. 4. köt. Budapest, 1899, 196-200.

háromféle fordítás létezik, s ezek egyben három fejlődési fokozatot képviselnek. Az első a prózában történő fordítás, amely kezdetben a legalkalmasabb arra, hogy az olvasót az idegen kulturákkal megismertesse, ugyanis a költői mű sajátosságait mellőzve, az idegen anyagot észrevétlenül csempészi be a nemzet mindennapi életébe. Ezt egy második időszak követi, amelynek lényege, hogy a fordító mintegy átítatódik az idegen mű értelmével, de a saját nyelvi-kulturális eszközeivel adja azt vissza, mintegy nemzeti köntösbe bújtatva az idegen formát. Goethe szerint a franciák járnak az élen ebben a fordítási módban. „A francia amint az idegen szavakat ejti, úgy bánik az érzésekkel, gondolatokkal, sőt tárgyakkal is; ő minden idegen terméknek egy surrogátumát kívánja, mely saját földén és telkén termett.”³⁴³ A harmadik, s egyben legtökéletesebb nemét a fordításnak Goethe abban látja, amikor a fordító az eredeti és a fordított szöveg teljes azonosságának megteremtésére törekszik. Ugyanakkor elismeri, ez a mód kezdetben „a legnagyobb ellenszegülést támasztotta, mert a fordító, ki magát szilárdan az eredetihez köti, kevésbé vagy jobban a maga nemzetének eredetiségét tagadja meg.” Goethe mégis ennek a harmadik módnak az alkalmazására buzdít, ugyanis csak ez képes az eredeti művet a maga teljességében, minden költői sajátosságával bemutatni. Mindamellett úgy véli, egy-egy irodalomban egyszerre mindhárom fordításnem is jelen lehet: bizonyos művek befogadását elősegíti, ha előbb az első vagy a második módon (tehát prózában illetve a nemzet irodalmára jellemző alakban) fordítjuk le. (Ebben a megjegyzésben látott annak idején Kazinczy igazolást a maga prózai fordítására, s erre hivatkozik Toldy is az *Atheneumban*, amikor védelmébe veszi Kis Ovidius-fordítását.)

Ezek tehát azok az nézetek, amelyekre Toldy utal, s miután előrebocsátotta, hogy a Goethe által legfelsőbbrendűnek tartott módot nem tartja elfogadhatónak, áttér saját elméleti rendszerének ismertetésére, amely lényegileg azonos a goethe-i hármas modellel, csupán a fordítási módok elnevezésében és (elsősorban a harmadik) megítélésében mutatkozik különbség. Ugyanakkor Toldy Goethénél jóval részletesebben tárgyalja az egyes fordításnemeket, mindegyikre szabatos meghatározást ad, elemzi előnyeiket és hátrányaikat, s mindegyik kapcsán a korabeli olvasóközönség előtt ismeretes példákat is említ (ezek egy részét Goethétől veszi át). A szövegben többször idéz a *Nyugat-Keleti Díván* jegyzeteiből, ezeket minden bizonnyal saját fordításában közli, de semmiképpen sem a fenn említett *Atheneum*-beli Bajza-féle fordításból. (Lényeges tartalmi eltérés egyébként nincs a két szövegváltozat között.)

Toldy, hangsúlyozva, hogy kizárólag az „aesthetikai” azaz a „műfordítást”³⁴⁴ vizsgálja, *anyaghű*, *alakhű* és *szoros* fordítást különböztet meg. Az első fordítási mód,

³⁴³ Bajza fordításában, vö. a fenti adatokat.

³⁴⁴ Kiemelés az eredetiben.

sokkal inkább azt tartja szem előtt, *mit* ad az eredeti, mint azt, miképp adja. Ez a fordítás tehát mellőzve az eredeti költői alakot, „folyó beszédben”, vagyis prózában kísérli meg a lehető leghívebben visszadni az eredeti mű tartalmát, azaz kizárólag tartalmi egyenértékűsége törekszik. E fordításnemet a következőképpen definiálja Toldy: „A *lehetségig híven* visszaadni a dolgot *lényeges és esetékes minden részeiben*, képeivel és saját kifejezésével; a formát amennyiben *általán szükséges* s nem az eredetinek nyelve, kora s a szerző egyedisége által feltételeztetett.”³⁴⁵ Az első pillantásra precízen normatívnak tűnő meghatározásban van egy igen homályos pont: vajon mit ért az alatt Toldy, hogy „visszaadni ... a formát amennyiben *általán szükséges*”, amikor előtte jelentette ki, hogy ez a fajta fordítás teljesen mellőzi az eredeti alakját, csupán a tartalmat tolmácsolja prózában? Ezt a kifejezést a későbbiekben sem magyarázza meg, hanem rátér ezen fordítási mód hasznának részletes taglalására. Mivel a fordítót itt nem kötik a költői forma nehézségei, s így mindent vagy majdnem mindent visszadhat, ez a fajta fordítás „*tanulságosabb*”, lehet, ugyanakkor „*népszerű*”, is, főként a „kisebb készületű”, olvasók körében, akiket a kötött versforma esetleg elriasztana az olvasástól. „Igazságtalan tehát – bizonygatja Toldy, ki a kötött alakban készült művek kötetlen fordításait, mint az nálunk divattá lett, fél vállról nézi.” (Mintha nem ő lenne egyike azoknak, akik a legtöbbet tették e „divat” elterjedéséért!) A Kis János-recenzióban már tetten ért szemléletváltás tehát végérvényesen bekövetkezett Toldynál, amint azt ő maga is jelzi az értekezés elején. A prózai fordítások létjogosultságát vitathatatlanak tartja, irodalmunkban ezek felbecsülhetetlenül fontos szerepet játszanak, hiszen „képesek a külföld remekeinek beutat szerezni közönségünkhez, azoknak értését megkönnyíteni, s az ízlést művészibb alakú művek befogadására előkészíteni”. Az a Toldy, aki a *Kritikai Lapokban* annak idején azért kárhoztatta Kazinczyt, amiért az azt hitte „a maga tündér szépségű prózájával elfelejteti verset”, most Kis János Ovidius-fordításában épp ezt a „tündérregény” szépségű prózát csodálja, amely révén a legkönnyebben és a legkellemesebben kerül át a közönség birtokába a római költészet egyik gyöngyszeme.

Míg Batsányi, már több mint fél évszázada a fordításnak egyetlen lehetséges módját, a tartalmilag és formailag egyaránt hívet ismerte el, Toldy voltaképpen visszatér az előző évszázadok során kialakult fordítói gyakorlathoz, azaz a fordítás módját a célnyelvi olvasó kulturális szintjéhez, igényeihez alkalmazkodva választja meg illetve tartja célszerűnek megválasztani. Hogy erre a látszólag visszalépésnek tűnő szemléletváltásra miért is került sor, az a következő, „alakhűnek” keresztelt fordításnem ismertetése során világosodik meg.

---

³⁴⁵ TOLDY, 1846, 53.

Elöljáróban annyit, hogy az „alakhú” megnevezés igencsak megtévesztő, ám erre kezdetben – sőt még jó ideig – nem jön rá az olvasó. A jelző alapján azt gondolhatnánk, hogy az előzőekben bemutatott fordításnemmell ellentétben, amelynél a tartalmi ekvivalencia megteremtése volt az elsődleges, itt a formai egyenértékűsége van a hangsúly. Nos, amint azt látni fogjuk, nem egészen erről van szó. A fordításnem meghatározása, akárcsak az előbb, itt is szabatosnak tűnik, valójában azonban nem visz közelebb a lényeg megértéséhez: „*A lehetőségig híven visszaadni a dolgot minden lényeges részeiben, képeivel és saját kifejezésével; a formát miképpen az 'különleg szükséges', de nem miképpen az eredetinek nyelve, kora s a szerző egyedisége által feltételeztetett.*”³⁴⁶ A részletesebb kifejtés során előbb a fordítási mód érdemeit taglalja: a költői tehetség itt szabadabban szárnyalhat, mivel - bár „az eszmét, a szerkezetet, az egésznek jellemét” a fordítónak megváltoztatnia nem szabad -a szavakhoz, kifejezésekhez, az egyes képekhez nem kell szorosán tapadnia. Az effajta fordítási tevékenység jellegének érzékeltetésére a már jól ismert hasonlathoz folyamodik: a fordítónak az eredeti tolmácsolásakor arra kell törekednie, hogy úgy írjon, ahogyan az eredeti írója írt volna, ha a fordító nyelvén alkotja művét. Toldy egyetért Goethével abban, hogy ez a fordítási mód leginkább a franciákra jellemző, akikkel még az is gyakorta megtörténik, hogy a szabadságnak túlzottan hódolva, parafrázisba csúsznak át; jóllehet Toldy még ezt sem tartja elítélendőnek, hiszen mindez a francia nemzeti karakterből következik, amely „minden idegent eltaszít vagy megemészt”. (Érdekes itt megemlíteni, hogy Mme de Staël 1816-ban írt tanulmányában pontosan ezen szemlélet és a belőle fakadó fordítási gyakorlat ellen szólal fel, amikor azt írja: „Il ne faut pas comme les Français donner sa propre couleur à tout ce qu'on traduit.”³⁴⁷) Az így született alkotások a francia nemzeti irodalom igazi gyermekeivé válnak, s a közönségre ugyanolyan hatást gyakorolnak, mintha eredeti művek lennének. Mivel „csak azon művészet fog magasb fokra kifejlenni, s a lehető legnagyobb hatást gyakorolni, mely a népiből és a nemzetiből sarjad elé”, így Toldy ezt a fordításmódot tartja követendőnek a magyar irodalomban is (bár még mindig nem mondta ki, mit is ért alatta). A nemzeti szempont először is megkívánja, s itt Kármánra hivatkozik, hogy olyan eredeti műveket válasszunk fordításra, melyek „nemzetünk fogékonysági körén s jelen műveltségünk fokán túl nem fekszenek, különben a nyelv gazdagítására, a nyelvformák kiképzésére fognak ugyan hatni, de nem a nemzet szívére lelkületére,

³⁴⁶Uo., 56.

³⁴⁷[Nem kell a franciák módjára saját színünket adni mindannak, amit fordítunk.] MME DE STAËL: *De l'Esprit des Traductions*. = STAËL, 1838., Tome 3, 602. Más kérdés, hogy Madame de Staël saját fordításaiban maga sem alkalmazza következetesen ezt az elvet. Vö. LAMBERT, 1975, 397-398.

mívelésére”.³⁴⁸ A megfelelő választás azonban önmagában még nem elegendő, a „*kidolgozásnak*” szintén a nemzet irodalmi hagyományaiban meglévő előzményekre kell támaszkodnia, a műfordítónak nem az a feladata, hogy az idegen életet, az idegen szint tegye magyarrá, hanem a kifejezés formájával kell hidat építenie az „idegen tartományhoz”. S miután számos kiemelkedő képviselőjét felsorolta ezen fordításnemnek, végre egyértelművé válik az olvasó számára, mit is takar az „alakhú”, fordítás megnevezés. Arra a kérdésre ugyanis, hogy „Tartozik-e az alakhú műfordítás az eredetinek *versalakját* megtartani?”, Toldy határozott „nem”-mel felel. Itt végre arra is fény derül, mire gondolt, amikor a formát csak „miképen az különleg szükséges” tartotta fontosnak visszaadni. Ez az elv gyakorlatilag azt jelenti, hogy egy eredetileg verses formában írt művet verses formában kell ugyan visszaadni, de olyanban, amely a célnyelvi olvasó számára jól ismert, megszokott, az adott műfajba tartozó művek esetében elvárt, elfogadott. Ezt alkalmazzák, mondja Toldy, a franciák és az angolok, amikor például az eposzokat alexandrinusokban fordítják, ezzel a szabadsággal élt Schiller, amikor az Aeneid stanzákban kísérelte meg lefordítani, stb. Valódi alakhúségről tehát szó sincs, az eredeti formát egy másik „nemzetibb” alakkal kell helyettesíteni. Csakis így gyakorolhat a műfordítás a maga közönségére ugyanolyan *hatást*, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasókra.

Toldy, továbbgondolva Goethe második, „paródiainak” nevezett fordításkategóriáját, tehát egyfajta „hatásekvivalenciát” fogalmaz meg itt: az eredeti és a fordítás viszonyában nem a tartalom és/vagy a forma megegyezése a lényeges, hanem a forrásnyelvi és a célnyelvi szöveg által kiváltott hatás azonossága! Sőt ez a hatásegyenértékűség, amely Toldy számára a fordítás valódi célját jelenti, nem is valósítható meg a tartalom és a forma szoros hűségű tolmácsolásával, ellenkezőleg az „anyaghűség” és az „alakhűség” együttes megvalósítása (vagy az erre való törekvés) lehetetlenné teszi a hatásekvivalencia létrejöttét, azaz a fordítás nem éri el célját. Hogy a fordító honnan tudhatja, milyen hatást gyakorolt az eredeti a maga olvasójára, erre nem tér ki Toldy, ez a kérdés valószínűleg fel sem merül benne, az viszont tény, hogy ennek a fordításelméleti gondolkodásnak a közönség áll a középpontjában, a maga feltételezett igényeivel, elvárásaival, méghozzá nem a literátárok szűk köre, kiválasztott rétege, hanem az egész *nemzet*. A fordítás alaki hűtlensége (mert, hogy tulajdonképpen erről van szó, amint arra az egyik hozzászóló, Szontagh Gusztáv is majd rámutat³⁴⁹) éppen a nemzethez szólás, a nemzetre gyakorolt hatás miatt válik elvi követelménnyé. Ez az

³⁴⁸Uo., 59.

³⁴⁹„Melly nemét [a fordításnak] nevezi az értekező *alakhűnek*? Azt, mellyre nézve megengedi, sőt megkívánja, hogy az áttétel az újkori nyelvhez illő, tehát eltérő versformában eszközöltessék, mi *alakhűtlen szabadság*.” (kiemelés az eredetiben) KisfTÉvI VI. 1846, 78.

állásfoglalás egybecseng Toldy verstani kérdések kapcsán ekkortájt hangoztatott kijelentéseivel. Míg korábban ő is büszkén emlegette nyelvünk rendkívüli hajlékonyságát, amely a legváltozatosabb verselési módokra teszi képessé, 1842-ben, egy verselméleti értekezésében viszont már azt vallja, hogy az antik időmérték nyelvünk szellemével merőben ellentétes, nem felel meg a magyar nép „veleszületett gondolatrhythmusának”, ezért a magyar verselés gyakorlatát „a nyelv természetével egyező törvények” alapján kívánta átalakítani.³⁵⁰ 1843-ban, a szépirodalom ügyét taglaló fentebb már említett beszédében, hasonló gondolatokkal találkozunk: „Nem fájlalom a nyelvünktől idegen, s reá tolt görög mérték és szchéma mellőztetését: költészetünk e legszebb virágai az iskolai neveltetésű férfiak tanulószobáiból a nemzet szabad ege alá ki nem hathattak, a tömeghez beútat nem nyerhettek.”³⁵¹ Toldy tehát azért kárhoztatja az idegen (itt:antik) versformákat, mert akadályozzák, hogy a költészet a tömegekre, a nemzetre is hatást gyakoroljon. Nem céloz behatóbban tanulmányozni Toldy verstani nézeteit³⁵², csupán arra akartam rámutatni, milyen összefüggés fedezhető fel Toldy a nemzeti szellemmel összhangban lévő és így a nemzetre valóban hatni tudó versforma megteremtésére tett javaslatai, és azon fordításelméleti álláspontja között, mely szerint a fordítás csak akkor hat a hazai közönségre, ha az az eredeti költői alakot a nemzeti irodalomban fellelhető formákkal helyettesítjük.³⁵³

Az eddig elmondottakból már világosan látszik, miként vélekedik Toldy a harmadik fordításnemről, melyet Goethe a legmagasabbrendűként mutatott be, ő pedig a „szoros” jelzővel illet, hozzátéve, hogy inkább *rabinak* nevezné (ezzel a megnevezéssel élt Rájnis is), ugyanis ennek elve azaz meghatározása így hangzik: „A lehetőség híven visszaadni a dolgot *lényeges és esetékes minden részeiben*, képeivel, vonatkozásaival, és sajátos kifejezéseivel, habár amazok nem szükségesek, s ezek általán vagy viszonylag nem érthetők, vagy legalább nem szükségesek; a *formát* hasonlóan szorosan az eredeti szerint, ennek minden szépségei, gyarlóságai s hibáival, habár az elsők a műfordító nyelvén nem szépségek, s habár az utóbbiak az eredetiben a költő kora, nyelve, egyedisége vagy esetékes okok által feltételezvék is.”³⁵⁴ Leszámítva azokat a szubjektív „kommentárokat” („habár azok..”), amelyeket – a teljes tartalmi és formai

³⁵⁰TOLDY, 1842/a, 118-137.

³⁵¹TOLDY, 1843, 264.

³⁵²Ezzel kapcsolatban számos fontos információt találunk:KECSKÉS, 1991.

³⁵³A műfordítás ezen elvéről szólva Toldy nem mondja ki azt, hogy csupán az antik mértékben írt művek átültetésekor javasolt az idegen formát nemzetire cserélni. A felsorolt (külföldi) példák sem kizárólag ebbe a csoportba tartoznak. Ugyanakkor némileg ellentmondásosnak tűnik, hogy a *Szépirodalmunk jelen állapotjáról* c. beszédében, csak a „görög mérték és szchéma” mellőzését javasolja, viszont hiányolja, hogy az „új népek formai bőségszarvából oly keveset veszünk által, sőt átvenni meg is szüntünk.” TOLDY, 1843, 265.

³⁵⁴TOLDY, 1846, 63.

egyenértékűség felesleges voltának kimutatására – a fordításnem alapkövetelményeihez fűz Toldy, tulajdonképpen Batsányi fordítási elveivel találjuk magunkat szemben, illetve azzal a fordításelméleti állásponttal, amelynek a talajáról támadta tizegynéhány évvel korábban Kazinczyt a *Szent hajdan gyöngyei* kapcsán. Most tehát a nemzeti szellem tiszteletben tartása nevében és miatt ítéli el ezt a fordítási módot, ugyanis – amint azt itt is többször nyomatékosan aláhúzza – csakis azt a tant tartja elfogadhatónak az irodalomban és a művészetben, amely a nemzet „ízléséből indul ki és a nemzet fogékonyságát tartja szem előtt”. A szoros fordítás szerinte alkalmatlan arra, hogy a széles nemzeti közönségre ható művet hozzon létre, legfeljebb a nyelv gazdagítására, az eredeti szöveg értésének megkönnyítésére, vagy az idegen szerző közelebbi megismerésére nézve járhat haszonnal. S mivel ezek sem lekicsinylendő értékek, azt javasolja Toldy, hogy aki magában erre elhivatottságot érez, ne sajnálja az időt és fáradságot a remekművek szoros fordításától, még akkor sem, ha ezzel a műfordítás fő célját, az esztétikai hatást nem érhetik el. Attól azonban óva int mindenkit, hogy ezt a fordításnemet tekintse a „fő vagy éppen egyetlen útnak a műfordítás tartományában.”

Toldy, mint említettem kifejezetten vitaindítónak szánta értekezését, felszólítva a „széptan barátait”, hogy a témával kapcsolatos észrevételeiket, véleményüket közöljék vele. Az *Évlapok* VI/2. kötetében Toldy előadásának szövege után olvashatjuk a hozzászólásokat: a cím alapján (*Néhány szavazat a műfordítás elvkérdése körül*) arra következtethetünk, válogatásról van szó. Hét véleményt közölnek, a szerzők nevének szigorú ábécérendjében.

Fabriczy Sámuel, akadémiai tag majdnem mindenben osztja Toldy nézeteit³⁵⁵. Kíváncsnak tartaná, ha minden klasszikus munkának akadna három fordítója, mert szerinte a műfordítás minhárom nemének megvan a maga közönsége, sőt a különböző szövegtípusoknak is más-más fordítási mód felel meg: a tudományos és didaktikus műveknek inkább az anyaghű (azaz a prózában történő), a „szépművészeti osztályhoz” tartozóknak pedig az alakhű. A szoros fordítással kapcsolatban fel sem veti a nemzeti szempontot, ezen fordítási mód akadályát csupán a gyakorlati megvalósíthatatlanságban látja, hiszen hol az anyagi hűséget kell feláldozni az alakinak, hol fordítva. Nyelvgazdagító szerepe miatt viszont feltétlenül hasznosnak tartja.

A következő, legterjedelmesebb hozzászólás *Gondol Dánieltől* származik³⁵⁶: ő az egyetlen, aki nem csupán általánosságban beszél, hanem érveit konkrét példákkal támasztja alá, s nem csak a fordítási módokkal, de magával a fordítóval mint a fordítási tevékenység egyik legfontosabb tényezőjével is foglalkozik. Teszi, teheti ezt azért, mert

³⁵⁵Uo., 67-68.

³⁵⁶Uo., 68-72.

maga is gyakorló fordító, Shakespeare műveinek magyarra való átültetésén fáradozik, tapasztalatait is ezen munka során szerezte, példáit, amelyekkel a szoros fordítás képtelenségét igyekszik bizonyítani, szintén innen meríti. Véleménye szerint legfeljebb azok számára képzelhető el Shakespeare műveinek szoros fordítása, akik az ő drámáin keresztül akarják megismerni az angol nyelv természetét vagy Shakespeare angol szellemét. Az efajta fordítás azonban teljesen alkalmatlan arra, hogy művészi élményt és gyönyört nyújtson. A szoros fordítás alapvető akadályá egyébként a két nyelv, a magyar és az angol közötti gyökeres különbség. Az alakhú fordítás fő nehézsége, hogy a „metrum bilincse” súlyosan nehezedik a fordítóra, ezért Gondol nevetségesnek tartja azt a törekvést, hogy ugyanannyi sorban fordítsunk, mint amennyiben az eredeti íródott. Az (így értelmezett) alakhúséget is csak a lírában tartja jogosultnak, a dráma és az eposz esetében inkább a szép és tökéletesen anyaghú (tehát prózai) fordítást tartja szerencsésebbnek, s úgy véli, a közönség is ezt méltányolja jobban. Mert a fordító, hangsúlyozza a hozzászóló, sohasem magának fordít, hanem mindig az olvasókat tartja szem előtt, a fordítás legfőbb célját ő is az esztétikai gyönyör nyújtásában látja, az ekvivalenciát a hatás szintjén véli a legfontosabbnak: „egész erőmet arra szándékozom irányítani, hogy fordítmányom legyen olly kedves és gyönyörködtető a magyar olvasóra nézve, mint az eredeti azon népre nézve, mellynek nyelvéből történt a fordítás”. A fordítótól természetesen elvárja, hogy tökéletesen ismerje a forrásnyelvet és a célnyelvet egyaránt, valamint hangot ad annak a meggyőződésének is, hogy „lyrát csak lyrai tehetséggel bíró egyed képes művészileg lefordítani.” Konklúziója egybecseng a hozzászólás mottójával választott bibliai idézettel („A betű megöl; a lélek megelevenít”): a mű lelkét, szellemét és ne holt szavait adjuk vissza.

Henszlmann Imre állásfoglalása³⁵⁷ művészetfilozófiai alapon nyugszik. A szolgálai szoros fordításmód nem tartozhat a művészet körébe, ugyanis a „művészet anyaga és eszközei által szükségképpen feltételezett szerzemény”³⁵⁸, így a különböző anyaggal és eszközökkel létrehozott művek is szükségszerűen különbözőek lesznek. Mivel az irodalom anyaga és eszköze a nyelv, s mivel nincs két olyan nyelv, amelynek természete ne különbözne egymástól, elképzelhetetlen, hogy lehetséges volna egyik nyelvről a másikra művészi fordítást létrehozni anélkül, hogy a fordító ne kényszerülne „művét új anyaga és eszközei szelleméhez” igazítani. De nem csupán a nyelvek természetének eltérésében látja Henszlmann a szoros fordítás gátját, hanem a kulturális, civilizációs különbségekben is. Ha egy nép sajátos gondolkodásmódját tükröző szólásokat, kifejezéseket szórul-szóra fordítunk le, akkor az a célnyelvi olvasó számára

³⁵⁷Uo., 72-75.

³⁵⁸Uo., 72. (Kiemelés az eredetiben.)

vagy érthetetlen lesz, vagy más hatást vált ki, mint az eredeti. Az alakhúség kapcsán a fordíthatatlanság bizonyos eseteit említi (mint például a hexameter hiánya a franciában, vagy a szójátékok problémái), amelyek kényszerítőleg megkövetelik az eredetitől való eltérést. Szoros átültetés tehát csak ott képzelhető el, ahol erőszak nélkül megvalósítható, egyébként a fordítás „megszűnik mű lenni”. Érdekes azonban, hogy a *Párhuzam* szerzője, a „nemzeti jellemzetes” fogalmának megalkotója a nemzeti karakter fordításban való érvényre juttatásának Toldy által megfogalmazott irányelvére nem reflektál.

Hunfalvi Pál nem sok újat mond³⁵⁹. Megjegyzi, hogy ami Toldynál még „dolog”, a képek és jelképek, az nála már némiképp a formához tartozik, ugyanis ő „dolog” alatt a mű gondolatait és azok szerkezeti felépítését érti, forma alatt pedig a gondolatok kifejezését „szóval, vagy színnel, vagy hanggal”, valamint a kifejezés „nyelvezetét”, amelybe a szabad vagy kötött beszédben való előadást is sorolja. Ez alapján ő *anyagmű* és *művészi* fordítást különböztet meg, a harmadik fordítási módot pedig esztelenségnek tartja „akár Goethe, akár nem tudom ki dicsérje is.”

Lugossy József bár „tényhűnek” és „tősigaznak” tekinti a Toldy által megfogalmazott elveket, ugyanakkor nyájas engedékenységgel úgy véli, minden fordítót hagyni kell azon fordítási módban munkálkodni, amelyhez őt „geniusa” leginkább vonzza, hiszen minden fordításnem bír valamiféle haszonnal. „Hagyjuk szabni Szabót és Kis Jánost saját modorjuk szerint, s vegyük köszönve tőlük a kész remeket; amaz feszes díszöltönyt, ez kényelmes házi zubbonyt nyújt, s ki tagadná, hogy most egyikre, majd másokra van szükségünk, egyikkel bírni nem elég.”³⁶⁰

Szilasy János néhány soros hozzászólásában nemzeti büszkeségének ad hangot, amikor kijelenti, hogy a „magyar nyelv hajlékonysága miatt sok mű szebb formában adható, mint az eredeti ... nyelven”.³⁶¹

Szontagh Gusztáv az értekezőt teljes egyetértéséről biztosítja ugyan, észrevételei azonban lényeges kérdéseket érintenek. Fentebb jeleztem már, hogy Szontagh az, aki rámutat az alakhű terminus megtévesztő voltára, hiszen Toldy a fordítás azon nemét illeti e jelzővel, „mellyre nézve megengedi, sőt megkívánja, hogy az áttétel az az újkori nyelvhez illő, tehát eltérő versformában eszközöltessék, mi *alakhűtlen szabadság*”. Éppen ezért ő erre a fordításnemre inkább a „szabad” elnevezést alkalmazná. Másik megjegyzéséből kiderül, ő mindhárom módot elfogadhatónak tartja, s attól tart, hogy amikor a Kisfaludy Társaság a szabad fordítás mellett voksol, és a szorost elítéli, esetleg

---

³⁵⁹Uo., 75-76.

³⁶⁰Uo. 76-77.

³⁶¹Uo., 77.

utat nyithat a *szabadosságnak*. Óva int attól, hogy a klasszikus szerzőket úgy modernizálják, ahogyan azt „Pope az Iliással tevée, kinek fordításában Achill ... vendéghajjal, harisnyával s czipőben jelenik meg.” A szabadság tehát csak a nyelvre és a versformára terjedhet ki (bár ezt Toldy sem gondolta másként).³⁶²

A hozzászólásokban sokféle vélemény tükröződik, az azonban feltűnő, hogy a nemzeti szempont hangsúlyozása, ami Toldy értekezésének az alaphangját adta, egyikben sem jelenik meg. Azok a hozzászólók, akik elvetik a szoros fordítási módot, nem annak nemzetietlen volta miatt teszik, hanem mert a nyelvi és kulturális különbségek miatt gyakorlatilag megvalósíthatatlannak tartják. Két hozzászóló (Lugossy és Szontagh) pedig egyértelműen kijelenti, mindhárom fordításnemnek megvan a maga létjogosultsága: Toldy maga is ezt a liberális álláspontot hangoztatta a már idézett Kis János-recenzióban, amikor azt mondta, a maga helyén mindegyik fordítási mód „egyformán helyes és célszerű”. Ő akkor elsősorban a megcélzott közönségtől tette függővé, mikor melyik mód alkalmazandó, a hozzászólásokban ugyanakkor a publikum különböző rétegeinek igényeihez való alkalmazkodás mellett a fordítás módját meghatározó egyéb tényezők is megjelennek: így a szövegtípus (műfaj), illetve a fordító egyéni alkata.

Toldy értekezése még sokáig vonatkozási pont marad, amint látni fogjuk egészen a század végéig vele vitáznak vagy értenek egyet a fordításelmélet kérdéseit boncolgatók.

A fordítás szerepéről

Toldy élete hátralévő részeiben lényegileg már nem foglalkozott fordításelméleti kérdésekkel, leszámítva néhány érintőleges megjegyzést, ugyanakkor a fordításoknak a nemzeti irodalomban betöltött feladatáról számos alkalommal nyilatkozott 1843 után is. A már említett *Szépirodalmunk állapotjáról 's néhány óhajtás* címmel 1843. február 6-án, a Kisfaludy Társaság 6. közülésén előadott beszédében figyelmeztet először arra, senki ne tekintse méltatlan feladatnak idegen remekművek átültetését, hiszen ezen a területen is alkothatunk sikereset, sőt maradandót. Ezt bizonyítandó Pope Homérosz- és Delille Vergilius-fordítását említi, melyek, állítja, „díszei lesznek mindenha irodalmaiknak”. (A példaválasztás nem véletlen: ezek a fordítások az általa legnemzetibbnek tartott és nyomatékosan ajánlott „alakhű” – azaz valójában más

---

³⁶²Uo., 78.

versformával helyettesített – fordításnem képviselői.) Természetesen nem mindenki alkalmas e feladatra, koszorút csak az arathat, aki „ízlését kimívelte, a nyelvet, művészi szólást és formákat hatalmába kerítette,„. (Mintha a *Tudományos Gyűjtemény* hajdani szigorú bírójának szavai csengenének vissza!) Az egyéni dicsőség mellett a fordítások már eddig is nagyban hozzájárultak nyelvünk, formakészletünk, költészetünk gazdagításához, s most, hogy nyelvünk már elég hajlékony bármely irodalmi mű sikeres átültetéséhez, nem szabad késlekednünk, kötelességünk versenyre kelni a műfordításban élenjáró nemzetekkel, hogy szellemi kincseinket gyarapítsuk, látókörünket szélesítsük.

Toldy a Kisfaludy Társaság elnökeként a közületeket megnyitó beszédeiben ugyancsak kiemelten foglalkozott a műfordítás kérdésével. Ez nem csupán azzal magyarázható, hogy a Társaság alapszabályai között már kezdettől fogva szerepel az a pont, mely feladatul tűzi ki ó- és újkori remekírók fordítását, s így az elnöknek az előző évre visszatekintve értékelnie kell a Társaság munkálkodásának e téren született eredményeit is, hanem mert Toldy a műfordítási tevékenységnek valóban rendkívüli jelentőséget tulajdonít, s ez a meggyőződése – amint az elnöki beszédeiből kirajzolódik – a 70-es évek elején még tovább erősödik. Büszke nemzeti öntudattal emlegeti „nyelvünknek a műfordításban tanúsított virtuositását”-t, amellyel méltó versenytársává lett a német nemzetnek. (A verseny-motívum tehát újra felbukkan, immár dicsőséges eredményként: a majd’ harminc évvel ezelőtti buzdítás nem volt hasztalan.) Toldy számára a műfordítás művészet, s úgy véli, a magyar nyelv egyedülállóan sokoldalú ezen a területen, hiszen „képes minden népek, korok és műfajok műveit szellemben, hangban és formában híven, és hathatósan, és szépen megszólaltatni”.³⁶³ A magyar nyelvnek a fordításra való ezen rendkívüli alkalmassága felett érzett büszkeségbe, amely már a korábbi évtizedek magyar fordításelméleti gondolkodóinak is oly sokszor dagasztotta keblét, az 1870-es évek elnöki beszédeiben azonban tragikus hang is vegyül, a műfordításra minden eddigénél fontosabb feladat hárul, Toldy valósággal nemzetmentő funkciót tulajdonít neki. Mi az oka ennek a komor hangvételnek? Már az 1870-es beszédében megfogalmazza azt a félelmet, amelyet a világban, s elsősorban Európában zajló társadalmi-politikai változások ébresztenek benne. Úgy látja, a kis nemzetek áldozatául eshetnek annak az egységesülési folyamatnak, amely a nagy, s a tudomány révén még nagyobbá lett népektől indul ki, amelyek „szellemi hódításaikkal az emberi nemet mind bensőbb egységgé” igyekeznek összeolvasztani. Nem a fizikai megsemmisüléstől tart, hanem attól, hogy egy idegen műveltség magába olvaszt bennünket, s ezáltal nyelvünkkel együtt nemzeti sajtáságainkat is elveszítjük. Az egyetlen orvosság, amely megszabadíthat ettől a veszélytől, ha a kertész példáját

³⁶³TOLDY, 1871, 9.

követjük, aki virágait és gyümölcseit oltással nemesíti: „Ekkép kell nekünk is – nehogy az idegen műveltség bennünket beolvaszson – *ezt magunkba beolvasztanunk*, azt minnen műveltségünk fájába beoltani, általa termékenyíteni és nemesíteni saját nemzeti szellemünket, a nélkül, hogy azt ősi lényegéből kivegyük.”³⁶⁴ Más kultúrák szellemi kincseinek megismerése, felszívása tehát létérdek, nem egyszerűen feladat, hanem kötelesség. A műfordítási tevékenység pedig Toldy szerint az egyik leghatékonyabb eszköz az idegen mesterművek meghódítására, az „európai és a nemzeti műveltség összeforrasztására”. Tehát nem csupán az a cél, hogy az idegen kultúrának a saját kultúránkba való beolvasztásával elkerüljük a nemzethalált, hanem az is, hogy ezáltal egyenrangú és egyenjogú tagjává váljunk az európai nemzetek közösségének. A magyar nyelve szerint ugyan a keleti népekhez tartozik, kultúrája azonban a nyugatiakhoz köti, s a történelem folyamán többször játszotta a kelet romboló hatalma ellen a nyugatot óvó fal szerepét, mely küldetést továbbra is magáénak érzi. Az európai kultúra nagy szellemeinek „művészi bekebelezésével” műveltségünket mind jobban fejleszthetjük, míg magunk is eljutunk arra a színvonalra, amelyen joggal tekinthetjük magunkat az európai művelt népek családjába tartozónak, „a nélkül, hogy mint eddig is, minnen specíficus sajátosságainkat feláldoznók, a nélkül, hogy megszunjünk kelet népe maradni, de nyugati műveltséggel”.³⁶⁵

Ebben a gondolatmenetben tehát a műfordítás jelentősége jóval túlmegegy a nyelv- és irodalomgazdagítás korábbi feladatán, a nemzet fennmaradását biztosító szellemi haladás egyik legfontosabb eszközévé lesz, nemzetmentő funkciót kap. Az 1872-es beszédében, a veszélyt egyre fenyegetőbbnek érezve, még egyszer hangot ad félelmének, ezúttal még nyomatékosabban: vajon a kisebb nemzetek megőrizhetik-e nemzetiségüket és nyelvüket a nagy kultúránemzetek beolvasztó hatalmával szemben? Még azzal a gondolattal is eljátszik, amelyet egy évtized múltán Müller Miksa nyelvész értekezése miatt érzett felháborodásában Gyulai (ugyancsak a Kisfaludy Társaság ünnepélyes közüldést megnyitó beszédében) szintén felidéz³⁶⁶, nevezetesen, hogy nem lenne-e vajon az emberiségre nézve hasznos és kívánatos, hogy „az összes világ három, vagy két, vagy végre egy nyelvet valljon, s így a lehető legmagasb műveltség egy és közös kincse, közös sajátja lehessen az összes emberiségnek?” Válasza – akárcsak Gyulainak 1883-ban – egyértelműen: nem. Érvelése is Gyulait előlegezi: a kis népek fennmaradása belső szükséglete az emberiség sokoldalú fejlődésének; a tudomány gazdagsága éppen a fajok és népek különbözőségéből származó ellentétek küzdelmének

---

³⁶⁴Uo., 6.

³⁶⁵Uo., 10.

³⁶⁶Vö. GYULAI, 1882.

és kiegyenlítődsének köszönhető. Újra rámutat, s egyre sürgetőbben hangsúlyozza: a kis nemzetek előtt egyetlen út áll, nemzeti műveltségük minél szélesebb körű fejlesztése az európai kultúra eszméinek és mesterműveinek mind teljesebb megismerése által, amelyek termékenyítőleg hatnak szellemünkre, s hozzásegítenek ahhoz, hogy mi is hozzájáruljunk majdan a világ tudományának és költészetének gazdagításához. S ezen cél elérése érdekében újra csak arra buzdít: fordítsunk, s ne csak a szépirodalom régi és új nagyjait (ezen a téren már szép eredményekkel dicsekedhetünk, amelyben oroszánrészre van a Kisfaludy Társaság műfordítói tevékenységének), hanem a különböző tudományok alapjait képező munkákat, amely területen még jócskán van bepótolni valónk.

Toldy Ferenc hosszú és szerteágazó pályáján a fordítási tevékenység, a műfordítás elméleti és gyakorlati problémái minvégig hangsúlyos helyet kaptak. Kezdetben, huszonévesen maga is tevőlegesen kívánt hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar közönség anyanyelvén vehesse kézbe a világirodalom jeles alkotásait. Amikor nagyratörő terveit ezen a területen nem tudta valóra váltani, kritikusként és tekintélyét is latba vető irodalompolitikusként próbált tenni a műfordítás általa helyesnek tartott elveinek maradéktalan alkalmazásáért. Mint láttuk ezek az elvek az idők folyamán nem csupán módosultak, hanem alapvetően változtak. Míg a harmincas években a mű egyszeri és megbonthatatlan egységének romantikus alapelvét képviselve a szigorú tartalmi és formai hűség mellett száll síkra, a negyvenes években a nemzeti szellem tiszteltben tartásának, megóvásának szándéka áll gondolkodása homlokterében. Ennek érdekében tulajdonképpen lemond a teljes alaki hűség elvéről, és a verses formájú művek fordításakor az idegen forma nemzeti versalakkal való helyettesítését javasolja, abban a meggyőződésben, hogy a költői gondolat csak így juthat el a nemzet egészéhez. Hogy ez az álláspontja sem végleges, s lassanként visszatér a minél teljesebb tartalmi-formai hűség követelményéhez, arról a hatvanas években megjelent néhány recenziója is szemléletesen tanúskodik. Ezek egyikében a bemutatott fordítás legfőbb értékét a következőkben látja: „... e forma, mely annyira össze van nőve tartalmával, hogy még a szóhelyeztetés sora is szigorúan meg van a tartalom által határozva: mily szerencsésen zeng mindez vissza a fordításból az eredetinek muzsikai szépségével egyetemben!”³⁶⁷ Ám ha fordítási elvei az irodalmi élet tendenciáinak, követelményeinek függvényében változtak is, az a meggyőződése, hogy a műfordítás a magyar kultúra egyik alappillére, egész pályája során mindvégig változatlan marad.

---

³⁶⁷ TOLDY, 1860,168.

MÚFORDÍTÓI ELMÉLET ÉS GYAKORLAT A SZABADSÁGHARC UTÁNI ÉVTIZEDEKBEN

Elvi–módszertani kérdések a Shakespeare-fordítás kapcsán

A szabadságharc bukása után, az újjászerveződő irodalmi életben ismét napirendre kerülnek a fordítás elméletével és gyakorlatával kapcsolatos kérdések. Annál is inkább, mivel a hatvanas évek elejétől a Kisfaludy Társaság irányításával mindezidáig soha nem látott mértékű, mondhatni kampányszerű fordítási tevékenység veszi kezdetét, amelynek legfontosabb epizódjait Shakespeare, majd Molière összes műveinek magyar nyelvre való átültetése alkotja. E nagyszabású fordítói vállalkozás szükségszerű velejárója, hogy a benne résztvevők számos elvi, módszertani problémával szembesülnek, amelyeket munkájuk sikere érdekében tisztázniuk kell.

Az elképzelés, hogy Shakespeare összes művét lefordítsák magyarra, még a szabadságharc előtti időre nyúlik vissza. A *Coriolanust* fordító Petőfi, a *Lear király* átültetésén dolgozó Vörösmartyval és az ugyancsak Shakespeare drámákat – akkor még csak – fordítgató Arany Jánossal szövetkezve kívánta véghezvinni a tervet³⁶⁸, ám erre az ismert okok miatt akkor nem kerülhetett sor. Csak a *Coriolanus* látott napvilágot, címlapján ezzel a felirattal: „*Shakespeare összes színművei, fordítják Arany, Petőfi és Vörösmarty*”.³⁶⁹ Arany azonban nem mondott le a tervről, s az ötvenes években szerencsés módon támogatóra talált nagykőrösi tanártársában, Tomori Anasztázban, aki váratlanul örökölt jelentős vagyont a magyar nyelvű Shakespeare-kiadás költségeinek fedezésére kívánta áldozni. A magyar Shakespeare-fordítás tehát egy lelkes irodalompártoló magánkezdeményezéseként indult. A munka megszervezése, amint arról Tomori és Arany levélváltása tanúskodik, a fordítók toborzásával kezdődik, 1858-ban. A levelekben lassan a végrehajtandó feladatok is körvonalazódnak. Arany, aki maga is elvállalta – igaz határidő nélkül – egy-két darab fordítását, első lépésként azt javasolja Tomorinak, hogy szerezzen be a fordítók számára egy jegyzetekkel és magyarázatokkal ellátott, megbízható Shakespeare-kiadást, ugyanis rendkívül fontos, hogy mindenki jó szöveget használjon. Mivel a munkában több, különböző habitusú fordító vesz részt, szükségesnek tartja, hogy egységes módszertani elvek szerint dolgozzanak. Ezzel kapcsolatban a következőt javasolja: a fordítás „legyen *eszme- és*

³⁶⁸KÖVÁRI, 1935, 51.; DÁVIDHÁZI, 1989, 166.

³⁶⁹A „magyar Shakespeare” történetével kapcsolatban lásd: *Arany mint Shakespeare-fordító.* = ARANY, 1961, 351-359.

alakhú, mégis *szabad*, tehát vers verssel, ha lehet ugyanannyi sorral adassék vissza. ... Jegyzés csak annyi, hogy a szöveg érthetetlen ne maradjon; esztétikai kommentárok erdejébe bonyolódni nem kell. A fordító ne csak a színpadot, hanem az olvasó közönséget is tartsa szem előtt, tehát hatályosság mellett választékos és korrekt is igyekezzék lenni – s a magyarság mellett kerülje a bundaszagot.”³⁷⁰

A vállalkozás a Kisfaludy Társaság 1860-as újjáalakulását követően kerül közelebb a megvalósuláshoz. A működését végre hivatalos engedéllyel újraindítható testület munkaprogramjában első helyen jelöli meg Shakespeare műveinek magyarra fordítását. Szász Károly, aki Tomori és Arany felkérésére maga is több Shakespeare-darab fordítására vállalkozott, felveti az időközben a Kisfaludy Társaság igazgatójává választott Aranynak, hogy esetleg célszerű lenne, ha a Társaság átvénné Tomoritól a Shakespeare-fordítás szervezését és bonyolítását. Aranynak azonban fenntartásai voltak ezzel a megoldással kapcsolatban. Attól tartott ugyanis, hogy a domináns szerepet játszó Toldy Ferenc a fordítás módját illetően esetleg megpróbálja saját álláspontját ráerőltetni a Társaságra. „A Kisfaludy-Társaság Shakespeare-fordítását átveheti-e, nem tudom, – írja Szásznak 1860. augusztus 27-én. Toldynak van egy kedvenc gondolatja, hogy adjuk az egész Shakespeare-t *prózában*; mert a németek is úgy adták először. Nem hiszem, hogy ez indítványnak keletje legyen.”³⁷¹ (Toldy ezek szerint még mindig elfogadhatónak tartotta a prózai fordítást.) Tomori egyébként örömmel fogadta Szász javaslatát, s a pénzügyi fedezet biztosítását továbbra is magára vállalva felkérte a Társaságot a „szellemi hozzájárulásra és a fordítások közrebocsátására.”³⁷² Szerencsére Arany Toldyval kapcsolatos félelmei sem váltak valóra, ugyanis a Társaság munkaprogramjáról határozni hivatott testület (amelynek egyébként maga Toldy volt az elnöke, s tagjai között ott volt Arany is) az „eredeti idomnak megfelelő” forma mellett dönt. A Shakespeare-fordítás ügye ezzel zökkenőmentesen intézményes keretek közé került, s Arany személye volt a garancia arra, hogy az előkészületek a korábban már meghatározott elvek szerint folyjanak tovább. Erre annál is inkább lehetőség volt, mivel Arany fogta össze a Csengeryből, Jókaiból, Szigligetiből, Lukács Móricból és Szász Károlyból álló, a kiadás előkészítésére, a megvalósítás módjának kidolgozására kijelölt bizottság munkáját, s végül ő foglalta össze, s terjesztette a Társaság elé a bizottság elméleti és gyakorlati tárgyú javaslatait. Ezek a javaslatok, melyeket irányadónak szántak a fordításban résztvevők számára, minden tekintetben Arany elméleti álláspontját tükrözik, s a munkát előkészítő levelezés során nagy vonalakban már

³⁷⁰Arany János Tomori Anasztáznak, 1858. november 17. = ARANY, 1982, 442.

³⁷¹Arany János Szász Károlynak, 1860. augusztus 27. = ARANY, 1982, 489.

³⁷²KÉKY, 1936, 112.

megfogalmazott elveket pontosítják, részletezik. Így a fordítók elé alapelveként továbbra is azt állítják, hogy „alak- és anyag, vagy tartalomhű fordításra *törekedjenek*”³⁷³. Mivel ez az elvi állásfoglalás túl általános, s ezért esetleg bizonytalanná teheti a gyakorló fordítókat, igyekeztek azt egyértelműbbé, kézzelfoghatóbbá tenni annak ellenére, hogy leszögezték: nem kívánják munkájukat túlzottan körülményes utasításokkal béklyózni. A formai hűséget illetően elsősorban arra kéri a fordítókat, hogy „jambust jambussal, lírai alakot líraival adjanak vissza”, még hozzá úgy, hogy az ötös jambust lehetőleg szabályosan kezeljék, továbbá, hogy a rímes alakot igyekezzenek követni azokban a darabokban, ahol az uralkodó. Óvva intik azonban őket attól, hogy „apró formai bibelődésnek” áldozzák fel „az eszmét, az erőt, a nyelv (különösen szavai) gördülékenységét.” Ennek érdekében például nem tartják feltétlenül szükségesnek, hogy a monológok vagy párbeszéd végén, ahol Shakespeare-nél a jambus többnyire rímbe vált, a fordítók is rímet alkalmazzanak, mint ahogy azt sem, hogy görcsösen erőltessék a sort sorral visszaadni (egyébként fontosnak tartott) elvét, illetve hogy „a lantos idomú részeket épp azon idomban, ugyanannyi szótag- és rímmel” fordítsák. A formai hűség elvét tehát kompromisszumosan, a nyelvünk adta lehetőségeket tekintetbe véve értelmezik. Tisztában vannak azzal, hogy valamennyi formai sajátosság maradéktalan átültetése lehetetlenség, ezért megpróbálnak valamiféle rangsort felállítani: melyek azok a jegyek, struktúrák, amelyeket feltétlenül meg kell tartani ahhoz, hogy a célnyelven létrehozott szöveget még az adott mű fordításának tekinthessük, s melyeket mellőzheti – szükség esetén – a fordító. A fordítás módját ugyanis szerintük is a fordítás célja határozza meg, még ha ezt így közvetlenül nem mondják is ki. A fordítóknak éppen ezért azt javasolják, hogy ne azt – a Kazinczy által ideálisnak tekintett – olvasót tartsák szem előtt, aki az „eredeti Shakespeare-rel kezében szót szóval összehasonlítja, s inkább nehézkes fordítással is beéri, csak hogy egy jóta se vesszen el az eredetiből; mint inkább azt, ki az angolokhoz nem férhetvén, szépségeit a nagy költőnek, magyarban kívánja élvezni; s a színpadot, mely nagy hiányt szenved jó fordításokban.”³⁷⁴ Ugyanakkor azt is elismerik, az optimális az volna, ha egyszerre mindhárom elvárásnak eleget tudnának tenni, ez azonban gyakorlatilag lehetetlen.

Shakespeare esetében azonban nem csupán a formai jegyek visszaadásának mikéntjében kellett megegyezésre jutni: a tartalmi hűség elve is egy olyan sajátos problémával szembesítette a kor fordítóit, amellyel kapcsolatban a bizottság jónak látta, ha állást foglal. Nevezetesen az angol szerző darabjainak „sikamlós, nem ritkán

³⁷³ARANY, *A Shakespeare magyar kiadása ügyében előterjesztett jelentés*. 1862. = ARANY, 1975, 895. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁷⁴Uo.

obszenus” részeiről van szó, amelyet az erkölcs, a jó ízlés, a szemérem nevében Európa-szerte szokás volt szalonképessé tenni, azáltal, hogy az ominózus helyeket finomítva fordították vagy egész egyszerűen kihagyták. Ezzel a kérdéssel Arany már a fordítás intézményesülése előtt szembesült, amikor a *Szentivánéji álom* formai nehézségeivel vívott küzdelembe belefáradva, pihenésül elővette a *János királyt*. A szöveg olvasása kapcsán megszülető kétségeit Szász Károllyal osztotta meg: ”hanem furcsa! Mit mond a magyar szégyellős publikum ennek *első* felvonásához, hol nem lehet simítani, mert *alapjában* indecorum?”³⁷⁵ Ugyanakkor annak a véleményének is hangot ad, hogy másokkal, így például Kemény Zsigmonddal ellentétben ebben a kérdésben ő nem a szalonok ízlését tekinti mérvadónak, fontosabbnak tartja a szöveg sérthetlenségének elvét, s felhívja fordítótársa figyelmét ezen kérdés tisztázásának szükségességére: „Tisztelem a szalonokat: de hát Sh. első *teljes* fordítása *csonka* legyen? – Ez nagy kérdés, miről a fordító kollegátus még nem tanakodott. Hozd szóba, ha kezedre esik.”³⁷⁶ Szász válaszából kiderül, hogy teljes mértékben egyetért Arannyal, s elfogadhatatlannak tartja, hogy pusztán szeméremből, akár csak egy sort is kihagyjanak Shakespeare-ből. Álláspontjukat minden bizonnyal sikerült elfogadtatni a Shakespeare–bizottság többi tagjával is, mert a testület nevében előterjesztett jelentésben ezt olvashatjuk: „Itt az a kérdés áll elé: teljes Shakespeare–t akarunk–e, vagy egy megcsonkított, hézagos, kasztrált kiadást. A magyar közönségnek becsületére válik, hogy szeméremérzete még azon szabadságot sem tűrheti a művészetben, melyet nagy írók, festők stb. gyakran vesznek. Aztán a növendékkor, a hölgyterem, a szalonsztal kiméletet igényel. De másrészt oly lényeges dolog, most, midőn Shakespeare–t adni akarjuk, nem adni hiányosan, hogy a bizottság nem örömet szavazna egy csonka fordításra. Mert nem egyes helyek, öt–hat sor kihagyásáról van itt szó; egész darabok vannak, melyeket részint teljesen kihagyni, részint úgy meg kellene csonkítani, hogy nem lenne dráma többé. Említsük–e a *Measure for Measure* című vígjátékot; melynek noha erkölcsi tendenciája jó, egészen a testi gyönyör s kéjházak legében foly le? Vagy *János király* első felvonását, mely ki nem hagyható anélkül, hogy a darab tönkre ne jusson. A bizottság tehát azt ajánlja: fordítsa a tisztelt társaság, más nemzetek, különösen a németek példájára, Shakespeare-t egészen, meg nem csonkítva, csupán arra utasítva fordítóit, hogy részletekben, s hol a darab kára nélkül történhetik, igyekezzenek az oly sikamlós helyeket szelídebben adni vissza, s a botrányt, amennyire lehetséges, eltávolítani.”³⁷⁷ A magyar Shakespeare-kultusz természetrajzát elemző Dávidházi Péter

³⁷⁵Arany János Szász Károlynak, 1859. március 19. = ARANY, 1982, 461.

³⁷⁶Uo.

³⁷⁷ARANY, *A Shakespeare magyar kiadása ügyében előterjesztett jelentés*. 1862. = ARANY, 1975, 895–896.

ezzel kapcsolatban megjegyzi: „A korabeli irodalomkritika ízlésnormáihoz képest ez nagy szabadság volt; ha elvben nem is teljesen korlátlan, többet tett lehetővé, mint amit betűje ígért, s alighanem ez volt a bizottság célja. E szabadság törvényesítése érdekében *Shakespeare* immár mitikusan csengő nevére tudtak hivatkozni, s már–már a blaszfémia hátborzongató bűneként háríthatták el a csonka kiadás gondolatát.”³⁷⁸

A bizottság által kidolgozott indítvány kitér a fordítások ellenőrzésének, bírálatának kérdésére is, vagyis az első magyar Shakespeare-fordítás szervezői nem elégedtek meg pusztán a módszertani elvek lefektetésével, azt is figyelemmel akarták kísérni, hogy az egyes fordítások mennyire tesznek eleget a fordítók elé mércéül állított elvárásoknak. Az elfogadhatóság megítélésének szükségessége már a Tomori–Arany-féle magánkezdeményezés idején felmerült, s tulajdonképpen már ekkor kialakították azt az ellenőrzési módszert, amelyet ma többszörös kontrollszerkesztésnek neveznénk.³⁷⁹ A fordítások elbírálása, amelyet a Társaság nem csupán jogának, hanem egyenesen kötelességének is érez, kettős, egyfelől morális, másfelől szervezési problémát vet fel. Morálisat abból a szempontból, hogy mennyire illendő megbírálni olyan valakinek az átültetését, akit a Társaság méltónak talált, s ezért felkért a fordításra? Szervezésit abból a szempontból, hogy ki tudnak-e vajon elegendő „ítészt” állítani, „aki elszánja magát, hogy a fordítást az eredetivel sorról sorra, betűről betűre összevesse; a hibákat, hiányokat, nem elég sikerült árnyéklakat, s ezer ily apróságot összejegyezze, kimutassa, a fordítónak javítás végett megküldje, s a javítottat ismét új vizsgálatnak vesse alá”³⁸⁰, különös tekintettel arra, hogy azok, akik bírálni hajlandók és képesek volnának, maguk is fordítással lesznek elfoglalva. A bírálók dolga amúgy sem könnyű, hiszen nem egy matematikai egyenlet két oldalának megfelelését kell ellenőrizniük, nem pontosan követhető szabályok maradéktalan végrehajtását kell számonkérniük a fordítókon: „Általában a bírálók dolga lenne – mondja ki a jelentés – az itt közölt formai határok közt megítélni, vajon a fordítás bír-e annyi benső jelességgel, hogy ezért az alakban némi elnézésre számolhat; vagy szoros ragaszkodással a formához a szellemet nyomorította meg, mely esetben elvetendő.”³⁸¹ Persze nem csupán a bírálók, hanem a megfelelő fordítók személyének kiválasztása is gondot okozott a Társaságnak. Úgy döntöttek, a munkába már korábban bekapcsolódott fordítók mellé nem csupán felkéréssel, hanem az írókhoz intézett nyilvános felhívással próbálnak meg friss erőket toborozni. Arany meglehetősen szkeptikus volt azt illetően, hogy ily módon sikerül majd megfelelő embereket találni: „A Shakespeare-fordítás

³⁷⁸DÁVIDHÁZI, 1989, 185.

³⁷⁹Vö. DÁVIDHÁZI, 1989, 179.

³⁸⁰ARANY, 1975, 897-898.

³⁸¹ARANY, 1975, 895.

ügyében majd gyűléskor tán határozunk valamit, írja Szásznak 1860. nov. 15-én. Eddig kevés ember mozgatta a fülét, s aki igen, azért meg nagyollottam.”³⁸² Végül mégiscsak összeállt a fordítói gárda, s Shakespeare születésének háromszázadik évfordulójára, 1864-ben megjelent az első kötet is, amely *A Szentivánéji álmot* tartalmazta Arany és az *Othellót* Szász Károly fordításában. A tizenkilenc kötetből álló sorozat utolsó darabja csak tizennégy évvel később, 1878-ban látott napvilágot.

A magyar irodalom első nagyszabású fordító kampányának elvi irányadója tehát Arany János volt, az ő elméleti–módszertani szemlélete érvényesült az első magyar Shakespeare–bizottság fordítói alapelveket rögzítő állásfoglalásában. A korszak legjelentősebb fordításelméleti tárgyu értekezését azonban nem ő, hanem fordítótársa, Szász Károly írta.

Szász Károly akadémiai székfoglalója a műfordítás kérdéseiről

Szász Károly akadémiai levelező taggá választása alkalmából székfoglalója témájául a műfordítás elvi kérdéseivel kapcsolatos nézeteinek ismertetését választotta. Tette ezt azért is, mert úgy vélte, az Akadémia nem annyira eredeti munkái, mint inkább műfordítói tevékenysége miatt figyelt fel rá és hívta soraiba. Szász valóban rengeteget fordított. Székfoglaló előadása idején még csak pályája derekán volt, de már ekkor jelentős fordítói tapasztalattal rendelkezett: számos angol és francia költő (Thomas Moore, Byron, Burns, Poe, Longfellow, Coleridge, Hugo, Lamartine, Béranger, stb.) versét ő tette hozzáférhetővé a magyar közönség számára, s már ekkor készen volt négy Shakespeare–színmű (*Othello*, *Antonius és Cleopátra*, *II. Richárd* és a *Téli rege*) fordításával. Ez a fordítói termés a későbbiekben már–már hihetetlen mennyiségűre duzzad: a Kisfaludy Társaság Shakespeare–sorozatában az imént felsoroltak mellett további négy drámával (*Macbeth*, *Romeo és Julia*, *A vihar*, *VIII. Henrik*) szerepel, s kivette részét a sorozat XIX. kötetét alkotó vegyes költemények magyarításából is. A Társaság másik nagyszabású fordítói vállalkozásához, Molière összes művének magyarul való megjelentetéséhez nyolc darabbal járult hozzá, s ő fordította le először

---

³⁸²ARANY, 1888-1889, II, 335.

formahűen a *Nibelung-éneket* (1868) és az *Isteni színjátékot* (1885–1899). Ezenkívül számos regényt, többek között Jules Verne kalandos történeteinek zömét az ő tolmácsolásában vehette kézbe a korabeli publikum. Általában nem mint kirívó tehetséget, hanem mint megbízható, alapos mesterembert emlegetik (ez vonatkozik eredeti munkáira is), ám Kosztolányi minden hibája, tökéletlensége ellenére is tisztelettel adózik fordítói életműve előtt: olyan előharcosnak nevezi, aki „nemzedékek munkáját végezte el egymaga, és utat hasított nálunk az európai műveltségnek”³⁸³.

Ha fordításain már túlhaladt is az idő, a műfordítás elvi és gyakorlati kérdéseit elemző akadémiai székfoglalója mindenképpen kiemelt figyelmet érdemel. Véleményem szerint ez az értekezés ugyanis a XIX. század második felének legérdekesebb, legátfogóbb és „legelméletibb” jellegű, méltatlanul elfeledett dokumentuma. Az, hogy erre a sorsra jutott nagyrészt annak tudható be, hogy a *Magyar Sajtó* című napilap, amely tárcarovatában öt részben közölte, igen csekély példányszámban maradt fenn, s már 1883-ban, a műfordítás elméletével foglalkozó Heinrich Gusztávnak be kellett érnie az értekezésről készült recenzióval, mivel a teljes szöveghez nem sikerült hozzájutnia.³⁸⁴

Szász székfoglaló értekezésében azokat az elveket kívánja ismertetni, amelyek őt eddigi fordításában vezérelték, s amelyek ellentétben állnak, de legalábbis számos ponton lényegesen eltérnek a Toldy Ferenc 1843-ban írt tanulmányában megfogalmazott nézetektől. (Mint az előző fejezetben említettem, Toldy értekezése hosszú időn keresztül vonatkozási pont maradt, a század második felében is még vele vitáznak a fordítás elméleti kérdéseivel foglalkozók.) A véleménykülönbség alapja, hogy Szász szerint Toldy nem megfelelően határozta meg a műfordítás célját³⁸⁵: az „ily elv mellett, – írja, tökéletesen kielégítő műfordítást adna az, ki valamely szép eredetit úgy tenne át, hogy az áttétel nem ráviteles, hanem általános gyönyört támasszon az olvasóban, aztán mellékesen egy kicsit hasonlítson az eredetihez is.”³⁸⁶ Az ő felfogásában a műfordítás célja „forditmányunkkal *épen azon* (azaz nem kisebb, és nem más) gyönyörérzetet támasztani az olvasónkban, mit az eredeti olvasásán, az azt élvezni tudó érez.”³⁸⁷ Kicsit távolabb így fogalmaz: „Nézetem szerint tehát a forditmánynak bizonyos tekintetben ugyanazonosnak kell lennie az eredetivel, t.i. *ugyanazon hatást*

³⁸³Idézi SZABÓ 1968, 252.

³⁸⁴HEINRICH, 1883, 161.

³⁸⁵A Toldy-féle definíció így hangzott: „A műfordítás célja valamely jeles eredetinek szépségeit azok előtt kitárni, kik ahhoz a nyelv nem-ismerése miatt nem férnek, s kikben fordításunkkal, minden sikeres küzdelmek méltatásától függetlenül, nem ráviteles, hanem általános, nem critikai hanem tiszta-aestheticai gyönyört kívánunk támasztani.” TOLDY, 1843, 52.

³⁸⁶SZÁSZ, 1859, 890.

³⁸⁷Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

kell ébresztenie olvasójában.”³⁸⁸ Szász tehát az eredeti és a fordítás közötti egyenértékűséget a forrás- illetve célnyelvi olvasóra gyakorolt azonos hatásban határozza meg. Az ekvivalencia mércéje tehát Toldy szemléletéhez képest nem változott, hiszen Toldy is egyfajta hatásekvivalencia megteremtését várta a fordítástól. A kérdés persze továbbra is az, miként lehet megállapítani, hogy milyen hatást tett a forrásnyelvi szöveg a maga olvasójára? És hogyan tudjuk ezt összevetni a fordításnak az olvasóra gyakorolt hatásával? Ezt a problémát Szász úgy próbálja meg áthidalni, hogy a hatásekvivalencia megítélésére egy olyan ideális olvasót tételez, „ki mind az eredeti, mind a fordítási nyelvet egyenlő tökélyvel bírja”³⁸⁹. A fordításnak tehát olyannak kell (kellene) lennie, hogy ennek a kétnyelvű olvasónak „mindegy legyen: akármelyiket olvasta, rá az és ez egyenlő hatást tegyen, benne ugyanazon (nem más és nem kisebb) gyönyört költsön.” Persze ezzel csak látszólag vágta el a gordiuszi csomót, hiszen maga a fordító az esetek többségében nem tekinthető ilyen ideális kétnyelvű olvasónak: ismerje bár nagyon jól a forrásnyelvet, az mégsem az anyanyelve, s az idegen nyelven írt műben bizonyos jelentésrétegek, mögöttes tartalmak, utalások, amelyek a forrásnyelvi olvasók (legalábbis jó részük) számára többé-kevésbé nyilvánvalóak, nagy valószínűséggel előtte örökre rejtve maradnak, valójában tehát nem alkalmas annak a megítélésére, hogy milyen hatást tesz az eredeti mű az anyanyelvi olvasójára.

Szász egyébként világosan látja, hogy az irodalmi művek fordításának éppen abban rejlik az egyik legnagyobb akadálya, hogy azok egy adott nemzeti kultúrához és korhoz kötődnek, melyek életszemlélete, gondolkodásmódja, élmény- és érzelemvilága gyökeresen eltérhet attól, amit a fordító a maga kultúrájában és korában ismer és megtapasztal. „A közélet, szokások, életnézet, hagyományok, minden nemzet költészetét oly saját színezettel vonják be, mely míg a bennök élőt varázsával elragadja, az idegennek egészen sohasem élvezhető.”³⁹⁰ Azonban ezt a problémát szerinte nem úgy kell, és nem is szabad úgy megoldani, hogy az eredeti mű minden szokatlan, idegennek tűnő elemét saját nemzetünk ízlés és szokásvilágához szabjuk. „Igenis, ki idegen nemzeti művet, akár eredetiben, akár fordításban élvezni akar, saját nemzeti ízlése nyügeiből ki kell vetkőznie, inkább vagy kevésbé, jelesen annyira: mennyire a két nemzeti ízlés egymástól elüt. Avagy, ha én Homéert akarom élvezni, – vagy élveztetni – Árpád daliáit keresem akkor? S ha az angol életet és történetet festem Sh. (így!) ecsetjével, szabad-e Falstaffját egy magyar táblabíróval helyettesítenem, hogy magyarabbul élvezhessem?”³⁹¹ Szász Károly tehát már egyértelműen és teljes

³⁸⁸Uo. (Kiemelés tőlem.)

³⁸⁹Uo., 894.

³⁹⁰Uo.

³⁹¹Uo., 898.

határozottsággal szembehelyezkedik a pragmatikai adaptációval, azzal a fordítói eljárással, amelyet Kazinczy *Bácsmegyeje* (is) reprezentált. S ahogy a fordítónak nincs joga a mű valóságanyagát átírni, csak azért mert olyan elemeket tartalmaz, amelyek az olvasónak esetleg szokatlanok vagy ismeretlenek, ugyanúgy nem másíthatja meg – pusztán saját nemzetének ízlésére való tekintettel – azokat a formai eszközöket sem, amelyek ezt a valóságanyagot hordozzák. A nemzeti ízlés mindenáron való érvényesítése helyett tehát azt a nézetet vallja, hogy a nemzeti szellem tiszteletben tartása csak az eredeti művek megalkotásakor lehet döntő szempont, a fordítás mikéntjét nem befolyásolhatja. Szász elismeri, Toldynak igaza van abban, hogy nemzetiségünket szentnek tartja, s bűnül rója fel az elpártolást, azonban felhívja a figyelmet, hogy más nemzetnek éppúgy féltett kincse s elidegeníthetetlen birtoka a maga nemzetisége, mint nekünk, magyaroknak, ezért nincs jogunk megváltoztatni a nemzeti sajátságokat (is) tükröző formai eszközöket. (Toldy – emlékszünk – éppen az eredeti alak „nemzetibbre” cserélésével vélte megvalósíthatónak a hatásazonosságot.)

Szász nem csupán az idegen nemzeti karakter tiszteletben tartása miatt utasítja el az alaki hűségről való lemondást: az irodalmi mű létmódját érintő esztétikai érvei is vannak. Nézete szerint ugyanis a verses irodalmi művek többségénél a forma ugyanolyan jelentősséggel bír, mint a tartalom: „A formában van nagy része annak, mi által a költészet hat.”³⁹² Felismeri, hogy a kettő „között oly szoros összefüggés van, mit felbontani nem lehet; az eszme fejlődése, a strofákra osztással, a verssorok emelkedésével és esésével, a rimek összefüzésével lényeges kapcsolatban áll”³⁹³. Szász tehát a verses műalkotást úgy tekinti mint komplex anyagi és szellemi struktúrát, amelynek hatása több dimenzióban bontakozik ki, s a fogalmi–képi dimenzió csak egy a sok közül: „a költészet ugyanannyit hat zenei alkatrészei, mint eszméi által”.³⁹⁴ Épp a főelv, az azonos hatás érdekében tartja elengedhetetlenül szükségesnek, hogy a fordítás alakilag, valamint a versmérték és a rímelhelyezés szempontjából megegyezzen az eredetivel, kivétel amikor ennek objektív nyelvi akadályja van, mint például a hexameteres művek franciára vagy angolra fordítása esetében. A teljes alaki–formai hűséget előíró elvet tehát ekképpen módosítja: „az eredeti formához ragaszkodás csak annyiban törvény, mennyiben reá nézve a két nyelv természete egyező, vagy összhangba hozható.”³⁹⁵

Szász, aki maga is költő (még ha nem is kimagasló tehetség), arra is kitér, hogy még az összes tartalmi és formai elem maradéktalan átültetése esetén is, vagyis egy

³⁹²Uo., 895.

³⁹³Uo. 899.

³⁹⁴Uo., 902.

³⁹⁵Uo., 895.

nyelvileg, tartalmilag és formailag korrektnek látszó fordításnál is előfordulhat, hogy az eredetihez képest hiányzik belőle valami. „A költői forma, – fejtegeti, nemcsak a versalakban áll s a hang, melyen valamely költemény tartva van, nem épen a szkémáktól függ. Két fordító közül, melyek egyike a belső – a másika a külső formát találta el, elsőséget adok amannak.”³⁹⁶

A fordítás általános kérdéseinek elemzése után áttér egy bizonyos szövegtípus, nevezetesen a Shakespeare–drámák magyarra fordítása során felmerülő sajátos nehézségek bemutatására. Ezen a ponton kapcsolódunk vissza a fejezet első részéhez a magyar Shakespeare–kiadáshoz, amelynek munkálatiban, láttuk, Szász szinte kezdettől fogva részt vett. Székfoglalója még az intézményesülés előtti fázisban, de a konkrét fordítói munka megindulása után íródott, s mondhatjuk, ő volt a legszorgosabb, legteherbíróbb munkatárs: mint említettem, ekkor már négy darab fordításával készen volt.

Shakespeare drámáinak magyarra fordításával kapcsolatban háromféle problémát említ. Az első abból ered, hogy az angol nyelv „tömöttebb”, szavai rövidebbek, mondatszerkezetei szorosabbak a magyarénál, s rendkívül nehéz úgy fordítani, hogy az eredetiből, ahol minden gondolati árnyalat, minden vonás, jelző fontos, semmi el ne vesszen, és eközben a sorok száma se szaporodjék. Ebben a kérdésben a következő álláspontra helyezkedik: „Részemről az ő erő és szenvedélyteljes nyelvét hivebben vélem hasonló rövid, habár nem épen mindent kifejező mondatokkal fordítani, mint azért, hogy eszméi legkisebb árnyalata se vesszen el, parafrázisokkal fölereszteni, ellaposítani s erejéből kivetkőztetni.”³⁹⁷ Hol takarékoskodhat a fordító a formai tömörség javára? Legfeljebb ott, ahol Shakespeare több rokonértelmű szó halmozásával fejez ki valamit.

A másik nehézség, amely a fordítót nemegyszer legyőzhetetlen akadály elé állítja, a sok szójáték, amely csak „igen ritkán és kevés szerencsével másolható”, különösen olyan nyelvek esetében, melyek egymással nem állnak rokonságban. Ennek a problémának a megoldására nem igazán tud mit javasolni: szerinte a fordítónak bele kell nyugodnia, hogy a „szóélcz” sokszor nem adható vissza. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban érdekes összehasonlítani a második Shakespeare–fordítást előkészítő Babits nézetét Szászéval. Az új fordítás irányelveit tartalmazó, Babits által fogalmazott 24 pontos tervezetben ezt olvashatjuk: „A játék gyakran fontosabb az értelemnél. Ilyen helyeken a

³⁹⁶Uo.

³⁹⁷Uo., 903. Az angol nyelv, s különösen Shakespeare „tömörsége” minden korban problémát okoz a fordítóknak. Arany is erről panaszkodik, amikor a *Szentivánéji álmot* fordítja (vö. *Arany János Tompa Mihálynak*, 1859. febr.20. = ARANY, 1982, 457.), és Vas István is a legnehezebben leküzdhető akadályok között emlegeti (VAS István: *Mit nehéz fordítani?* = BART–RÁKOS, 1981, 282.)

játékot fordítjuk. [...] A szójátékokat magyar szójátékkal helyettesítjük.”³⁹⁸ Vagyis Babits (de ezt Aranyról is elmondhatjuk, jóllehet ő ezt bravúros fordítói megoldásaival példázta) tudta, hogy bár az egyes szójátékok, mivel a nyelvtől elválaszthatatlanok, többnyire valóban nem fordíthatók, legalábbis a szó hagyományos értelmében nem. A játékos funkció azonban minden nyelv sajátja, így a fordító az eredeti szójátékot egy célnyelvivel helyettesítheti.

A Szász által tárgyalt harmadik sajátos nehézséggel, nevezetesen a Shakespeare-művek gyakori „illetlenségéből”, sikamlósságából származó fordítói dilemmával már találkoztunk. Ebben a kérdésben Szász Arannyal megegyező álláspontot képvisel, ahogy az már levélváltásukból is kiderült. A probléma bemutatásához egyébként felhasználja, nemegyszer szinte szó szerint idézi az Arany által neki írt, fentebb már ismertetett levél ide vonatkozó gondolatait. Bár a végső döntést azt illetően, hogy lefordítsák-e vagy sem a Shakespeare-művek „illemtelen” részeit, ő még udavariaskodva „felsőbb aeropagra” bízza, ám félre nem érthető módon sejteti, mi az álláspontja a kérdésben. Felveti ugyanakkor azt a kompromisszumos megoldást, hogy akárcsak Angliában, esetleg nálunk is lehetne egy szelídebb, finomított változatot kiadni a szalonok közönsége (elsősorban a hölgyek) számára.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy Szász, mint előtte mások is, a műfordítás céljából kiindulva határozta meg annak módszerét. Számára a műfordítási tevékenység legfontosabb feladata, hogy a befogadó nyelven olyan művet hozzon létre, amely ugyanazt az esztétikai hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti mű a forrásnyelvi olvasóra. Ezt a célt szerinte úgy lehet elérni, ha a fordító „az eredeti eszmét tökéletesen az eredeti alakjában” adja vissza, „ugyanazon részleteket ugyanazon sorban, azon számú és lejtésű szótagokban, ugyanannyi rímmel; és végre azon nemzeti és egyéni sajátságokkal, ugyanazon jellemű hangulattal.”³⁹⁹ Tudja, s ki is mondja, hogy ez a célkitűzés eszmény, amelyet abszolút tökéletességgel nem lehet megvalósítani, legfeljebb többé-kevésbé megközelíteni. Egy irodalmi alkotás fordítása kompromisszumok, megalkuvások sorozata, mivel lehetetlen minden egyes részjelentést (még ha a fordító megértette is) és az ezeket hordozó valamennyi részstruktúrát hiánytalanul átvinni a célnyelvi szövegbe. A kérdés az, minek a megtartása érdekében mit hagyjunk ki? Mivel Szász számára „a forma nem esetékesebb, mint a dolog; és attól lényegesen eltérni nem kisebb hiba, nem kisebb hamisítás, mint az eszméken változtatni”, nem szívesen áldoz fel a formai jegyekből, különösen nem a zeneiekből, amelyeket a hatás egyik alappillérenek tekint. Úgy véli, észre kell venni, mi az, ami a

---

³⁹⁸BABITS, 1973, 56.

³⁹⁹Uo., 902.

tartalomban kevésbé lényeges, ami esetleg csak a verses forma kötöttségei miatt került bele, és inkább azt kell mellőzni, mint a fontos formai elemeket. (Elismeri ugyanakkor, hogy korántsem könnyű eldönteni, mi lényeges és mi nem, és azért nem tanácsolja, hogy a fordítók túl gyakran éljenek a kevésbé lényegesnek tartott tartalmi elemek kihagyásának módszerével.)

Végezetül: Míg Toldy – akinek a műfordításelméleti elveit Szász értekezésében megkérdőjelezi – a hatásekvivalenciát tulajdonképpen csak (kisebb–nagyobb mértékű) alaki hűtlenséggel, pontosabban az eredeti mű formájának „nemzetiesítésével” tartotta elérhetőnek, Szász visszatér a Batsányi (s a fiatal Toldy) által megkövetelt mindenre kiterjedő, a lehető legszigorúbban értelmezett tartalmi és formai hűség elvéhez. Heinrich Gusztáv jóvoltából tudjuk, miként reagált maga Toldy Szász kifogásaira: azzal védekezett, hogy a magyar költői műnyelv 1843–ban még jóval fejletlenebb volt, mint 1859–ben és „költőinket nyugók és nehézségek helyett könnyítő szabadalmak által kelle műfordításokra kecsegtetni”.⁴⁰⁰

A következő évtizedekben egyre többen szóltak hozzá a fordítás elvi kérdéseikhez. A véleménynyilvánítás tere igen gyakran a sajtó illetve a Kisfaludy Társaság közgyűlései. A továbbiakban az időszak legjelentősebb dokumentumait vizsgáljuk meg.

Brassai Sámuel: Még is valami a fordításról, 1861

Brassai Sámuel több hónapon keresztül jelenteti meg Arany lapjában, a *Szépirodalmi Figyelő*ben 11 részből álló, szellemes, gunyoros, s meglehetősen bőbeszédű cikksorozatát, amely négy nagyobb fejezetre tagolódik. Az egyes fejezetek témája: Mi a fordítás szerepe, feladata a magyar kultúrában? Milyennek kell lennie a fordításnak, hogy képes legyen betölteni ezt a feladatot? Milyen „bűnöket” követnek el

---

⁴⁰⁰HEINRICH, 1883, 161.

a fordítók a magyar nyelv ellen? Milyen elveket kövessen a fordító, hogy fordítása az eredetivel azonos hatást váltson ki?

A cikket azzal kezdi Brassai, hogy azért vállalkozott e „kopott tárgy” feletti elmélkedésre, mert míg „a németnek, angolnak, francziának, olasznak a fordítások csak fényüzési czikket képeznek, nekünk irodalmi élelmiszer gyanánt van szükségünk reájok”⁴⁰¹, mivel csaknem minden műfajban – talán az egy lírai költészet kivételével – híján vagyunk az igazán jó műveknek. Kazinczy véleményéhez csatlakozva kijelenti: „*Fordításoknak nálunk az izlés fejtésire és nemesítésére kell szolgálni.*”⁴⁰²

A következőkben azt vizsgálja, „milyeneknek kell lenni ezentúl a fordításoknak?” Erre a kérdésre először a következő szellemes választ adja: „Olyanoknak, hogy helyre hozzák azt a kimondhatlan kárt, a melyet az eddigiek okoztak.”⁴⁰³ Ez a megjegyzés elárulja, hogy a fordítások színvonaláról meglehetősen lesújtó véleménye van. Vajon mit kifogásol bennük? Azt, hogy nem „nemzetiesek”. E jelző alapján akár arra is gondolhatnánk, hogy azt a XVIII. század végén, XIX. század elején divó fordítói eljárást hiányolja, amely az eredeti mű cselekményét magyar környezetbe helyezte, szereplőinek nevét megmagyarosította, hogy jobban hathasson az olvasóra, s amiről Szász Károly olyan elítélőleg nyilatkozott értekezésében. Nos, amint az néhány sorral lejjebb kiderül, nem erre gondolt, hanem a magyar nyelv törvényeinek, nyelvhelyességi szabályainak tiszteletben tartására. A két "urat" szolgáló fordítónak meg kell találnia az egyensúlyt az eredeti műhöz és az anyanyelv törvényeihez való hűségben: „Valamint meg tudta egyeztetni a magyar a fejedelme és alkotmányos törvényei iránt viseltető hűséget, úgy kell, hogy bírja megegyeztetni a fordító is azokat a kötelességeit, a melyekkel eredetiének, és azokat, a melyekkel nemzetének és nemzete nyelvének tartozik.”⁴⁰⁴

A fordítással kapcsolatban a „hogyan” azaz a fordítás módja kérdésében ütköznek leginkább a vélemények. Brassai ezt egy politikai hasonlattal szemlélteti: „Megvannak e tárgyban minden politikai pártnak az ő képviselői: fontolva haladók, konok maradók, conservatívek, ultraroyalisták, servilisek, liberalisok, progressisták, democraták, republicanusok.”⁴⁰⁵ Ő nem ért egyet azzal a szemlélettel, amely a fordítás célját és/vagy közönségét figyelembe véve különféle fordítási módokat tart helyesnek. „Mellőzve minden más epithetumokat, mint művészi, szolgálai, szabad, remek vagy legényi, még napszámosi is, azt hiszem, vitatlan lényeges vonás gyanánt állíthatjuk fel

⁴⁰¹BRASSAI, 1861, 290.

⁴⁰²Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁴⁰³Uo., 417.

⁴⁰⁴Uo., 418.

⁴⁰⁵Uo.

az *eredetihez* való *hűséget*."⁴⁰⁶ Ez pedig az eredeti műben foglalt gondolatoknak és e gondolatok formába öntési módjának, azaz a stílusnak a visszasadását jelenti. Mindennek azonban úgy kell történnie, hogy közben a fordító a legcsekélyebb mértékben se sértse meg anyanyelvének törvényeit, ugyanis Brassai szemében, az anyanyelvhez való hűség felette áll minden egyéb követelménynek: „A magyar fordító miután eredeti gondolatával és, amint mondók, ettől elválaszthatatlan stílusával tisztában van, már a másik oldalra szól a hűség erénye is, mindennek felett első, sőt egyetlen kötelessége a fordítónak, magyarul, nemzetiesen magyarul írni.”⁴⁰⁷ Majd a már jól ismert, régi keletű elvet olvashatjuk, ezúttal kissé bővebb lére eresztve: „... a fordítás olyan legyen, mintha a szerző az ő egész egyéniségével, képzelődéseivel és eszével *tiszta* magyar és magyarul beszélő családban nevekedve, magyarul írta volna az illető munkát, úgy magyarul, hogy azon semmi idegen iz sem érezzék.”⁴⁰⁸

Hogy mennyire ellene van bárminemű (nyelvi) idegenség fordításban való jelenlétének, azt egy képzeletbeli párbeszéddel illusztrálja, amely közte és egy vele ellentétes álláspontot képviselő barátja között zajlik. Ez a „barát” azzal érvel, hogy ha a fordításon nem érződik görög, latin, stb. íz, akkor ő nem ismer benne Homéroszra, Ciceróra, stb. Brassai azzal vág vissza fiktív vitapartnerének, hogy ezt legfeljebb csak azok hiányolhatják, akik eredetiben is tudják olvasni az adott szerzőt, és ők vannak kevesebben. A nagy többség szempontjából – akiknek ízlését nemesíteni kell – azonban „erősebb jog az anyai nyelv szeplőtlen és fordítatlan állapotjában való élvezése, mint az idegen nyelveknek ily helytelen uton és módon való kóstoltatgatása.”⁴⁰⁹ Vagyis, ha a fordítás alapvető feladatát illetően Kazinczyval ért is egyet, a fordítás módja, az eredetihez való hűség értelmezése tekintetében már homlokegyenest ellentétes álláspontot képvisel, mint „ujabb irodalmunk tisztelt Nestora”.

A cikksorozat harmadik, legterjedelmesebb fejezete a képzelt baráttal egy „pártban” lévőeknek az anyanyelvvél szemben elkövetett „bűneit” ostorozza. Konkrét példákkal mutatja be, milyen nyelvhelyességi hibákat követnek el a fordítók, azaz miként vétének a „nemzeties” fordítás elve ellen. Az idegen szó és mondatszerkezetek szolgai másolásából eredő hibák mellett többek között kitér a különféle (akkor még használatos) múlt idők indokolatlan változtatásából eredő visszásságokra is.⁴¹⁰ A mai olvasó hol csodálkozva, hol kuncogva olvassa azokat a csípős gúnnyal teli kirohanásokat, amelyeket azóta többnyire nyelvünk szerves részévé vált kifejezések,

---

⁴⁰⁶Uo.

⁴⁰⁷Uo., 433.

⁴⁰⁸Uo.

⁴⁰⁹Uo., 434.

⁴¹⁰Lásd erről bővebben, KLAUDY 1991, 391-392.

szóösszetételek ellen intéz. (Ezek egy részét egyébként már akkor is csak Brassai egyéni nyelvérzéke találta helytelennek; erre utalnak Arany lapalji szerkesztői megjegyzései, pl. a Brassai által kifogásolt *összefüggés* és *ellát* szavak kapcsán.⁴¹¹)

A negyedik részben a szavak különféle jelentéseivel foglalkozik, azt vizsgálva, hogy a fordítónak ezen a téren mire kell tekintettel lennie. A szavak szerinte kétféle, „tárgyas” és „alanyias” energiával – mai szóhasználattal élve denotatív és konnotatív jelentéssel – rendelkeznek. „A szónak ... philologiai történelem által fejlett és egy alak alá gyült jelentéseinek csoportját nevezhetni a szó tárgyas energiájának.”⁴¹² Például az eredetileg ’deszka’ jelentésű angol *board* szó jelentésátvitel révén fokozatosan újabb jelentésekkel (’tábla’, ’asztal’, ’testület’, ’fedélzet’, stb.) gazdagodott, ám ezek közül a fordítónak természetesen csak az adott szövegkörnyezetbe illőt kell kiválasztania, s nincs olyan feladata, hogy valamiképpen érzékeltesse az összes lehetséges jelentést. „Lássá más, de én nem teszem fel az angolról azt a bolondságot, hogy mikor a *board* szót leírja, azt kívánja, vagy várja az olvasójától, hogy a board jelentéseinek egész panorámája vonuljon el imennek elméje előtt.” „A mi hát az eredeti írónak sem célja sem kötelessége, mikép lehetne az a fordítónak?”⁴¹³

A szó alanyi vagy alanyias energiája alatt az az „ingert” érti, „mely elménket készíti a szónak megfelelő képnek vagy fogalomnak, olykor képek sorának vagy egész gondolatnak eléteremtésére.”⁴¹⁴ Míg az anyanyelv gyakran használt szavai „megkopnak”, veszítenek asszociatív, emocionális erejükből, azaz csökken alanyi energiájuk, addig az idegen nyelv esetleg teljesen közkeletű – és az anyanyelvi beszélő számára semleges értékű – szavait, gyakran titokzatosabbnak, hangulatilag gazdagabbnak érezzük mint magyar megfelelőjét.

A cikksorozat utolsó részében még egyszer összefoglalja, mire törekedjenek a fordítók annak érdekében, hogy sikerüljön megteremteni az eredeti és a fordítás ekvivalenciáját: „...arra intem mindazokat, kik a fordításnak szintoly hasznos, idves, mint hálátlan munkájára adják magukat, hogy lássák meg a fáktól valahára az erdőt is, azaz a szókkal való hasztalan vesződés, küzdés, birkozás helyett, minek legtöbbnyire kudarcz a vége, fordítsák figyelmöket a mondatra. Ébreszsze phrasisuk a fordítmány olvasójában azt a gondolatot, képet, érzelmet, indulatot, melyeket a szerző szándéklott ébreszteni az eredetiében, s a fordítás *hű* lesz, ha szinte tán szótár–író egyetlen egy szót sem merne a fordított mondatbeliek közül az eredetibe foglaltakkal szembe állítani.”⁴¹⁵

⁴¹¹BRASSAI, 1861, 466-467.

⁴¹²Uo., 770.

⁴¹³Uo., 771.

⁴¹⁴Uo., 785.

⁴¹⁵Uo., 786.

Az egyes szavak pontos visszaadása helyett tehát a mondatot tekinti a fordítás alapegységének, és tudja, hogy gyakran nem lehet (és nem is kell) a szótár által megadott formális megfelelők közül választani. A szerző szándékának (és csak annak!) maradéktalan kifejezése és ebből következőleg a forrásnyelvi és célnyelvi olvasóra tett azonos hatás etalonja nála is felbukkan: a fordítást ő is akkor tekinti ekvivalensnek az eredetivel, ha ugyanazt a hatást gyakorolja a maga olvasójára, mint az eredeti a forrásnyelvi olvasóra, ez azonban szerinte csakis „nemzeties”, azaz mindenfajta idegen nyelvi hatást kirekesztő fordítással valósítható meg.

Márki József: Műfordítás és műfordítmány, 1866

Az évtized másik terjedelmesebb fordításeleméleti írása a *Magyarország és a Nagyvilág* című folyóiratban, négy részletben látott napvilágot, a mára teljesen feledésbe merült nevű Márki József tollából. A szerző még mindig Toldy Ferenc 1843-as értekezésével vitázik, s teszi ezt úgy, mintha nem tudna Szász Károly hét évvel korábban megjelent dolgozatáról és a benne foglalt elvekről. Annak alapján, amit Szász tanulmányának hozzáférhetőségével kapcsolatban Heinrich Gusztáv 1883-ban írt, nagyon valószínű, hogy azt Márki tényleg nem olvas(hat)ta. Írását az a szándék vezérli, hogy bemutassa hatéves, „folytonos eszméléssel párosult műfordítási gyakorlatra”⁴¹⁶ támaszkodó elveit, amelyeket – nyíltan kimondja – helyesebbnek tart Toldyéinál. A nézetek szembeállításához előbb részletesen ismerteti az 1843-as előadás főbb téziseit valamint a hozzászólók véleményét, majd rátér saját koncepciója kifejtésére.

Először a szokásos fogalmi zsonglőrködéssel indít: a műfordításnak két fő nemét különbözteti meg (hű és szabad), amelyből azonban hamarosan három lesz, ugyanis a hű kategórián belül két „alnet” állít fel: a tartalomhű valamint a tartalom- és alakhű fordítási módot. Most tekintsünk el attól, miként határozza meg Márki az egyes fordításnemek sajátosságait, követelményeit, elég ha azokra az (általa is kiemelt) eltérésekre utalunk, amelyek ezeket Toldy kategóriáitól megkülönböztetik. A tartalomhű fordítás nem feltétlenül prózában készül, lehet másképpen is kötött mint az eredeti, tulajdonképpen tehát Toldy alakhűként emlegett fordításainak „halmazát” is magában foglalja. A tartalom- és alakhű fordítás elnevezés a Toldy által szorosnak

---

⁴¹⁶MÁRKI, 1866, 306

titulált válfajnak felel meg, azzal a lényeges különbséggel, hogy az eredeti mű „gyarlóságait és hibáit, s oly tulajdonságait, melyek a műfordító nyelvén nem szépségek” Márki a fordításból minden irgalom nélkül kiirtandónak tekinti, azaz a „szép hűtlenek” kései utódjaként egy javított változat előállítását mellett voksol. A szabad fordítás pedig az ő értelmezésében azt jelenti, hogy (akárcsak a tartalomhűnek nevezett fordítás esetében) a forma szabadon választható, lehet akár kötött, akár kötetlen, csak hogy itt tartalmi vonatkozásban az „esetleges” dolgokat megváltoztathatónak (bővíthetőnek, rövidíthetőnek, stb.) tekinti. Ezek után arra gondolhatnánk, ő is a liberális táborhoz tartozik, amely minden fordítási módot egyaránt megengedhetőnek, gyakorolhatónak tart, ám nem így van: ő azt szándékozik bizonyítani saját *Aeneis* fordításából merített példával, hogy Toldy szkepticizmusa ellenére igenis létezik jó szoros fordítás, „hogy magyar Homérok, Virgilek is létezhetnek, melyek eredetiökkel testben, lélekben tökéletesen megegyeznek, annyira, hogy a magyart magyar nyelven ép oly jónak, hűnek és szépnek mondhatni, mint az eredeti latint vagy görögöt saját nyelvén.”⁴¹⁷

Az írás utolsó részében a szerző a hexameterben írt művek eredeti mérték szerinti fordítása mellett tör lándzsát, sorra megcáfolva azokat az érveket, amelyeket a görög-latin mértékeknek a magyar irodalomban való használata ellen szokás felhozni. Márki meggyőződéssel és a szokásos nemzeti büszkeséggel hangoztatja, hogy ez a mérték távolról sem idegen a magyar nyelvtől és költészettől, ellenkezőleg: „A világon nincs nyelv, ...mely a latinoktól átvett (de még csupán *ezért* idegennek nem mondható) hatméteresre alkalmasabb volna a magyarnál.”⁴¹⁸ Visszautasítja azt a másik gyakran emlegetett kifogást is, miszerint az átlagolvasó az ilyen formában írt műveket nem érzi versnek, hanem egyszerűen folyóbeszédként olvassa. Szerinte igenis minden ember, aki képes „folyvást és hangsúlyozással” olvasni, észreveszi a rövid és hosszú szótagok váltakozása adta lüktetést. Végül az utolsó ellenérvet („a hatméretű versidom nem a legalkalmasabb a hősköltemények írására”) is lesöpri: „Egyedül a hexameter a való eposi vers.” Elveinek helyességét és kivitelezhetőségét az *Aeneis* IX. énekéből vett részlet próba fordításával kívánja bizonyítani, mivel „a szó csupán hat; de a példa vonz.”

Radó Antal: A magyar műfordítás története 1772–1831, 1883

---

⁴¹⁷Uo.

⁴¹⁸Uo., 338.

Irodalmunkban illetve a fordításról való gondolkodásunkban Radó Antal az első, aki a magyar műfordítás történetének, pontosabban annak egy bizonyos korszakának ismertetésére vállalkozik. A valóban műfordítástörténeti jellegű munka elé (azt mutatja be, hogy mit fordítottak és kik fordítottak az 1772–1831 közötti időszakban) egy elméleti bevezetőt illesztett, amelyben a műfordítás meghatározásában tapasztalható eltéréseket vizsgálja. Megállapítja, hogy ezek az eltérések elsősorban abból származnak, hogy az egyes szerzők másképpen értelmezik az eredetihez való hűség követelményét. A korábbi időszakokra az volt jellemző, hogy az anyagi hűséget, azaz a tartalom pontos visszaadását rendszerint az alaki hűség elébe helyezték, sőt ez utóbbit olykor teljesen figyelmen kívül hagyták, „különösen akkor, mikor még az egyes nemzetek verselő ügyessége fejletlen volt.”⁴¹⁹ A XVIII. század végén a verses művek prózában való fordításának ugyanakkor szerinte elvi oka is volt, ugyanis D'Alembert ezt ajánlotta a fordítóknak, s „a bécsi testőrség által megindított irodalmi mozgalom majd minden téren a francziák nyomában akart haladni.”⁴²⁰

Ezek után végigtekinti, hogy azok, akik eddig a fordítás elvi kérdéseire Magyarországon hozzászóltak, miként vélekedtek az anyagi és az alaki hűség követelményéről. Röviden összefoglalja Batsányi és a vele vitázók elveit, bemutatja Kármán József véleményét a „mit” fordítsunk kérdésében, néhány szóval utal Kazinczy elvei és gyakorlata között mutatkozó ellentmondásokra, illetve Döbrentei Gábornak Kazinczy fordítói gyakorlata ellen irányuló megjegyzéseire, végül ismerteti és megbírálja Toldy 1843-as nézeteit, szembeállítva vele a Szász Károly által előadott elveket. Ami számunkra érdekesebb, hogy e rövid fordításelmélet-történeti visszatekintés után Radó kifejti saját fordításelméleti álláspontját is. Előljáróban leszögezi, hogy az anyagi hűséget tekinti a fordítás legfontosabb feltételének. Ez az elv azt is magában foglalja, hogy a fordítás az eredetit valóban minden részletével együtt – hibáit is beleértve – adja vissza. Már Batsányinál is talákoztunk ezzel a nézettel, ám Radó, hogy az elv helyességét igazolja, nem rá, hanem Chateaubriand-ra hivatkozik: „Jól mondta Chateaubriand: «Szükség nyomban követni az író nemcsak szépségeiben, hanem hiányaiban, gondtalanul(!) és lankadtan szerkesztett részleteiben is, gondot kell fordítani száraz és unalmas helyeire, figyelmezni a stilre, a beszéd harmóniájára, s mind arra a mi külsőképen a költőt teszi.»”⁴²¹

⁴¹⁹RADÓ, 1883, 4.

⁴²⁰Uo. D'Alembert a nyelvek közötti különbségek miatt valóban lehetetlennek tartotta a verses formában írt művek alakilag hű fordítását. Vö. D'ALEMBERT, 1759, 12.

⁴²¹RADÓ, 1883, 11. A fenti idézet - bár ezt Radó elmulasztja jelezni - Chateaubriandnak az *Essai sur la littérature anglaise* c. tanulmánya elé írt előszavából (*Avertissement*) származik, amelyben saját Milton-fordítása kapcsán fejti ki fordításelméleti elveit. Vö. CHATEAUBRIAND, François-René de: *Œuvres*

Az alaki hűséget illetően viszont az a véleménye, hogy erre csak akkor szabad törekednünk, ha az eredeti olyan műformában íródott, amely nem áll ellentétben a célnyelv szellemével, ellenkező esetben a formát „*más megfelelővel* kell a fordítónak helyettesítenie”⁴²². A példából máris világossá válik, mire gondolt: „Mert Homéros és Vergilius hexameterait például joggal fordíthatjuk alexandrinekkel, minthogy a magyar eposnak *ez* a formája és ha Homeros és Vergilius magyarok lettek volna, bizonynyal ők sem írják eposzaikat hősi hatosban.” Nem véletlen, ha ismerősnek tűnik ez az elv: a Radó által megkritizált Toldy pontosan ugyanezt, az eredeti forma „nemzetibb” alakkal való felváltását értette a félrevezető nevű alakhű fordítás alatt. (Radó minden bizonnyal csak felszínesen futotta át Toldy értekezését, mivel azt hitte – amit persze az elnevezés alapján joggal tételezhet fel az ember –, hogy az alakhű fordítás mellőzi az anyagi hűséget.) Radó tehát nem tényleges fordíthatatlansága miatt mond le egy-egy versforma (elsősorban a görög-latin metrumok) visszaadásáról, hanem azzal az indokkal, amelyet a magyar hexameter védelméért fellépő Márki József említett és vissza is utasított, nevezetesen, hogy a magyar olvasó ezekben a formákban nem talál esztétikai örömet. Felhívja ugyanakkor a figyelmet arra, hogy ennek az elvnek az alkalmazása nem jelentheti azt, hogy az eredeti mű szellemét is megfosztjuk „minden idegen zamatától”, a fordítás ettől nem válhat „paprikás–szalonna–ízű”-vé.

Érvelése lezárásaként előáll saját műfordítás-definíciójával, amely így hangzik: „*Míg tehát a fordítás bármely műnek más nyelvre való áttétele, addig a műfordítás valamely szépirodalmi műnek más nyelvre való olyan áttétele, mely anyagilag, és a mennyiben az illető nyelv természete engedi, alakilag is hű.*”⁴²³ Ebben a meghatározásban feltétlenül figyelmet érdemel a fordítás és a műfordítás terminusok és az általuk jelölt tevékenységtípusok hangsúlyos megkülönböztetése.

Radó, mielőtt rátérne dolgozata igazi tárgyára, a magyar műfordításirodalom történetére, még kitér a fordítás hasznára, s arra a Brassai által hosszan és érzékletesen ecsetelt veszélyre is, melyet az idegen művek magyarítása a „nyelv szűzies tisztaságára” nézve jelenthet. Ez a tanulmány, különösen annak elméleti bevezetője előmunkálatnak tekinthető Radó 1909-ben *A fordítás művészete* címmel megjelent munkájához, amely a fordításról való magyar gondolkodás első önálló, teljes egészében elméleti jellegű, könyvterjedelmű dolgozata. Ennek bemutatását – egyrészt a bevezetőben felállított kronológiai határok, másrészt terjedelmi okok miatt – nem tekintem jelen értekezésem feladatának.

---

complètes, tome XI, Paris, 1911, 481-485. A Radó által idézet rész a 483. oldalon található. (Chateaubriand fordításelméleti nézeteivel kapcsolatban lásd BURJÁN, 2000, 97-98.)

⁴²²Uo. Kiemelés az eredetiben.

⁴²³Uo. Kiemelés az eredetiben.

Heinrich Gusztáv: A műfordítás elméletéhez, 1883

Heinrich Gusztáv már többször említett fordításelméleti értekezése, amely először a Kisfaludy Társaságban székfoglaló előadásként hangzott el, a XIX. század utolsó jelentős magyar fordításelméleti dolgozata. A tárgy alapos ismeretéről tanúskodó, összefogott, logikus gondolatmenetű, ugyanakkor iróniától sem mentes írást azért tekinthetjük Batsányi közel száz évvel korábban írt értekezése pendantjának, mert a műfordítás fogalmát, feladatát vele azonos módon értelmezi.

Az értekezés kiindulópontját az a kérdés alkotja, hogy „szabad-e és vajon mennyiben a fordítónak az eredeti munka verses alakját megváltoztatnia?”⁴²⁴. S hogy senki se gondolja, hogy a verses művek prózai fordítására, „e költői gyilkosságra” gondol, a kérdést rögtön félreérthetetlenre fogalmazza: „szabad-e [azt] más verses alakkal helyettesítenie?” Ennek a kérdésnek a felvetésére az a jelenség indította, hogy – különösen a görög és a latin költők viszonylatában – egyre több fordító folyamodik ehhez a módszerhez, sőt gondolja úgy, hogy az eredeti antik forma megváltoztatása egyenesen kötelessége is. Az imént láttuk, hogy Radó Antal, aki maga is fordító volt, pontosan ezt a nézetet képviselte, s nem elképzelhetetlen, hogy Heinrich voltaképpen Radó állásfoglalására (is) reflektál.

A Heinrich által megfogalmazott kérdés nem először hangzik el a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében. Már Toldy Ferenc is feltette 1843-ban, s a leghatározottabb „igen”-nel felelt rá. Nem véletlen tehát, hogy amikor Heinrich rövid áttekintést ad az elmúlt időszak ezen kérdéssel kapcsolatos elméleti állásfoglalásairól, a sort Toldyval nyitja. Röviden összefoglalja az általa megkülönböztetett fordításnemeket, s nagyon tapintatosan azzal próbálja mentegetni Toldynak a szoros fordítást elítélő nézetét, hogy azt nem annyira esztétikai elvek diktálták, inkább csak nyelvünk akkori készületlensége miatt látta célravezetőbbnek az eredeti alakot nemzetire cserélő fordítási módot. Ez persze nem igaz, hiszen Toldy, mint láttuk, a nemzeti szellem tiszteletben tartása, óvása érdekében részesíti előnyben az „alakhű” fordítást (amely megnevezést egyébként Heinrich is felettebb különösnek találja), szerinte ugyanis a szoros fordítás, mivel nem a nemzet ízléséből indul ki, nem fog hatni az olvasókra, tehát mint műfordítás nem éri el célját.

Ezután Szász Károly Toldyval polemizáló nézeteit mutatja be, megjegyezve, hogy ezek nem váltak olyan ismertté, ahogy pedig irányuknál fogva megérdemelték

---

⁴²⁴HEINRICH, 1883, 135.

volna. Azonban a Szász által is hirdetett elvet, miszerint a magyar nyelv igenis alkalmas az eredeti formát és a tartalmat egyaránt híven visszaadó fordításra, az elmúlt néhány évtized műfordítói munkássága meggyőzően bizonyította, hiszen a legváltozatosabb idegen mértékekkel és formákkal küzdöttek meg sikeresen a fordítók: „A világirodalomnak legkiválóbb termékei át vannak ültetve magyarra, legnagyobbbrészt az eredetiek versmértékében, Dante terzináitól Schillernek balladai versszakaiig, a spanyol románczok strópháitól a modern lyrikusok tarka alakjaiig, az ókori remekeknek eredeti formáiról nem is szólva ...”⁴²⁵

Mivel a gyakorlat igazolta, hogy lehetséges az idegen versformák többségének fordítása, a „nehézség” nem szolgálhat indokul az eredeti alak mellőzésére. Mi magyarázza akkor mégis ennek a fordítói irányzatnak a széleskörű térhódítását, amely a németektől indult, s onnan gyűrűzött be hozzánk? Heinrich két okot vél felismerni. Az egyik az a téves szemlélet, amire Márki József is célzott, hogy az ókor remekait a modern közönség az antik formák miatt képtelen élvezni. Láttuk, hogy erre hivatkozva javasolta Radó Antal is az ókori eposzok hexameter helyett alexandrinban való fordítását, de megemlíthetjük ennek az álláspontnak egy régebbi képviselőjét is, nevezetesen a Batsányi fordítási szabályaihoz hozzászóló Kreskay Imrét. Kreskay – jöllehet Batsányi ezzel konkrétan nem foglalkozik – a hexameterben írt művek fordítása kérdésében nyilvánít véleményt, ellenezve ezek alakilag hű átültetését. Szerinte ugyanis a magyar, bár kétségkívül alkalmas erre a verselési módra, mégis alapvetően rímelő nyelv, amely nem tűri meg az antik mértéket: „Vagyon minden Nemzetnek a’Versírásban természeti hajlandóságához alkalmaztatott tulajdon módgya;’s ezt ok nélkül farba-rugni, el-vetni, meg-útálni, vakmerőség nélkül nem lehet.” Számára egy antik mértékű magyar vers úgy hat, mintha „ egy Szittyai lakost” látna „Párisi rántzokban negédeskedni”, ráadásul az olvasók, főleg a gyengébb nem képviselői „el sem hitetik magokkal, hogy verseket olvasnak, ha azoknak együtt-hangzása füleiket nem gyönyörködteti”⁴²⁶

Heinrich meg van győződve arról, hogy nem a versforma idegensége a megértés gátja, hanem az, hogy az olvasóközönség egy része (s ő is a nőket említi példaképp) „műveltségének minőségénél fogva nem élvezheti az antik irodalomnak egy tetemes részét, mert ehhez az ókori világnak és életnek ... sokoldalú és beható ismerete szükséges”⁴²⁷ Bizonyíték erre, hogy például Vörösmarty antik mértékben írt költeményeinek formája nem zavarja az átlagolvasó műélvezetét. A befogadást

⁴²⁵Uo., 138.

⁴²⁶Kreskay Imre a *Magyar Museum* 'Trójihoz'. Sz.Fejér-Vár, 1789. = BATSÁNYI ÖM, II., 245-246.

⁴²⁷Uo., 144.

ugyanakkor még tovább nehezíti, hogy az ókori művek fordításainak tetemes része „jeles philologusoktól, de gyarló költőktől származik”, holott – s Heinrich, akárcsak több elődje, ezt nyomatékosan hangsúlyozza – költészetet csak olyan fordító ültethet át művészien, aki nem csak tudós, de egyszersmind költő is. A műveltségbeli hiányosságok és a fordítások művésziatlensége mellett a nagyközönség ízlésbeli irányultsága a harmadik tényező, amely akadályozza az ókori klasszikusok élvezetét: „... a ki Ponson du Terrail vad csinálmányaiban gyönyörködik, az bajosan élvezheti Homéros és Sophokles classikus szépségeit.”⁴²⁸

A másik ok, amely az antik alak modernizálásának szükségességét hirdető fordítói irányzat kialakulásához vezetett az a téves meggyőződés, hogy így olyan alakba „öltöztetik” az antik költőt, melyet „maga is használna, ha ma írná meg művét.”⁴²⁹ Ennek az elvnek a variánsaival már jónéhányszor találkoztunk: a szelídebb változatok csak az anyanyelv törvényszerűségeinek, szellemének tiszteletben tartását értették alatta (így a XVI. századi bibliafordítók, majd Pázmány és néhány kortársa, később Batsányi, s legutóbb Brassai Sámuel), a „szép hűtlenek”-ként emlegetett XVII–XVIII. századi francia fordítók és más nemzetiségű követőik azonban mai szemmel nézve elképesztő szabadsággal, saját koruk ízlés- és stílusmintái alapján alkották újra az ókori szövegeket, attól a megingathatatlan meggyőződéstől vezérelve, hogy ez az ókori fordításának egyetlen helyes útja: „Úgy döntöttem, írja például a XVIII. század elején Homérosz egyik francia fordítója, Houdar de La Motte, hogy változtatok, kurtítok és ha kell betoldok; azt csinálom, amit elképzelésem szerint Homérosz csinált volna, ha a mi korunkban él.”⁴³⁰ Heinrich ezt az újra felbukkanó, sőt egyre inkább elharapozó érvelést azzal hárítja el, hogy fogalmunk sincs, és nem is lehet arról, hogy egy antik költő milyen műveket írna, milyen alakot használna ha a XIX. század második felében élne. Ráadásul akadnak olyan modern költők, mint például nálunk Vörösmarty és Berzsenyi, akik szívesen élnek a görög-latin versformákkal. A műfordítónak szerinte egyébként sem az a feladata, hogy az ókori szerzőket olyan alakban tolmácsolja, amelyet az esetleg használt volna, ha a fordító korában élne, hanem az, hogy minden vonatkozásban olyannak igyekezzék bemutatni, amilyen a valóságban volt. A forrás- és a célnyelvet egyaránt jól ismerő olvasóra tett azonos hatás elve mint az ekvivalencia mércéje nála is megjelenik: „Homéros műfordítója az eredeti görög költőt oly művészzel tartozik a mi nyelvünkön megszólaltatni, mint a milyennel az eredeti szól azon, sajnos, napról napra ijesztőbben megfogyó közönségre, mely görögül olvas, —

⁴²⁸Uo., 145.

⁴²⁹Uo., 147.

⁴³⁰Idézi HONOUR, 1991, 57. A „szép hűtlenek” szemléletével kapcsolatban lásd még a Batsányival foglalkozó fejezetet.

nem pedig átalakítani a nagy hellén epikust egy phantastikus rémmé, amely tartalmával és eszmei világával a görög ókorban gyökerezik, rhytmusával és rímeivel pedig az alföldi pásztorok kortársa.⁴³¹

Az eredeti mű formáját azért sem lehet egyszerűen egy sajátos fordítói szemléletből fakadó döntés nyomán megváltoztatni, mivel ez a probléma lényeges esztétikai elveket, törvényeket érint, nevezetesen a tartalom és a forma viszonyának kérdését. Heinrich ezzel kapcsolatban ugyanazt az álláspontot képviseli mint Szász Károly: az irodalmi művekben az alak és az anyag egymástól elválaszthatatlanok, az alak a stílus egyik fő oszlopa. „A költői tartalom többé-kevésbé nyers anyag; költői és művészi értékét csak a neki megfelelő alakban nyeri. Ha ettől az alakjától megfosztjuk, nagyrészt nyers anyagunk marad, mely – pl. valamely antik remeknél – új, modern alakba átöltöztetve, oly alakba mely a tartalommal a legtöbb esetben homlokegyenest ellenkezik – egészen más, az eredetitől lényegesen elütő jelleget nyer.”⁴³²

Az eredeti alaktól csak meghatározott esetben, kényszerítő körülmények hatására lehet eltérni, s itt szerinte mindössze két szempont merülhet fel: a ritmus kérdése és egyes műfajok természete. Ha a nyelv prozódiai sajátosságai ellentétben állnak egy adott ritmus követelményeivel, ott az illető ritmus nem lehetséges (pl. az időmértékes verselés a franciáknál és az angoloknál), s ebben az esetben a fordító valóban kénytelen lemondani az alak visszaadásáról. Azokban a nyelvekben azonban, amelyekben ez a ritmus, jelen esetben az antik versmérték, érezhető és felismerhető, a fordítónak kötelessége a fordításban azt követnie, még ha tökéletesen – mint például a németben – nem sikerülhet is: „...mert az antik alakoknak bármily gyenge, árnyékos másai legyenek is a hexametres és ódai stróphák a németben, az kétséget nem szenved, hogy ezen teljesen le nem küzdhető gyarlóságukban is sokkal közelebb állnak az eredeti antik formákhoz, mint bármely modern, rímes alak.”⁴³³ Ez a nézet már több mint hatvan éve Somogyi Gedeonnál is megjelent⁴³⁴, s Babits Mihály mintegy ötven évvel később, ugyancsak az eredeti időmértékes forma megváltoztatását szorgalmazó szemlélettel tiltakozva, hasonlóképpen érvel: „A homéri hexaméter ... kétségkívül hasonló használatú volt a magyar alexandrinnal, mégis egészen más hangulatú; és éppen e

⁴³¹Uo., 148.

⁴³²Uo.

⁴³³Uo., 151.

⁴³⁴„Végezetre a’ *Görög, és Római Költők*’ Verseinek *fordításáról* is azt tartom: hogy azokat nem csak szabad, hanem minden esetre az Eredetihez *hasonló Mértéken* is kell fordítani; ha szinte némi-némü erőltetéssel történék is. Mert így az *eredetiség*’ *béllyege* a’ fordításnak mintegy minden soraira reá van nyomva: a’ mi pedig, a’ pusztá értelem’ kitétele mellett, nem kevésbé szükséges tulajdonság! Vesse-öszve p.o. a’ kinek tetszik, KOVÁCS JÓSEFNEK *tizen-ötös Strophákban*, és Baróti SZABÓ DÁVIDNAK *Hexameterekben fordított Éneisseit*, s’ tegyen ítéletet: melyik, hol, mennyiben, ’s miért áll közelébb, vagy messzebb – VIRGILIUSHOZ?” SOMOGYI, 1919, 50. (Kiemelés az eredetiben.)

formahangulat különbsége, mely azonos műfajnál és azonos népies hangnívóban is fennáll a görög és a magyar között: ez az, amit a műfordítónak át kell ültetnie, ha nem egyszerűen egy magyar költeményt akar alkotni a görög anyagából, hanem a görögnek szellemét magyarul kifejezni. A görög hexameterhez, minden használati különbsége dacára, még mindig közelebb áll a magyar hexameter, mint bármely alexandrin: mert *ez mégicsak hexameter...*⁴³⁵

A különféle műfajokra jellemző versformák az egyes nemzetek irodalmi hagyományában eltérőek, s gyakran ez miatt döntenek úgy a fordítók, hogy az alakot saját nemzeti irodalmuk szokásaihoz szabják. Így például a francia drámák jellemző versalakját, a rímes alexandrinust a színpad érdekeit – mindenekelőtt a színészek kényelmét – figyelembe vevő magyar fordítók többnyire rímtelen ötös jambusban fordítják. Holott a forma itt sem külsőség csupán: „... a vers két tagja megfelel egymásnak, antithesiseket alkot vagy a gondolatok párhuzamosságát tünteti föl; a rím pedig nem üres csengés, hanem igen sok esetben a szereplők érzéseinek külsőleg is visszhangzó képe”⁴³⁶, Épp ezért „a műfordítás lényegének és feladatának mélyebbre ható felfogása alapján” ajánlatos volna ebben az esetben is a nehezebb utat választani és megkísérelni az alaki szempontból is hű fordítást.

Heinrich egy olyan gondolattal zárja értekezését, amelyet Batsányi is hangsúlyozott: semmi kifogása az idegen nyelven írt irodalmi művek át- és feldolgozásai ellen, ezek is lehetnek hasznosak és élvezetesek, csak éppen műfordításnak nem nevezhetjük őket. Műfordítás névre csak az a munka méltó, amely az „eredeti művet teljes eredetiségében: tartalmával és alakjával, szellemével és stíljével”⁴³⁷ adja vissza. Ez a műfordítás célja, s egyben a műfordító kötelessége is.

---

⁴³⁵Idézi BART István *A mérce* c. írásában = BART-RÁKOS, 1981, 262..

⁴³⁶HEINRICH, 1883, 156.

⁴³⁷Uo., 159.

ZÁRÓ GONDOLATOK

A fordításról való magyar gondolkodás száz éves periódusának áttekintése után megállapíthatjuk, hogy a vizsgált korszakban a fordítás elvi kérdései folyamatosan és hangsúlyosan napirenden voltak. A fordításról vallott nézetek – olykor egy-egy szerző életművén belül is – szüntelenül változtak, illetve egyidejűleg több eltérő álláspont létezett egymással párhuzamosan, ami nemegyszer vezetett nagy visszhangot kiváltó vitához. A szemléletben – s ebből következően a módszerben – mutatkozó minden különbség ellenére a kor valamennyi literátora tisztában volt a fordítási tevékenységnek a tudományok terjesztésében, a nemzet kulturális horizontjának szélesítésében és gazdagításában, a nyelv bővítésében játszott óriási szerepével. Fordítani éppen ezért valóságos kulturális hőstettnek számított, amely meghozhatta a vágyott irodalmi dicsőséget. A feladat jelentőségéből következően, hogy a feladatot végrehajtókra, a fordítókra nagy felelősség hárul. E felelősség többért: egyfelől jól, a feladat nagyságához méltó színvonalon kell végezniük munkájukat – ezt szolgálják az elvi kérdésekkel kapcsolatos értekezések iránymutatásai, s a korban a mainál összehasonlíthatatlanul fontosabb szerepet játszó fordításkritika is. A fordító felelőssége ugyanakkor – a kor felfogása szerint – a fordítandó művek kiválasztására is kiterjed. Erre már Batsányi is célzott, de még nyomatékosabban hangoztatják a század második felében, amikor az irodalmi tömegtermelés hatása hazánkba is egyre inkább begyűrűzik. „A fordítók egy része, – írja Frankenburg Adolf 1867-ben, a fordítás mesterségét kézi munka gyanánt tekinti, melylyel élelmét keresi; az eredeti minta fordításába tehát gyakran olvasatlanul fog, anélkül, hogy előbb megismerkednék a mű értékeivel, vagy a könyvárus anyagi érdekeit szolgálja csupán a divatos semmiségek meghonosítása által. Nézetem szerint sohasem kellene az írók inkább felelőssé tenni, mint olyan munka választásáért, melyet fordít.”⁴³⁸

A fordításról való gondolkodás, a XVIII. században még differenciálatlan tudományok köréből a XIX. század folyamán egyre inkább az irodalom hatáskörébe kerül át, s a fordítás elvi kérdéseire vonatkozó nézetek hangsúlyozottan az esztétikai értékkel bíró szövegek fordítására, azaz a műfordításra vonatkoznak. (A fordítási tevékenységen belül egy speciális terület elhatárolásának kezdetét jelzi a műfordítás terminus megszületése az 1820-as évek végén.) Ezen a ponton kanyarodhatunk vissza a bevezetőben már érintett kérdéshez: alkalmazhatjuk-e a *fordításelméleti* jelzőt azokra a fordítással foglalkozó különböző műfajú írásokra, amelyeket dolgozatomban

---

⁴³⁸FRANKENBURG, 1867, 257.

bemutattam? Illetve: miként viszonyulnak ezek a mai fordításelméletéhez? Kezdjük a második kérdéssel, amelynek a megválaszolását megnehezíti, hogy ma sem létezik általános, egységes, mindenki által elfogadott fordításelmélet, csak különböző diszciplinákon alapuló fordításelméletek vannak.⁴³⁹ A XX. század ötvenes éveitől kibontakozó, s kezdetben rendkívül eredményesnek tűnő nyelvészeti fordításelmélet nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: egyes kutatók számára egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a fordítás rendkívül összetett tevékenység, amely kizárólag a nyelvészet segítségével nem írható le. A fordítás folyamatát leképezni szándékozó absztrakt modellek gyártásáról illetve a kontrasztív nyelvészeti megközelítésről a figyelem egyre inkább áttevődött a fordítás folyamatának szövegnyelvészeti, pszicho- és szociolingvisztikai aspektusaira.⁴⁴⁰

A fordításról való mai gondolkodásban létezik ezenfelül egy olyan tendencia is, amely szakítani próbál az elmélet szóhoz napjainkban társuló szigorú természettudományos egzaktsággal, és megpróbál visszatérni a *teória* szó eredeti jelentéséhez, amely „megfigyelést, szemrevételezést, megtekintést, a világ szemlélését, a dolgokon eseményeken való elgondolkodást, vizsgálódást, elmélkedést” jelent, és a fordítás elméletét úgy fogja fel, mint *praxeológiát* azaz a fordítási tevékenység során felmerülő kérdésekről való elmélkedést, gondolkodást, beszédet.⁴⁴¹ E szemlélet képviselői úgy vélekednek, hogy a fordításelméletre nem lehet, sőt nem is szabad ráerőltetni az objektív tudományosság kritériumait. „Az ópozitivisták hittek abban, – írja Németh. G. Béla, hogy a természettudományi eljárások és törvények érvényesek és azonosak a szellemtudományok világában is. Sajna, a neopozitivisták, bár tagadják, többnyire rokon felfogással járnak el.”⁴⁴² A fordításelméletet praxeológiaként értelmezők a fordítás konkrét, gyakorlati kérdéseiből való kiindulás szükségességét hangsúlyozzák. Az ezekre a kérdésekre adott válaszokból bizonyos szabályszerűségek, ún. „teorémák” állíthatók fel, amelyek egyfajta hivatkozási alapot, keretet [*frame, cadre de référence*] nyújtanak a gyakorló fordítók számára.⁴⁴³ Nos, azt hiszem nem járunk messze az igazságtól, ha kijelentjük, a vizsgált dokumentumok többségét is ez a szemlélet jellemzi, és ezért (is) joggal használhatjuk velük kapcsolatban a „fordításelméleti” megnevezést. Szerzőik mindig a gyakorlatból indulnak ki és oda térnek vissza, diszkurzusuk azonban már nem egy bizonyos konkrét mű fordítása kapcsán felmerülő nehézségeket illetve az alkalmazott fordítói módszereket,

⁴³⁹Vö. ALBERT, 2003, 14.

⁴⁴⁰Vö. KLAUDY, 1992.

⁴⁴¹ALBERT, 2003, 23.

⁴⁴²NÉMETH. G. Béla, *Zárszó*. = KABDEBÓ, 1998, 407.

⁴⁴³Vö. ALBERT, 2003, 25-26.

megoldásokat taglalja (amint azt az előzményeket bemutató fejezetben a paratextusokkal kapcsolatban láttuk), hanem általánosságban foglalkozik a fordítási tevékenység különféle kérdéseivel. Nem csupán saját gyakorlatuk során kimunkált fordítói eljárásokat, technikákat mutatnak be tehát – jóllehet a fordítás elvi kérdéseivel foglalkozó szerzők zöme kétségtelenül jelentős személyes fordítói tapasztalattal is rendelkezett –, hanem törvényszerűségeket, általános érvényű elveket.

Abban viszont egyetértünk a modern nyelvészeti alapú fordításelmélet egyik jeles hazai képviselőjével, Klaudy Kingával, hogy azok, akik a XVIII.—XIX. században fordítási kérdésekkel foglalkoztak, nem a fordításnak mint jelenségnek minél egzaktabb leírására törekedtek, inkább az foglalkoztatta őket, milyennek kell lennie a jó fordításnak.⁴⁴⁴ Ilyen szempontból, ha úgy tetszik normatívak, de a szó jelentésében eredetileg benne rejlő irányadó, iránymutató értelemben, ugyanakkor nem válnak dogmatikussá, nem gondolják úgy – és ezt nemegyszer hangsúlyozzák is –, hogy az általuk bemutatott elvek követésével mindenki mindent le tud fordítani. A normativitást a modern fordításelmélet(ek) képviselői mindig elítélőleg, a hagyományos, irodalmi felfogás hibájaként emlegetik. „Az irodalmi megközelítés – írja Klaudy Kinga, sokszor normatív (előíró), arról beszél, milyen legyen a jó fordítás, mit kell tennie a jó fordítónak, a nyelvészeti megközelítés inkább deskriptív (leíró), arról beszél, milyen a fordítás, mit tesz a fordító, amikor fordít.”⁴⁴⁵ Ugyanakkor egy bizonyos fokú normativitás még a nyelvészeti alapú fordításelméletek képviselőinek megnyilatkozásaiban is könnyen felfedezhető. „A fordító feladata, írja például a fordításelméletet alapvetően alkalmazott nyelvészetként értelmező Recker, az eredeti szöveg tartalmának teljes és pontos visszaadása egy másik nyelv eszközeivel úgy, hogy eközben őrizze meg az eredeti szöveg stilisztikai és expresszív sajátosságait.”⁴⁴⁶ (Akár Batsányit, Szászt vagy Heinrichet olvasnánk.) Amúgy sem hiszem, hogy – minden erre irányuló kísérlet ellenére – a normativitás teljességgel kizárható lenne a fordítás elméletéből. „Nekünk ... a sikeres fordításokat kell alapul vennünk, ha a fordítás folyamatát meg akarjuk magyarázni...”, –nyilatkozik egy másik modern fordításelméleti szakember.⁴⁴⁷ A sikeres fordítás nyilván jól sikerültet jelent. De hogyan tudjuk megállapítani egy fordításról, hogy az jól sikerült? Hogy a sikeres, jó stb. fordításokat vizsgálhassa egy fordításelmélet, ahhoz előbb meg kell határoznia egy sikeres, jó, stb. fordítás kritériumait. Nehéz (valószínűleg lehetetlen) kilépni ebből a körből.

⁴⁴⁴KLAUDY, 1991, 388.

⁴⁴⁵KLAUDY, 1997, 24.

⁴⁴⁶RECKER, Ja. I., *A törvényszerű megfelelések elméletének alapjai*. = BART—KLAUDY, 1986, 200.

⁴⁴⁷LEDERER, Marianne: *La traduction aujourd'hui. Le modèle interprétatif*. Paris 1994. idézi ALBERT, 2003, 24.

Végezetül, s az előzőeket összefoglalva tehát azt mondhatjuk, ha a vizsgált periódusban igazán nagy lélegzetű, könyvterjedelmű elméleti munkák nem születtek is, a fordításról való gondolkodás korabeli dokumentumai, a mai fordításelmélet képviselőinek hiedelmeivel ellentétben, korántsem tekinthetők csupán spontán megfigyelések összegzésének vagy fordítói fogások bemutatásának. Ezek az írások megállapításokat, elveket foglalnak össze rendszerező, általánosító szándékkal, ugyanakkor mindvégig szorosan kötődnek a praxishoz, hiszen többnyire az a szándék hívta életre őket, hogy fogódzót nyújtsanak a fordítási tevékenység mércéjét kereső gyakorló fordítók számára. A maguk idejében ezek elméletek voltak - ezek voltak *az* elméletek, maguk a szerzők is annak tekintették őket⁴⁴⁸. Tudomást sem venni róluk, vagy csak egy megvető kézlegyintéssel elintézni őket, csak azért mert nem alkalmazhatók rájuk a XX. illetve most már XXI. századi tudományelméleti kritériumok (ezen az alapon bármely tudományág, legyen akár természet-, akár bölcsészettudomány figyelmen kívül hagyhatná a történetét), nos, ez elfogadhatatlan álláspontnak tűnik. Azokkal szemben, akik ezt vallják, úgy vélem, Henri Meschonnic-nak adhatunk igazat, aki szerint „...nincs fordításelmélet annak története nélkül, s nincs fordítástörténet anélkül, hogy bele ne vonnánk az elméletet”⁴⁴⁹. Dolgozatom talán egy lépéssel közelebb vitt a magyar fordításelméleti gondolkodás történetének alaposabb megismeréséhez.

---

⁴⁴⁸Ez abban is megnyilvánul, hogy többször élnek a „műfordítás elmélete” kifejezéssel, így például Toldy 1859-ben Kazinczy kapcsán (Pillantás Kazinczy írói pályájára.= TOLDY, 1888, 182.) vagy Heinrich Gusztáv, aki „*A műfordítás elméletéhez*” címet adta értekezésének.

⁴⁴⁹ „...il n’ y a pas de théorie de la traduction sans son histoire, pas d’ histoire de la traduction sans en impliquer la théorie.” MESCHONNIC, 1999, 34. (A szerző a fordításelmélet terminus helyett egyébként a fordítás poétikája kifejezést használja.)

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALBERT, 2003. = ALBERT Sándor: *Fordítás és filozófia. A fordításelméletek tudományelméleti problémái & Filozófiai szövegek fordítási kérdései*. Bp., 2003.
- D'ALEMBERT, 1759. = ALEMBERT, Jean Le Rond d': *Observations sur l'art de traduire en général Et sur cet Essai de Traduction en particulier*. = *Mélanges de littérature, d'histoire et de philosophie*, Tome III, Amsterdam, 1759. 3-32.
- ARANY, 1888-1889. = ARANY János *Levelezése író-barátaival*. I-II. Bp., 1888-1889.
- ARANY, 1975. = ARANY János: *Prózai művek*. Bp., 1975.
- ARANY, 1982. = ARANY János *Leveleskönyve*. Vál., szerk., bev., Sáfrán Györgyi. Bp., 1982.
- BABITS, 1973. = BABITS Mihály: *Könyvről könyvre*. Bp., 1973.
- BAJZA, 1837. = BAJZA József: *A fordításokról*. Atheneum, 1837, I. 32. sz. 249-251. (ill. BAJZA, 1899, 196-200.)
- BAJZA, 1899. = BAJZA József *Összegyűjtött munkái*, IV. Bp., 1899.
- BAJZA—TOLDY, 1969. = *Bajza-Toldy levelezése*. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1969.
- BALÁZS, 1958. = BALÁZS János: *Sylvester János és kora*. Bp., 1958.
- BALÁZS, 1961. = BALÁZS János: *Szemere Pál mint nyelvész*, Magyar Nyelv, 1961, 418-429.
- BALLARD, 1995. = BALLARD, Michel: *De Cicéron à Benjamin. Traducteurs, traductions, réflexions*. Presses Universitaires de Lille, 1995.
- BÁN, 1975. = BÁN Imre: *A Karthausi Névtelen műveltsége*. Bp., 1975.
- BART - RÁKOS, 1981. = *A műfordítás ma*. Szerk. BART István - RÁKOS Sándor, Bp., 1981.
- BARTÓK, 1998/a. = BARTÓK István: „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630-1700 között*. Bp., 1998.
- BARTÓK, 1998/b. = BARTÓK István: *Grammatica Hungarolatina - Grammatica Latinogermanica (Sylvester János és Marcus Cordelius)*, ItK, 1998/5-6, 642-654.
- BATSÁNYI, 1787. = *A' Fordításnak Mesterségéről*. = BATSÁNYI ÖM, II, 462-471.
- BATSÁNYI, 1788. = *A' fordításról*. = BATSÁNYI ÖM, II, 101-108.
- BATSÁNYI, 1789. = *Toldalék a' Magyar Museum' III-dik negyedéhez*. = BATSÁNYI ÖM, II, 153-199.

- BATSÁNYI ÖM = BATSÁNYI János *Összes művei*. Sajtó alá rendezte Keresztury Dezső és Tarnai Andor. I-III, Bp., 1953-1961.
- BAYER, 1889. = BAYER József: *Kazinczy Hamlet fordítása*, Budapesti Szemle, 1889, 58. köt. 125-141.
- BAYER, 1896 =BAYER József: *Kazinczy és Molière-fordítása*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1896. 257-272.
- BENKŐ, 1982. = BENKŐ Loránd: *Kazinczy Ferenc nyelvszemlélete= Kazinczy Ferenc és kora a magyar nyelvtudomány történetében*. Nyelvtudományi Értekezések, 113. Bp., 1982, 5-48.
- BERMAN, 1984. = BERMAN, Antoine: *L'Épreuve de l'étranger. Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*. Paris, Gallimard, 1984.
- BÍRÓ, 1994. = BÍRÓ Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Bp., 1994.
- BITSKEY, 1998. = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Reneszánsz kor.* Szerk. BITSKEY István, Bp., 1998.
- BRASSAI, 1861. = BRASSAI Sámuel: *Még is valami a fordításról*, Szépirodalmi Figyelő. 19., 20., 27., 28., 30., 31., 32., 33., 48., 49., 50. sz. 1861. márc.13.-okt. 17.
- BRUCKER, 1997. = BRUCKER, Charles (szerk.): *Traduction et adaptation en France et la fin du Moyen Age et la Renaissance. Actes du Colloque organisé par l'Université de Nancy II 23-25 mars 1995*. Paris, Honoré Champion, 1997.
- BURJÁN, 1999. = BURJÁN Monika: *Cent ans de réflexion théorique sur la traduction en Hongrie (1787-1883)*, Acta Romanica, Tomus XIX, Etudes doctorales III, Szeged, 1999, 65-73.1
- BURJÁN, 2000. = BURJÁN Monika: *Traduction littéraire et réflexion théorique sur la traduction en France au XIXe siècle*. Acta Romanica, Tomus XX, Etudes doctorales IV, Szeged, 2000. 91-99.
- BURJÁN, 2001. = BURJÁN Monika: *Toldy Ferenc helye a magyar fordításelméleti gondolkodás történetében*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/1-2. 29-56.
- BURJÁN, 2003. = BURJÁN Monika: *Réflexion théorique sur la traduction en France et en Hongrie au XIXe siècle*. = SZENDE, Thomas & MÁTÉ, Györgyi (szerk.): *Frontières et passages. Actes du colloque franco-hongrois sur la traduction*. Publication du Centre de recherche Lexiques - Cultures - Traduction (INALCO). Peter Lang, Bern, 2003. 45-53.
- CSERNEY, 1902. = CSERNEY József: *A műfordítás kérdésének története a magyar irodalomban , s részletek Vergilius Aeneisének rímtelen alexandrinus fordításából*. Kalocsa, 1902.

- CSETRI, 1974. = CSETRI Lajos: *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól.* = SZAUDER-TARNAI, 1974. 229-282.
- CSETRI, 1990. = CSETRI Lajos: *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában.* Bp., 1990.
- CZEIZEL, 1930 = CZEIZEL János: *Kazinczy Ferenc élete és működése.* Bp., 1930.
- DÁVIDHÁZI, 1989. = DÁVIDHÁZI Péter: „Isten másodszülöttje„. *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza.* Bp., 1989.
- DEBRECZENI, 2001. = *Első folyóirataink: Orpheus.* Sajtó alá rendezte DEBRECZENI Attila. Debrecen, 2001.
- DOBOSSY, 1957. = DOBOSSY László: *Lehetséges-e a fordítás?*, Filológiai Közlöny III, 1957, 3-4.sz. 448-452.
- FENYŐ, 1990. = FENYŐ István: *Valóságábrázolás és eszményítés.* Bp., 1990.
- FRANKENBURG, 1867. = FRANKENBURG Adolf: *Töredékes észrevételek irodalmi viszonyainkról s a fordításokról.* Székfoglaló. Olvastatott 1867. nov. 27-én. Kisfaludy Társaság Évlapjai, Új Folyam. 4 (1867-1869), 253-260.
- FRIED, 1997. = FRIED István: *Irodalomteremt(ő)dés és/vagy (mű)fordítás*, Literatura, 1997/3, 286-301.
- GARNIER, 1985. = GARNIER, Georges: *Linguistique et traduction.* Paradigme, Caen, 1985.
- GREGUSS, 1871. = GREGUSS Ágost: *Toldy Ferenc félszázados irodalmi munkássága. 1821-1871.* Pest, 1871.
- GYAPAY, 1998. = GYAPAY László: *Kazinczy a debreceniségről*, ItK, 1998/1, 31-67.
- GYULAI, 1882. = *Gyulai Pál elnöki megnyitó beszéde a KT XXXIV. közülésén, 1882. febr.12-én.* KisfTÉvl. 18. köt. 1882-83. 3-11.
- HALÁSZ, 1883. = HALÁSZ Ignác: *Kazinczy mint fordító*, Magyar Nyelvőr, 1883, 205-211., 253-258., 302-313., 395-403., 447-454.
- HARTVIG, 1998. = HARTVIG Gabriella: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért„, *(A Yorick és Eliza levelei körül zajló fordítási vita)*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1998/ 5-6, 967.
- HEINRICH, 1883. = HEINRICH Gusztáv: *A műfordítás elméletéhez*, KisfTÉvl Új folyam , 19.köt., 1883-1884. 135-163.
- HEINRICH, 1901. = HEINRICH Gusztáv: *Osszián hazánkban*, Budapesti Szemle, 1901. 108. köt. 454-468.
- HONOUR, 1991. = HONOUR, Hugh: *Klasszicizmus.* Bp., 1991.
- HORVÁTH, 1931. = HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei.* Bp., 1931.

- HORVÁTH, 1957. = HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp., 1957.
- KABDEBÓ, 1998. = *A fordítás és intertextuális alakzatai*. Szerk. KABDEBÓ Lóránt. Bp., 1998.
- KAZINCZY, 1831. = KAZINCZY Ferenc: *Igazítás*, Tudományos Gyűjtemény, 1831. II. 125. ill. SZALAI, 1981. 134-135.
- KAZINCZY, 1836. = *Római Classicusok magyar fordításokban. I.köt. Sallustius Kazinczytól*, Budán, 1836.
- KAZINCZY, 1879. = KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*. Kiadja ABAFI Lajos. Bp., 1879.
- KAZINCZY, 1960. = KAZINCZY Ferenc *Válogatott művei*, I-II. S.a.r. SZAUDER Józsefné, vál., jegyz. SZAUDER József, Bp., 1960.
- KAZINCZY, 1979. = KAZINCZY Ferenc *Művei*, I-II. Kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979.
- KazLev = KAZINCZY Ferenc Levelezése, I-XXI, s.a.r. VÁCZY János, Bp., 1890-1911; XXII, s.a.r. HARSÁNYI ISTVÁN, Bp., 1927; XXIII, s.a.r. BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS.GÁRDONYI Klára, FÜLÖP Géza, Bp., 1960.
- KECSKÉS, 1991. = KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*. Bp., 1991.
- KÉKY, 1936. = KÉKY Lajos: *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836-1936)*. Bp., 1936.
- KISS-SZÜTS, 1991. = *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Szerk. KISS Jenő—SZÜTS László, Bp., 1991. 387-394.
- KLAUDY, 1991. = KLAUDY Kinga: *Magyar fordítástudomány a 19.században (Brassai Sámuel nézetei a fordításról)*. = KISS—SZÜTS, 1991. 387-394
- KLAUDY, 1992. = KLAUDY Kinga: *Merre tart ma a fordítástudomány?* Magyar Nyelv 88, 1992, 304-305.
- KLAUDY, 1997. = KLAUDY Kinga: *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Bp., 1997.
- KOROMPAY, 1998. = KOROMPAY H. János: *A „jellemzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása*. Bp., 1998.
- KÖVÁRI, 1935. = KÖVÁRI József: *Ötven év a Kisfaludy-Társaság történetéből*. Dissertationum Facultatis Philosophicae Regiae Hungaricae Universitatis Elisabethinae. Szombathely, 1935.
- KUNCZ, 1907. = KUNCZ Aladár: *Toldy Ferenc*. Bp., 1907.
- LAMBERT, 1975. = LAMBERT, José: *La traduction en France à l'époque romantique*, Revue de Littérature Comparée, 1975/3, 396-412.
- LÖKÖS, 1982 = *Érzelmes históriák. Válogatás a magyar szentimentalizmus korának kedvenc olvasmányaiból*. szerk. LÖKÖS István. Bp. 1982.

- LUKÁCSY, 1990. = LUKÁCSY Sándor: *Pázmány fordítói elvei és gyakorlata*, Itk. 1990, 1-20.
- MADAS, 1992. = *Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalom történetéhez. Középkor 1000-1530*. Szerk. MADAS Edit, Bp., 1992.
- MÁRKI, 1866. = MÁRKI József: *Műfordítás és műfordítmány*, I-IV. Magyarország és a Nagyvilág, 1866. máj.13.-jún.3. 19-22.sz. 289-290., 306., 322., 338.
- MARTINET, 1969-1972. = *La Linguistique, Guide alphabétique*. Sous la direction de A. MARTINET avec la collaboration de J. Martinet et H.Walter. Paris, Denoël-Gonthier. ¹1969-²1972,
- MESCHONNIC, 1999. = MESCHONNIC, Henri: *Poétique du traduire*. Éditions Verdier, 1999.
- MOUNIN, 1963. = MOUNIN, Georges: *Les problèmes théoriques de la traduction*, Gallimard, Paris. 1963.
- MOUNIN,1972. = MOUNIN, Georges: *Traduction*. = MARTINET, 1969-1972. 375-379.
- NEMESKÜRTY, 1990. = *Magyar Bibliafordítások Hunyadi János korától Pázmány Péter századáig*. A válogatás, az összeállítás, a szöveggondozás és a jegyzetek NEMESKÜRTY István munkája. Bp., 1990.
- NEMESKÜRTY-LIPTAY, 1985. = NEMESKÜRTY István - LIPTAY Katalin: *A magyar művelődés századai*. Bp., 1985.
- P.BALÁZS, 1961. = P. BALÁZS János: *Szemere Pál mint nyelvész*, Magyar Nyelv, 1961. 418-429.
- PÉCZELI, 1789. = PÉCZELI József: *A' Fordítás' Mesterségéről*. Mindenés Gyűjtemény, 1789. I. negyed. 118-123.
- PÉCZELI, 1996. (1792) = PÉCZELI József: *Henriás*. Sajtó alá rendezte Vörös Imre. Bp.,1996.
- PENKE, 1988. = PENKE Olga: *A Mindenés Gyűjtemény egyik forrása: az Esprit des Journalistes de Trévoux*. Magyar Könyvszemle, 1988, 4, 248-273.
- PENKE, 2001. = PENKE Olga: *Traduction - langue - culture. Ouverture à l'Europe en Hongrie à l'ère des Lumières*, =PAYET, Marie - TÓTH Ferenc (szerk): *Mille ans de contacts. Relations franco-hongroises de l'an mil à nos jours*. Szombathely, 2001.
- PENKE, 2003. = PENKE Olga: *Fordításelméleti gondolatok és fordítási gyakorlatok a magyar felvilágosodásban*. Irodalomtörténet, 2003/I, 41-56.
- RADÓ, 1883. = RADÓ Antal: *A magyar műfordítás története 1772-1831*. Bp., 1883.

- RÁJNIS, 1789. = RÁJNIS József: *Tóldalék melyben a Magyar Virgiliusnak szerzője a Kassai Magyar Múzeumról jelesen pedig az abban foglaltatott fordítás mesterségének reguláiról való ítéletét kinyilatkoztatja*. = SZALAI, 1980, 163-179.
- RÉVAI 1787.= RÉVAI Miklós: *Elegyes versei és néhány apróbb kötetlen írásai*. Pozsony, 1787.
- SIMAI = SIMAI Ödön: *Kazinczy nyelvújítása*, Magyar Nyelv, 1909-1917-ig folytatásokban.
- SOMOGYI, 1819. = SOMOGYI Gedeon: *Értekezés a Magyar Verselés módjáról, és a Fordításokról, Tit.Petronius Arb: nevezetesebb Verseinek hasonló Mértékü, és ugyan annyi Soru Próba-Fordításával együtt*. Veszprémben, 1819.
- SÖTÉR, 1964-1966. = *A magyar irodalom története*, 1-6. köt. Főszerkesztő SÖTÉR István. Bp., 1964-1966.
- STAËL, 1838. = STAËL–HOLSTEIN, Madame la baronne de: *Šuvres*, Paris, 1838.
- STEINER, 1975. = STEINER, George: *After Babel. Aspects of Language and Translation*. Oxford University Press, 1975.
- SZABÓ, 1968. = SZABÓ Ede: *A műfordítás*, Bp., 1968.
- SZAJBÉLY, 2001. = SZAJBÉLY Mihály: „*Idzadnak a' magyar tollak*”. *Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*. Bp., 2001.
- SZALAI, 1980. = SZALAI Anna: *Pennaháborúk. Nyelvi és irodalmi viták, 1781-1826*. Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna. Bp., 1980.
- SZALAI, 1981. = *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830-1847*. Összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna. Bp., 1981.
- SZÁSZ, 1859. = SZÁSZ Károly: *A műfordításról különös tekintettel Shakespeare és a biblia fordítására*. Akadémiai székfoglaló értekezés. Magyar Sajtó, 1859. nov. 5-10. 219-223.sz.
- SZAUDER—TARNAI, 1974. = SZAUDER József - TARNAI Andor: *Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok*. Bp., 1974.
- SZEMERE, 1826. = SZEMERE Pál: *A műfordításról*. Élet és Literetúra, 1826/I, 260-265.
- TARNAI, 1984. = TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. *Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Bp., 1984.
- TARNAI—CSETRI, 1981. = *A magyar kritika évszázadai I. Rendszerek, a kezdetektől a romantikáig*. Írta és összeállította TARNAI Andor és CSETRI Lajos, Bp., 1981.

- THIENEMANN, 1914. = THIENEMANN Tivadar: *Német és magyar nyelvújító törekvések*. EPhk, 1914, 78-138.
- TOLDY, 1830. = TOLDY Ferenc: *Bírálat*. Kritikai Lapok, 1830. I. füzet. ill. SZALAI, 1981, 127-133.
- TOLDY, 1833. = TOLDY FERENC: *Felelet Kazinczynak*. Kritikai Lapok, 1833, II. füzet. ill. SZALAI, 1981, 136-139.
- TOLDY, 1841/a. = S[CHEDEL] F[erenc]: *Literaturai mozgalmak*. Atheneum, 1841, II. 2.sz. (júl 4.) 32.
- TOLDY, 1841/b. = S[CHEDEL] F[erenc]: *Literaturai mozgalmak*. Atheneum. 1841, II. 31.sz. (szept.9.) 495.
- TOLDY, 1842/a. = SCHEDEL Ferenc: *Eszmék a magyar verstan átalakításához*, (elhangzott a Kisfaludy Társaságban, 1842. febr. 2-án). KisfTÉvI, VI/2. 1846, 118-137.
- TOLDY, 1842/b. = S[CHEDEL] F[erenc]: *Literaturai mozgalmak*. Atheneum, 1842/I, (jún. 21.) 74.sz. 1181-1182.
- TOLDY, 1843 = TOLDY Ferenc: *Szépirodalmunk jelen állapotjáról s néhány ohajtás*. KisfTÉvI IV. 1842/43, 13-18.
- TOLDY, 1846. = SCHEDEL Ferenc: *A műfordítás elveiről*. KisfTÉvI.VI/2. 1846, 49-66.
- TOLDY, 1859. = TOLDY Ferenc: *Kazinczy és kora*. Pest, 1859.
- TOLDY, 1860. = TOLDY FERENC: *Utószó Bajza Jenő Goethe-dalainak fordításához*. Új Magyar Múzeum, 1860, II-III. füzet, 168.
- TOLDY, 1871. = *Toldy Ferenc elnöki beszéde a Kisfaludy Társaság XXI. ülésén*, 1871. febr 12-én. KisfTÉvL Új folyam, VI. 1871, 3-11.
- TOLDY, 1874.=TOLDY Ferenc *Kritikai berke*, Bp., 1874.
- TOLDY, 1888. = TOLDY Ferenc *Irodalmi beszédei II.*, Bp., 1888.
- VÁCZY, 1904. = VÁCZY János: *Egy fejezet a nyelvújítás történetéből*. Budapesti Szemle, 1904, 118. köt, 40-69.
- VÁCZY, 1909. = VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc*. Bp., 1909.
- VÁCZY, 1914. = VÁCZY János: *Kazinczy 1790-1794-ig kiadott fordításai*, Itk. 1914. 1-19.
- VAN HOOFF, 1991. = VAN HOOFF, Henri: *Histoire de la traduction en Occident*. Paris, Duculot, 1991.
- VÖRÖS, 1987. = VÖRÖS Imre: *Fejezetek XVIII. századi francia-magyar fordításirodalmunk történetéből*. Bp., 1987.
- WEINMANN, 1999. = WEINMANN, Frédéric: *Étranger, étrangeté: de l'allemand au français au début du XIXe siècle*, Romantisme, 1999/4, 57-76.

WESSELY, 1891. = WESSELY Ödön: *Kazinczy Gessner fordítása*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 1891, 817-840.

ZUBER, 1995. = ZUBER, Roger: *Les «belles infidèles» et la formation du goût classique*. Paris, 1995.

ZSIGMOND, 1939. = ZSIGMOND Ferenc: *A műfordítás elvi kérdései megújhodáskori irodalmunkban*. = Mitrovics Emlékkönyv. Bp., 1939, 518-537.

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 95
 Ablancourt, Perrot de 38
 Ady Endre 22
 Albert Sándor 149–150, 152
 Alembert, Jean le Rond d' 35–36, 101, 140, 152,
 Anakreón 67–71
 Apáczai Csere János 26–28
 Aranka György 64–66
 Arany János 107, 123–128, 132–133, 135, 152
 Babits Mihály 133, 146, 152
 Bajza József 97–100, 102, 104, 107, 109, 152
 Balázs János 15, 17, 107, 152
 Ballard, Michel 11–14, 16, 28–29, 38–39, 152
 Bán Imre 13, 152
 Barczafalvi Szabó Dávid 61, 74
 Báróczy Sándor 46, 59, 66–67, 72, 74–75, 79, 82–83, 92–93
 Baróti Szabó Dávid 54, 58, 117, 146
 Bart István 46, 146, 152
 Bartók István 15, 25, 28, 30, 152
 Batsányi János 7–9, 29, 34–58, 64–65, 71, 75, 96, 101, 104, 107, 111, 114, 134, 140–
 141, 143–144, 148, 150, 152
 Batteux, Charles 35, 43–44
 Bayer Ferenc 34
 Bayer József 59, 153
 Benkő Loránd 153
 Béranger, Pierre Jean de 128
 Berman, Antoine 6, 19, 75, 153
 Berzsenyi Dániel 90, 145
 Bessenyei György 32, 36
 Bíró Ferenc 33, 49, 54, 153
 Bitskey István 21–22, 24, 153
 Bornemisza Péter 23–25, 72
 Bölöni Farkas Sándor 92–93
 Brassai Sámuel 135–138, 142, 144, 153
 Breitinger, Johann Jakob 34–35
 Burján Monika 39, 141, 153
 Burns, Robert 128

Byron, George Gordon, lord 128
Catullus, Gaius Valerius 46
Chateaubriand, François–René de 141
Cicero, Marcus Tullius 16, 29, 41, 60, 79, 93, 136
Coleridge, Samuel Taylor 128
Coustel, Pierre 29
Csató Pál 107
Csengery Antal 121
Cserey Farkas 71, 78, 84
Cserey Miklós 79, 85
Cserney József 153
Csetri Lajos 59, 67, 75–76, 79, 153–154
Curtius, Quintus 25, 41
Czeizel János 59, 154
Czvittinger Dávid 32
Dálnoki Benkő Márton 25, 30–31
Dante Alighieri 87, 143
Dávidházi Péter 123, 127, 154
Dayka Gábor 59, 83
Debreczeni Attila 54, 71, 88, 154
Debreczeni Péter 29
Deguy, Michel 87
Delille, Abbé Jacques 118
Denis, Michael 90
Dessewffy József 65, 72, 80, 85–86, 90, 92
Dessewffy Aurél 87–88
Dobossy László 5, 154
Dolet, Étienne 13, 17
Döbrentei Gábor 61, 65, 89, 140
Dugonits András 24
Erasmus 13, 15, 18, 20
Ercsey Dániel 66, 78, 84
Estienne, Robert 13
Fábriczzy Sámuel 115
Fáy András 92
Félegyházi Tamás 21
Fenyő István 103, 154
Földy János 67–71, 75, 80, 91
Frankenburg Adolf 148, 154
Fried István 80, 154
Garnier, Georges 5, 154
Gatterer, Johann Christoph 34–35
Gazész, Theodórosz 27
Gelei József 62
Gellert, Christian Fürchte–Gott 50
Gessner, Salomon 59, 60, 62–63, 66, 72–75, 78–79, 90
Godeau, Antoine 38

Goethe, Johann Wolfgang von 60, 75–76, 79–80, 83, 90, 97, 103–105, 108–110, 112–114, 117
 Gondol Dániel 115–116
 Gottsched, Johann Christoph 35, 55
 Greguss Ágost 96, 154
 Guzmics Izidor 89–90
 Gyapay László 66, 82, 154
 Gyulai Pál 120, 154
 Halász Ignác 67, 91, 154
 Háportoni Forró Pál 25
 Hartvig Gabriella 65, 154
 Heinrich Gusztáv 7–8, 59, 87, 91, 129, 134, 138, 142–147, 150–151, 154
 Helmeczy Mihály 65
 Heltai Gáspár 18–20
 Henszlmann Imre 116–117
 Herder, Johann Gottfried von 60, 76
 Hervey, James 49, 78
 Hobbes, Thomas 29
 Homérosz 118, 131, 136, 139, 141, 144–145
 Honour, Hugh 145, 154
 Horatius 14, 49, 83, 106
 Horvát István 99
 Horváth Ádám 76
 Horváth Endre 79
 Horváth János 11, 13, 19, 22, 154
 Huet, Pierre–Daniel 14, 35, 39
 Hugo, Victor 128
 Humphrey, Lawrence 35
 Hunfalvi Pál 117
 Illyés Gyula 89
 Ilosvai Selymes Péter 76
 Isocrates 97
 Jankovich Miklós 84
 Jenisch, 76
 Jókai Mór 124
 Kabdebó Lóránt 5, 149, 155
 Káldy György 22
 Kármán József 112, 140
 Károlyi Gáspár 21
 Karthausi Névtelen 13, 15
 Kayser, Albrecht Christoph 60, 63
 Kazinczy Ferenc 8, 16, 50–51, 58–96, 102–105, 108, 110–111, 115, 125, 131, 135–136, 140, 151, 155
 Kecskés András 114, 155
 Kéky Lajos 124, 155
 Kemény Zsigmond 126
 Kis János 77–79, 82, 88–91, 105–106, 110–111, 117–118

Klaudy Kinga 137, 149, 150, 155
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 65–66, 76, 80, 82, 85, 103, 104
 Klossowski, Pierre 87
 Komáromi Csipkés György 30
 Komjáthy Benedek 13–15
 Korompay H. János 155
 Kosztolányi Dezső 129
 Kölcsey Ferenc 64, 79–80, 93, 108
 Kővári József 123, 155
 Kreskay Imre 47, 143–144
 Kultsár István 99
 Kuncz Aladár 99–100, 155
 La Calprenčde, Gautier de Coste 66–67
 La Motte, Houdar de 144
 La Rochefoucauld, François VI, duc de 84–85
 Lamartine, Alphonse de 128
 Lambert, José 112, 155
 Lederer, Marianne 150
 Lemierre 60
 Lessing, Gotthold Ephraim 60, 76, 83
 Livius, Titus 141
 Longfellow, Henry Wadsworth 128
 Lőkös István 66, 155
 Lucretius, Carus Titus 83
 Lugossy József 117–118
 Lukács Móric 124
 Lukácsy Sándor 12, 156
 Luther Márton 18–20, 22
 Machperson, James 58
 Madas Edit 11, 156
 Majthényi László 82–84, 91
 Malherbe, François de 38
 Mans, Peletier du 14
 Márki József 138–140, 143
 Marmontel, Jean-François 66–67, 79, 85
 Martinet, André 156
 Máry Pál 97
 Medgyesi Pál 29
 Méliusz Juhász Péter 20–21
 Ménage, Gilles 38
 Mérey Sándor 24
 Meschonnic, Henri 13, 151, 156
 Méziérac, Claude-Gaspard Bacher de 39
 Mikolai Hegedüs István 26
 Milton, John 54, 58, 141
 Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 59–60, 81, 89, 123, 129
 Moore, Thomas 128

Móricz Zsigmond 24
Mounin, Georges 5, 26, 156
Müller, Max 120
Nemeskürty István 18–19, 24, 156
Németh G. Béla 5, 149
Nida, Eugene A. 19
Nyújtódi András 11–13
Oltványi Ambrus 99–100, 152
Osszián 58–60, 65, 71, 79, 87, 90–91
Ovidius 106, 111
Pálffy Károly 71
Pápay Sámuel 80, 82
Pázmány Péter 29, 37, 144
Péczeli József 36, 43, 46–47, 49–54, 61, 64–65, 70–72, 78, 156
Penke Olga 9, 32, 35–36, 43–44, 51, 54, 156
Pesti Gábor 14–15, 23–24, 36
Philón 11
Plinius 41, 60
Poe, Edgar Allan 128
Pope, Alexander 32, 118
Prepeliczay Sámuel 100
Pyrker László 80, 95–96, 102–105, 109
Quintilianus, Marcus Fabius 60
Racine, Jean 50, 61
Ráday Gedeon 62, 72–73, 75
Radó Antal 59, 78, 140–142, 156
Ragályi Tamás 90
Rájnis József 34, 49, 54–58, 105, 114, 157
Ramler, Karl Wilhelm 35
Recker, Ja. I. 150
Révay Miklós 54, 60, 157
Rhode 90
Richardson, Samuel 65
Rufinus 12
Ruzsiczky Éva 73
Sachs, Hans 76, 83
Sallustius, Caius Crispus 59–60, 79, 81, 83–85, 87–90
Saussure, Ferdinand de 5
Scaliger, Julius Caesar 55, 57
Schédius Lajos 76–77, 89
Schiller, Fridrich von 76, 80, 83, 91, 97–98, 113, 143
Schlegel, Friedrich 65
Schleiermacher, Friedrich 75
Scott, Walter 98
Seneca, Lucius Annaeus 29, 38
Shakespeare, William 60, 65, 81, 98, 116, 123–129, 132–134
Sherburne, Edward 14

Simai Ödön 59, 82, 157
Somogyi Gedeon 14–15, 146, 157
Sorbičre, Samuel 29
Staël, Mme de 112, 157
Steiner, George 23, 55, 157
Sterne, Lawrence 65
Sylvester János 15–20, 23, 36, 40
Szabó Ede 4, 7, 129, 157
Szajbély Mihály 5, 32, 34–35, 51, 55, 60, 157
Szalai Anna 54–55, 77, 103, 104, 157
Szánthó János 60, 61
Szász Károly 7, 22, 124, 126, 128–135, 138, 140, 143, 145, 150, 157
Szauder József 59, 67, 157
Szemere Pál 107, 157
Szent Ágoston 16
Szent Jeromos 12, 14, 21
Szentgyörgyi József 81, 85
Szigligeti Ede 124
Szilasy János 117
Szinyei József 34
Szontagh Gusztáv 113, 117–118
Szophoklész 24, 144
Tacitus 29, 36, 41, 52–53, 105
Tarnai Andor 9, 12–13, 28, 34–36, 56, 58, 157
Teleky László 90
Terrail, Ponson du 144
Theokritosz 55, 57
Thienemann Tivadar 59, 157
Tímár György 22
Tinódi Sebestyén 76
Toldy Ferenc 8–9, 34, 59, 75, 77, 96–122, 124, 129–131, 134, 138–143, 151, 158
Tomori Anasztáz 123–124
Tomba Mihály 132
Váczy János 59, 70, 77, 81, 155, 158
Valla, Leonardo 15, 20
Van Hooh, Henri 158
Vas István 132
Vergilius, Publius Maro 54–55, 57, 83, 105, 118, 139, 141, 147
Verne, Jules 129
Virág Benedek 92
Voltaire (François Marie Arouet) 24, 49, 61
Voss, Johann Heinrich 83
Vörös Imre 31, 67, 158
Vörösmarty Mihály 123, 144–145
Weinmann, Frédéric 39, 158
Wessely Ödön 59, 159
Wieland, Christoph Martin 60, 76

Winckelmann, Johann Joachim 75
Young, Edward 49–51, 64–65, 78
Zsigmond Ferenc 61, 65, 159
Zuber, Roger 29, 159

Hiba! A hivatkozási forrás nem található.